

De Onze-Lieve-Vrouwekathedraal in Antwerpen

door Jan van Damme en Willem Aerts

Openbaar Kunstbezit
in Vlaanderen
eenendertigste jaargang
januari/februari/maart 1993
nr. 1
driemaandelijks tijdschrift
voor inwijding in
de beeldende kunsten
door reproducties, teksten
en radiouitzendingen
onder auspiciën van
de Vlaamse provincies
en i.s.m. de BRTN
Afgiftekantoor: Tielt

Uitgang van de plechtige XIV-daagse Berechtingsprocessie

Miniatuur,
41,5 x 29 cm
Uit: Guldenboek van de XIV-daagse Berechting Zuidkwartier
Archief kathedraal, Antwerpen
Kleurillustratie: zie kaft

Inhoudsopgave

De Onze-Lieve-Vrouwekathedraal

door Jan van Damme

De kerk van Antwerpen	blz. 5
Van kapel tot parochiekerk	blz. 5
Een Romaanse kerk	blz. 6
De grootste gotische kerk der Nederlanden	blz. 7
Een megalomaan plan	blz. 12
Met goede moed...	blz. 15
...En volharding	blz. 15
Contrareformatie	blz. 18
Barre tijden	blz. 24
Een nieuw begin	blz. 25
Rubens weer thuis	blz. 28
Nieuwe kunstwerken	blz. 30
De twintigste eeuw	blz. 32

De restauratie van de Onze-Lieve-Vrouwekathedraal

door Willem Aerts

Problemen	blz. 34
Planning	blz. 34
Buitenrestauratie	
Noordertoren	blz. 34
Zuidertoren en kerk	blz. 35
Restauratie van het dak en beveiligingswerken tegen brand (1969-1972)	blz. 35
Binnenrestauratie	
Eerste fase van de binnenrestauratie: het schip (1973-1983)	blz. 36
Scharnierfase	blz. 38
Tweede fase van de binnenrestauratie: koor en kruisbeuk (1990-1993)	blz. 39

Auteursidentificatie

Willem Aerts studeerde Kunstgeschiedenis en Oudheidkunde (R.U. Gent) en Monumenten- en Landschapszorg (H.A.I.R. Antwerpen). Hij is verantwoordelijk voor de dienst kunstpatrimonium van de provinciale cultuurdienst van Antwerpen.

Jan van Damme studeerde Oudheidkunde en Kunstwetenschappen (K.U. Leuven) en Monumenten- en Landschapszorg (HAIR). Hij is adjunct-conservator van de Onze-Lieve-Vrouwekathedraal in Antwerpen.

Vormgeving

Rob Buytaert
Annemie Vandezande

Correctie

Els Peeters

Eindredactie en productie

Rudy Vercruyse

Druk aflevering, Museumkaart en Mededelingenblad

Drukkerij Lannoo N.V., Tielt

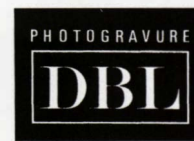
Opbergband

De Voogt b.v., Montfoort

Public relations

Ugo Janssens, 03/384.33.21

De fotografavure voor dit nummer werd vervaardigd door

Kortrijksesteenweg 1142A
9051 Sint-Denijs-Westrem
091/20.40.40

Algemene informatie

Onze-Lieve-Vrouwekathedraal
Open: van maandag tot vrijdag 10.00 u. - 17.00 u.; in juli-augustus-september: tot 18.00 u.
Toegang: 60,- fr.; groepen (min. 20 personen): 30,- fr.; kinderen tot 12 jaar: gratis; met OKV-Museum-kaart: gratis

Rondleidingen

Op aanvraag bij de Dienst voor Toerisme Grote Markt 15 2000 Antwerpen
Tel.: 03/232.01.03
Vraagt U naar de gidsenbeurs

Inlichtingen

Onze-Lieve-Vrouwekathedraal
Handschoenmarkt
2000 Antwerpen
Tel.: 03/231.30.33

Copyright OKV

Niets uit deze uitgave mag worden veeveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze ook zonder voorafgaande toestemming van de uitgever.

Herkomst van de illustraties

Dauidsfonds, Leuven: blz. 1 en 2;
Hugo Maertens, Brugge;
© Provinciebestuur Antwerpen: blz. 3, 4, 8, 16, 19, 20, 21, 23 (boven), 24, 25 (boven), 26, 27, 28, 29 (boven), 30, 31 (boven), 33, 40;
Stadsarchief, Antwerpen: blz. 5 (boven);
ACL, Brussel: blz. 5 (onder), 25 (onder), 31 (onder);
© Provinciebestuur, Antwerpen: blz. 7 (boven), 9, 14, 22-23 (onder), 29 (onder), 32 (onder), 35, 36, 37, 38, 39;
Afdeling Opgravingen, Stad Antwerpen: blz. 11 (onder);
J.L. Stijnen (†)- G. Derks, Antwerpen: blz. 11 (boven);
Museum Plantin-Moretus, Antwerpen: blz. 12;
Stichting Monumenten- en Landschapszorg, Brussel: blz. 13;
Koninklijke Bibliotheek, Brussel: blz. 16-17;
Linda van Dijk: blz. 32 (boven).

Oorkonde van bisschop Burchard

1124
Archief van de kathedraal

Burchard keurt in zijn hoedanigheid van bisschop van Kamerijk, waartoe Antwerpen behoort, de overdracht van de Sint-Michielskerk aan de orde van Sint-Norbertus goed. In hetzelfde document bekrachtigt hij de overbrenging van het eerder gestichte kapittel naar de Onze-Lieve-Vrouwekapel. Het document regelt ook de verhoudingen tussen beide instellingen inzake het toedienen van de sacramenten en het ontvangen van schenkingen.

Bartholomaeus... Burchardus...
penitentiae dispensationis est a nobis seu ab aliis bene gesta quando oportuit...
libertatis privilegii huiusmodi est...
nonis nostrae gratia illucra largitione deroget...
cabel qui est antuuerpiae hactenus unius plebanus inuentione...
andrecht et orthheren et omnibus que infra ambitum parochie continentur...
testuuntate sancti luce nobis seu successoribus...
talem... eo quod tenore ut proposuit cum duodecim canonicis...
cessoribus nostris plenam curam canonicorum de manu nostra suscipiat...
la eandem ligandi atque solvendi potestate que mater nostra cameracensis ecclesie in parochiam suam habet...
et canonicis substituta cura a nobis seu ministris nostris recipiant...
antiqua prout et ei ambertum parant...
et ut nostri decreti auctoritate...
carnalibus saginare debent spiritualibus...
suis fratribus regulam beati augustini servantibus...
canonice adiacentibus contiderent...
omnia sua simul participantes...
Baptismi vero celeberrimi temporis...
ecclesie canonice licebit...
et parali libertate donam...
libertate utique ecclesia soluta...
de qua si canonici seculari...
subsigillatione et canonica stipulatione confirmant...
Widonis...
CXXIII

Pieter Paul Rubens
(1577–1640)
Buitenluiken van
De Kruisoprichting
De Heilige Amandus en
Walburgis, Eligius en
Catharina van Alexandrië
 1609–1610
 Olieverf op paneel
 462 x 150 cm (beide panelen)

Op deze panelen, die de buitenluiken vormen van Rubens' beroemde *Kruisoprichting*, stelde de schilder vier heiligen voor die in verband werden gebracht met de geschiedenis van de voormalige Sint-Walburgiskerk. De triptiek werd voor deze kerk geschilderd en men geloofde dat het de oudste kerk van Antwerpen was, gesticht door de Heilige Amandus. We zien hem voorgesteld als eerste figuur links, gehuld in een bijzonder rijk gewaad. De kromstaf in zijn rechterhand en de mijter, vastgehouden door een engel,

verraden zijn bisschoppelijke waardigheid. Naast hem staat de Heilige Walburga († 766), een uit Engeland gevluchte maagd, die volgens de legende enkele jaren als kluizenaar in de krocht van de kerk zou hebben verbleven om daarna abdis te worden in het door haar gestichte klooster van Heidenheim (Beieren). Als abdis heeft ook zij een kromstaf in de hand. De rozenkrans, door een engel boven haar hoofd gehouden, is het symbool van haar leven in teruggetrokken gebed. Op het linkerluik stelde

Rubens de Heilige Eligius voor, patroon van de smeden en herkenbaar aan de hamer en het aambeeld die hij in zijn linkerhand houdt. Als bisschop draagt ook hij kromstaf en mijter. Nog voor Amandus zou Eligius een, weliswaar mislukte, poging tot stichting van een kerk te Antwerpen ondernomen hebben. Naast hem staat de Heilige Catharina van Alexandrië. Door de palmtak in haar linkerhand en het zwaard herkennen we in haar een martelares.

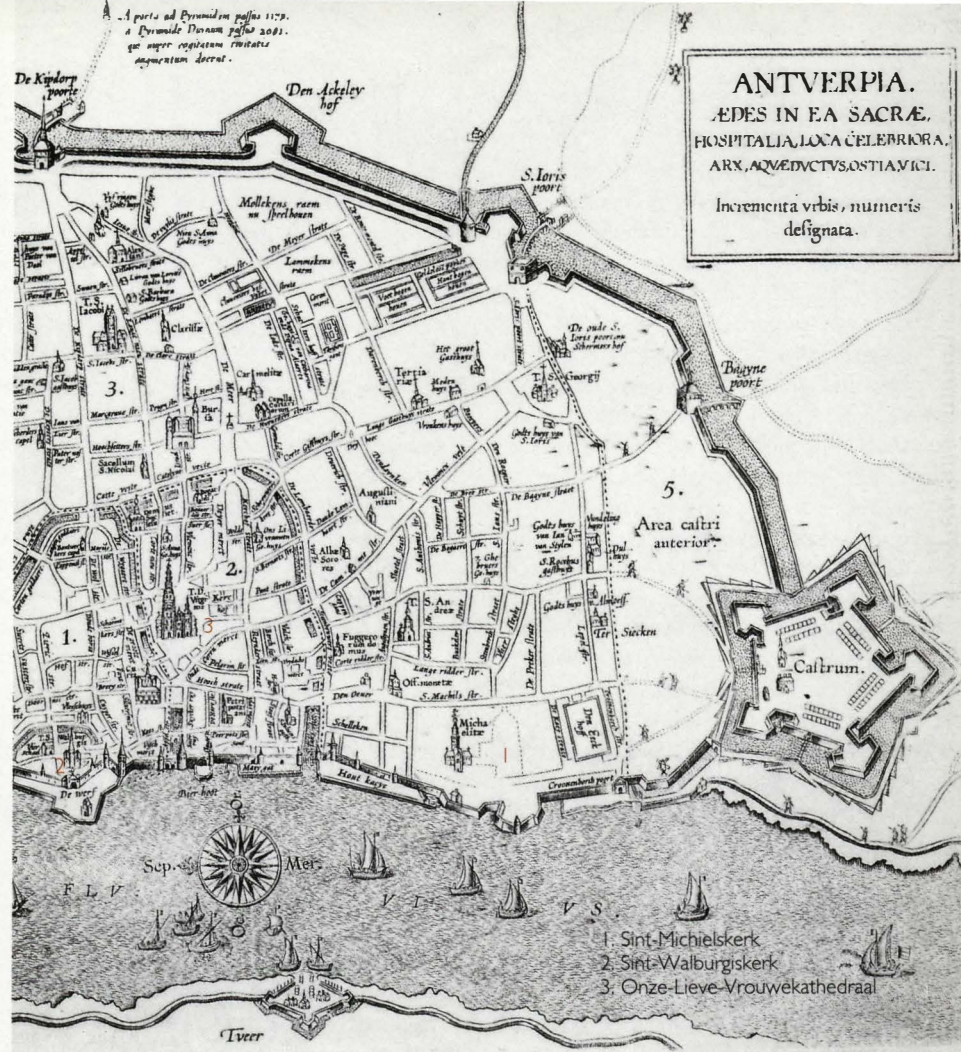
De Onze-Lieve-Vrouwekathedraal

De kerk van Antwerpen

De oorsprong van de kerk van Antwerpen ligt nog grotendeels verhuuld in de nevelen van de tijd. Historici zijn het tot nog toe niet eens over de interpretatie van de weinige bronnen. Eerst en vooral is er de vita van de Heilige Eligius (ca. 590 – ca. 660), bisschop van Noyon-Doomik en missionaris van de Noordzeekust. De oudste vita van deze heilige werd geschreven in 683 door zijn metgezel Audoenus (Sint-Ouen), bisschop van Rouen, en bleef bewaard in een versie uit de achtste eeuw. De tekst vertelt hoe de heilige in de jaren 641–645 de "Flandrenses", "Andoverpenses", Friezen, Sueven en andere barbaarse stammen die de kust bewoonden, bezocht en bekeerde. Even verder wordt nogmaals gezegd dat Eligius met volharding streed in "Andoverpis". De missie van de heilige bisschop was ondanks die inzet blijkbaar niet bijster geslaagd, want een tiental jaar later werd ze, volgens een andere bron, overgedaan door de Heilige Amandus die een Sint-Pieter-en-Pauluskerk zou stichten op een eilandje bij de Schelde met de naam Chanelaus. Sommigen menen daarin Kalloo te herkennen, een plaatsje niet ver van Antwerpen. Anderen vermoeden dat het hier het oude Caloes betreft, een verhevenheid langs de Schelde ten zuiden van Antwerpen, op de plaats waar later de Sint-Michielskerk zou worden gebouwd. Tot 1124 zou deze kerk de parochiekerk zijn voor Antwerpen. Een derde bron voor de stichtingsgeschiedenis van de kerk van Antwerpen, naast de vita van de Heilige Eligius en die van de Heilige Amandus, zijn de zogenaamde *Rohingusteksten* uit de *Codex Aureus*, geschreven in 1190–1191 in de abdij van Echtemach. De auteur geeft ze als regest van een akte van 693 en een bevestiging daarvan in 726. Ze betreffen de schenking aan de Heilige Willibrordus van de kerk gelegen in de Antwerpse burcht, door Rohingus, "vir illustris". Archeologische opgravingen op de plaats van de voormalige burchtkerk, de Sint-Walburgis, hebben nochtans aangetoond dat deze kerk wellicht pas uit de tiende eeuw stamt. In de twaalfde eeuw blijkt bovendien de Sint-Walburgiskerk afhankelijk te zijn van de reeds genoemde Sint-Michielskerk. Deze laatste had blijkbaar de rol overgenomen van de oorspronkelijke Sint-Pieter-en-Pauluskerk, die wellicht samen met de rest van het toenmalige Antwerpen in 836 door de Noormannen was platgebrand. Behalve de Sint-Walburgis was in de vroege twaalfde eeuw ook een Onze-Lieve-Vrouwekapel, buiten de toenmalige burchtmuren gelegen, van de Sint-Michiels afhankelijk.

Van kapel tot parochiekerk

De legende laat Godfried van Bouillon in de kerstnacht van 1096 in deze Onze-Lieve-Vrouwekerk zijn kruistochtbelofte afleggen. De oudste betrouwbare vermelding van de Onze-Lieve-Vrouwekapel dateert evenwel van 1124 en houdt verband met haar verheffing tot parochiekerk. In dat jaar werd het kapittel van Sint-Michel omgevormd tot norbertijnerabdij, de

Kaart van Antwerpen

Uit: C. Scribanus, *Origines Antwerpiensium*, 1610, met aanduiding van de oudste drie kerken van Antwerpen

A. De Boeck en J.B. van Wint Heilige Norbertus

1872
Gepolychromeerd eikehout
hoogte: 150 cm

In 1871 werd in de huidige kathedraal een broederschap opgericht ter ere van de Heilige Norbertus, door wiens toedoen de Onze-Lieve-Vrouwekapel in 1124 tot parochiekerk werd verheven. Een jaar later verkreeg het broederschap relieken van de vereerde bisschop en liet het dit beeld vervaardigen. Behalve zijn patriarchale kruis staf – Norbertus overleed als aartsbisschop van Maagenburg – draagt hij in de linkerhand een olijftak als symbool van de vrede en verzoening die hij bewerkstelligde. Norbertus vertrappt de ketter Tanchelm, de man van wie men beweerde dat hij het sacrament van het Allerheiligste ontkende.

later zo machtige maar nu helaas verdwenen Sint-Michielsabdij. Acht van de twaalf kanunniken verhuisden naar de Onze-Lieve-Vrouwekapel en vormden daar een nieuw kapittel dat het overgrote deel van de parochierechten voor Antwerpen verwierf, en jaren later ook de nog resterende rechten. De omstandigheden waarin deze reorganisatie zich afspeelde zijn nog niet helemaal duidelijk. Oude bronnen vermelden als aanleiding het optreden van de ketter Tanchelmus. De beschrijvingen van diens exploten zijn alleszins niet van fantasie ontbloot. In een brief van het kapittel van Utrecht (1112-1114) aan de aartsbisschop van Keulen wordt hij ervan beschuldigd de gelovigen van de sacramenten te doen afzien en ze te verbieden tienden te betalen. Alsof dat nog niet genoeg was beweerde hij zelf van de Heilige Geest vervuld en aan God gelijk te zijn en zou hij zich publiekelijk met een beeld van de Heilige Maagd verloofd hebben. Tanchelm zou de dochters verleid hebben in het bijzijn van hun moeders en de vrouwen in aanwezigheid van hun mannen. Ter verering dronken zijn volgelingen zelfs zijn badwater. Op vraag van Burchard, bisschop van Kamerijk, waartoe Antwerpen behoorde, kwam dan de Heilige Norbertus orde op zaken stellen en de laatste resten van de heresie bestrijden. Volgens de vita van de heilige hadden de kanunniken van de Sint-Michiels hun medewerking verleend aan de operatie. Een oorkonde van Burchard spreekt echter andere taal: een aantal onder hen zou zelf met de heresie van Tanchelmus besmet geweest zijn. De waarheid is wellicht minder pittoresk. Sommige historici situeren het ketterse optreden en de hervorming in het kader van de investituurstrijd tussen de paus en de Duitse keizer. Anderen zien in Tanchelm een overijverig Gregoriaans hervormer of wijzen erop dat de Heilige Norbertus wel eens meer optrad in de strijd tegen simonie en nicolaïsme. Tanchelm zou wel gepredikt hebben tegen het onwaardige optreden van sommige geestelijken, maar de Utrechtse beschuldigingen waren misschien enkel een poging om te verhinderen dat de zogenaamde ketter in Rome de overdracht van een stuk van het bisdom Utrecht aan het bisdom Terwaan zou gaan bepleiten, al dan niet geïnspireerd door de Vlaamse graaf Robrecht II.

Een Romaanse kerk

Omtrent de bouwdatum van de kapel die in 1124 aan het nieuwe kapittel werd toegewezen, zijn we helemaal niet ingelicht. Pas de laatste opgravingscampagnes (1983-1990) gaven enig inzicht in het plan en de omvang van een Romaanse voorganger van de huidige kerk. De archeologen legden toen de funderingen bloot van een klaverbladvormige koorpartij die naar alle waarschijnlijkheid aansloot op een driebeukig schip, waarvan de middenbeuk en de zijbeuken ongeveer dezelfde breedte hadden als de huidige middenbeuk en de onmiddellijk daarbij aansluitende zijbeuken. De gereconstrueerde grondplannen leveren vele punten

van vergelijking op met die van de Sankt-Maria-im-Kapitol in Keulen. Er zijn aanwijzingen om de bouw te laten aanvangen in 1132. Aanleiding daartoe was uiteraard de verheffing tot parochiekerk.

De nieuwverkregen parochierechten met de daaraan verbonden inkomsten voorzagen in de middelen daartoe. Sinds de eerste stadsuitbreiding, te situeren in de late twaalfde eeuw, kwam de kerk bovendien binnen de stad te liggen. Een volgende fase trad in bij de schenking in 1220 door Hendrik I, hertog van Brabant, van aanpalende gronden ter uitbreiding van het kerkelijke domein, de "immunitas ecclesiae", als gebied waar de burgerlijke overheden geen recht konden uitoefenen. Hij schonk het uitdrukkelijk "ad usum ecclesiae b.Mariae", "ad constructionem claustrii" en "ad usum canonicorum". Na een grondruil met de abdij van Sint-Bernardus vormde zich een gunstig, vlakbij het oude stadscentrum gelegen en aaneengesloten terrein waarop het kapittel zich als instelling verder zou ontwikkelen en organiseren. Omstreeks 1226 is er sprake van een "domus hospitalis", dat in 1233 statuten kreeg en voorzien werd van een eigen kapel met eigen kapelaan. In 1219 droeg Symon Nose de titel van scholaster, wat een school veronderstelt. Nadat Hendrik III in 1249 daarvoor toestemming had verleend, verschenen binnen de "immunitas" huizen voor kanunniken op gronden hen door het kapittel in cijns uitgegeven. Het ging de Onze-Lieve-Vrouwe duidelijk goed. In 1240 werd het aantal prebenden verdubbeld, wat het totaal op 24 bracht. Veel kanunniken behoorden tot de voornaamste schepenfamilies van de stad en begiftigden het kapittel met stichtingen van zielmissen en kapelanieën die een vergroting van het kerkgebouw tot gevolg hadden. Van 1273 tot 1285 zouden er vergrotingswerken zijn uitgevoerd. Het kerkkoor zou uitgebreid worden naar het oosten toe en in 1289 met een altaar aan Sint-Petrus en Paulus gewijd. In 1294 kwam er een Onze-Lieve-Vrouwealtaar "in novo opere juxta turrim". Omstreeks 1320 werd nog de Draeckkapel bijgebouwd. Misschien mogen we in het bouwwerk afgebeeld op een zegel van landdeken Lambertus de Rode uit 1389 nog de Romaanse Onze-Lieve-Vrouwe herkennen.

Intussen werd het gebouw uiteraard van de nodige meubelen en kunstvoorwerpen voorzien, maar de bronnen daaromtrent zijn nog zeer schaars; Willem van Berchem had rond 1296 een glasraam geschonken, daarin nagevolgd door de Engelse koning Edward III. Diens schenking kan overigens symbool staan voor de grote betrokkenheid van deze koning bij Antwerpen. Eén jaar tevoren had hij de Engelse wolstapel naar de Scheldestad overgebracht, wat een sneeuwbaaleffect veroorzaakte en de plaatselijke economie in een stroomversnelling bracht. De wolhandel bracht de lakennijverheid op gang en de inning van de invoerrechten maakte de stad aantrekkelijk voor ondermeer Italiaanse financiers. De Duitsers die zich hier van wol kwamen bevoorraden, leverden in ruil wijn uit het Rijnland en metalen, waaronder zilver. De nieuwe rijkdom had rechtstreekse gevolgen voor de

Zegel van Lambertus de Rode

1389
Was
Archief van de kathedraal

Op 19 juni 1389 hing Landdeken Lambertus de Rode dit zegel aan een oorkonde. Het is niet onmogelijk dat de zegelsnijder zich bij het snijden ervan inspireerde op de toenmalige Onze-Lieve-Vrouwekerk, die in volle verbouwing was. Het koor van de nieuwe kerk stond in 1352 al in de steigers, maar met de bouw van de westgevel met de twee torens werd pas bijna dertig jaar na het ontstaan van dit zegel begonnen.

kerk. Zo was de eerste helft van de veertiende eeuw bijzonder rijk aan nieuwe kapelaniestichtingen, de meeste in de Onze-Lieve-Vrouwekerk. Bij zulke gelegenheden ontstonden de altaren van de Heilige Cecilia, de Heilige Aghata, Onze-Lieve-Vrouw "in novo opere", Sint-Andries, Sint-Joos, de Heilige Barbara, de elfduizend Maagden, Sint-Laurentius, het Heilig Kruis, Sint-Eligius en Maria Magdalena.

Op dit groot aantal altaren was de oude kerk niet voorzien. Ze was gebouwd in een periode dat slechts een of twee altaren gangbaar waren, een voor het koorofficie van het kapittel en een voor de parochie. Het gevolg laat zich raden. Een nieuw gebruik van de kerkruimte in een florerende stad, de noodzaak van een groter kerkgebouw en de aanwezigheid van middelen doen besluiten om de oude Onze-Lieve-Vrouwe te vervangen door een nieuwe, modeme en dus gotische constructie. De Scheldestad was overigens niet de enige om in deze voorspoedige tijden aan een nieuwe kerkbouw te denken: het koor van de Sint-Sulpitius in Diest werd gebouwd in 1321, de Onze-Lieve-Vrouwe ten Poel in Tienen omstreeks 1325, het Onze-Lieve-

Vrouwekoor in Aarschot in 1337, de kruisbeuk en vieringstoren van de Sint-Waldetrudis in Herentals was rond 1350 aan de beurt, de Sint-Janskerk in 's-Hertogenbosch in 1350 en de Mechelse kathedraal tussen 1312 en 1342.

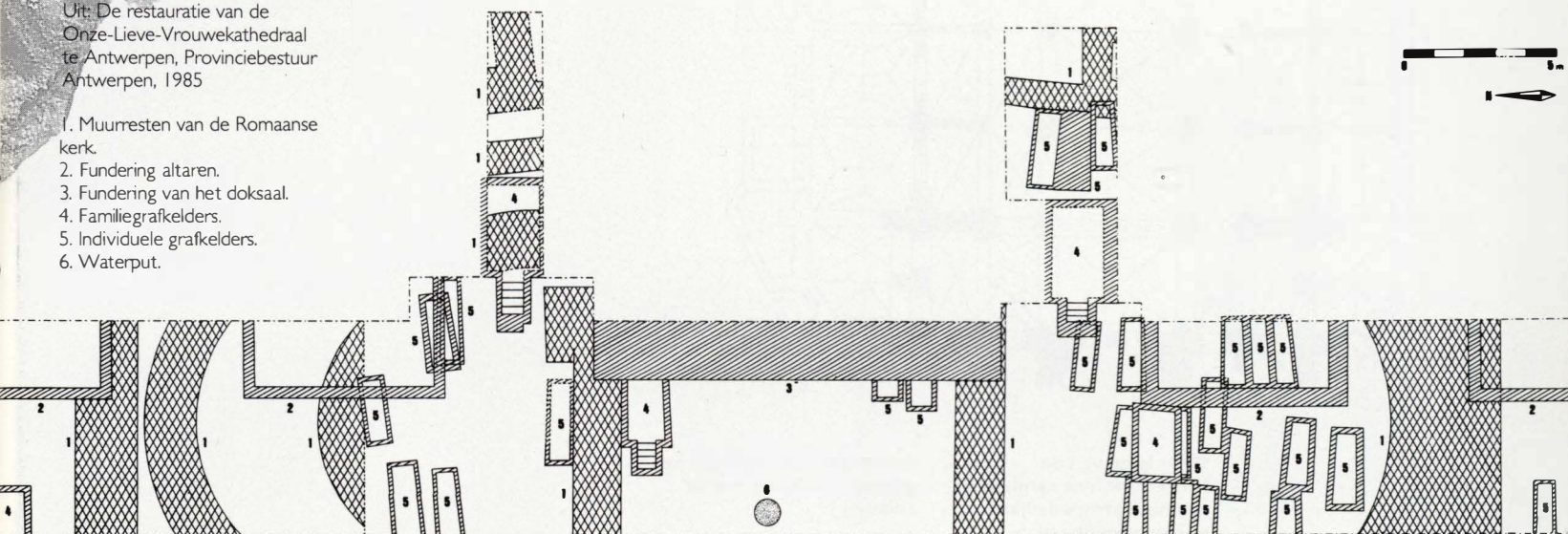
De grootste gotische kerk der Nederlanden

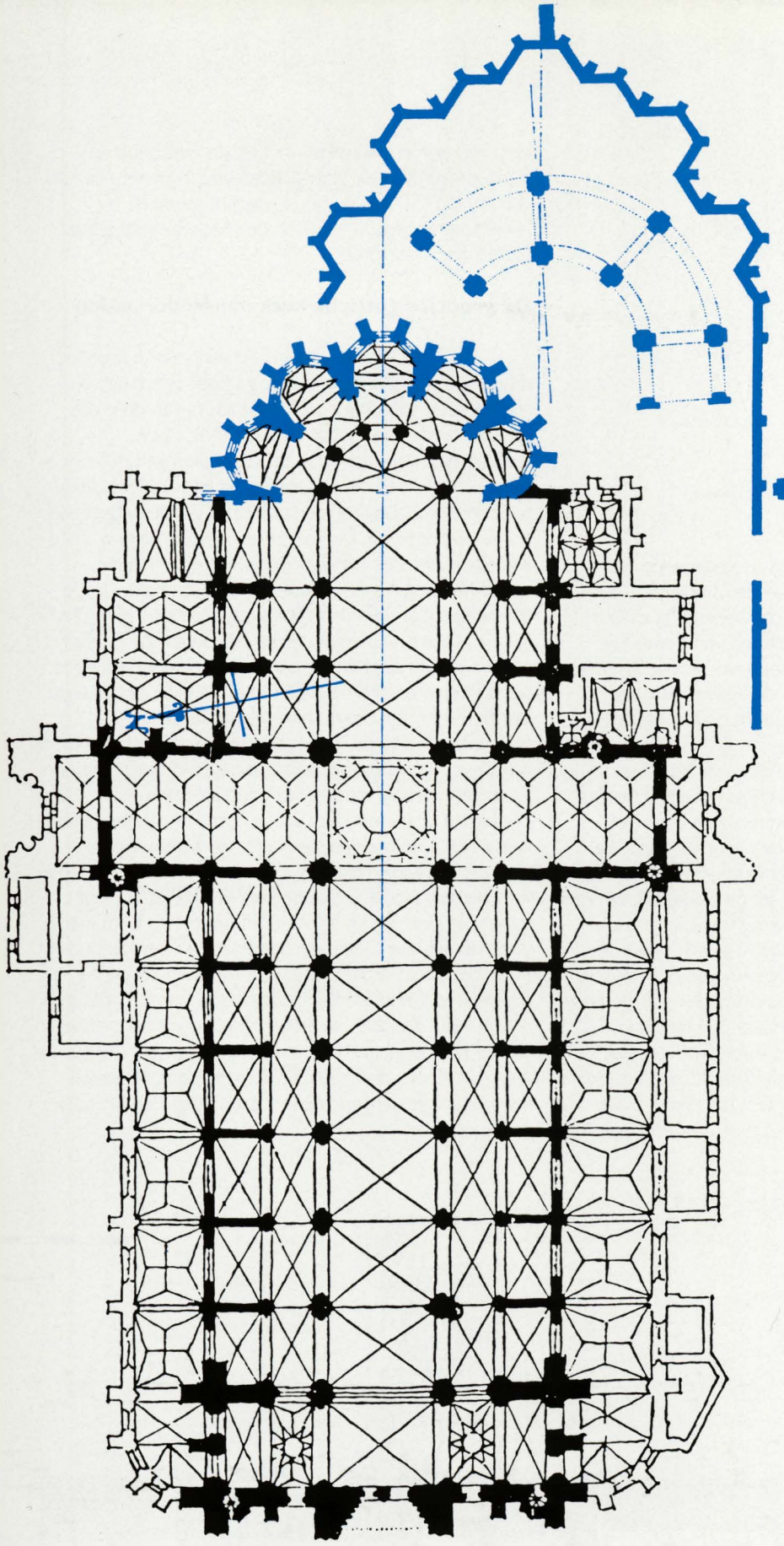
In 1352 wordt, volgens een anonieme kroniek, de bouw aangevat van de huidige kerk, wat haar meteen een van de jongste in de reeks van de grote gotische kerken in Brabant maakt. Wie, in die wetenschap, verwacht dat het grondplan van de kerk, na een studie van de andere Brabantse voorbeelden, tot een uitgebalanceerd en coherent geheel uitgroeide, komt bedrogen uit. De meest noordelijke zijbeuk is duidelijk smaller dan zijn zuidelijke tegenhanger, de verhouding tussen lengte- en breedtemaat van de traveeën ligt anders dan gebruikelijk. De as van het koor ligt, weliswaar nauwelijks, verschillend van die van het schip en in de zijbeuken steunen sommige gewelfribben op kapitelen en andere niet. De oorzaken voor al deze incoherenties zijn enkel te verklaren vanuit de bouwpraktijk van de late middeleeuwen. Eerst en vooral is het weinig waarschijnlijk dat van bij het begin plannen voor een volledig nieuwe kerk gemaakt werden. De eerste bouwmeester, wiens naam onbekend bleef, ontwierp in een eerste stadium wellicht enkel een koorpartij waarbij rekening diende gehouden te worden met de bestaande. De oude kerk werd niet zomaar geheel of gedeeltelijk afgebroken om plaats te ruimen voor de nieuwe. Deze werd integendeel om de oude heen gebouwd om de religieuze diensten zo weinig mogelijk te hinderen. De laatste resten zouden pas in 1482-1487 gesloopt worden. Misschien moet precies in die bouwpraktijk en in de afmetingen van het Romaanse gebouw de oorzaak gezocht worden voor de ietwat merkwaardige verhoudingen tussen lengte en breedte

Plan van de opgravingen in de dwarsbeuk

Uit: De restauratie van de Onze-Lieve-Vrouwekathedraal te Antwerpen, Provinciebestuur Antwerpen, 1985

1. Muurresten van de Romaanse kerk.
2. Fundering altaren.
3. Fundering van het doksaal.
4. Familiegrafkelders.
5. Individuele grafkelders.
6. Waterput.

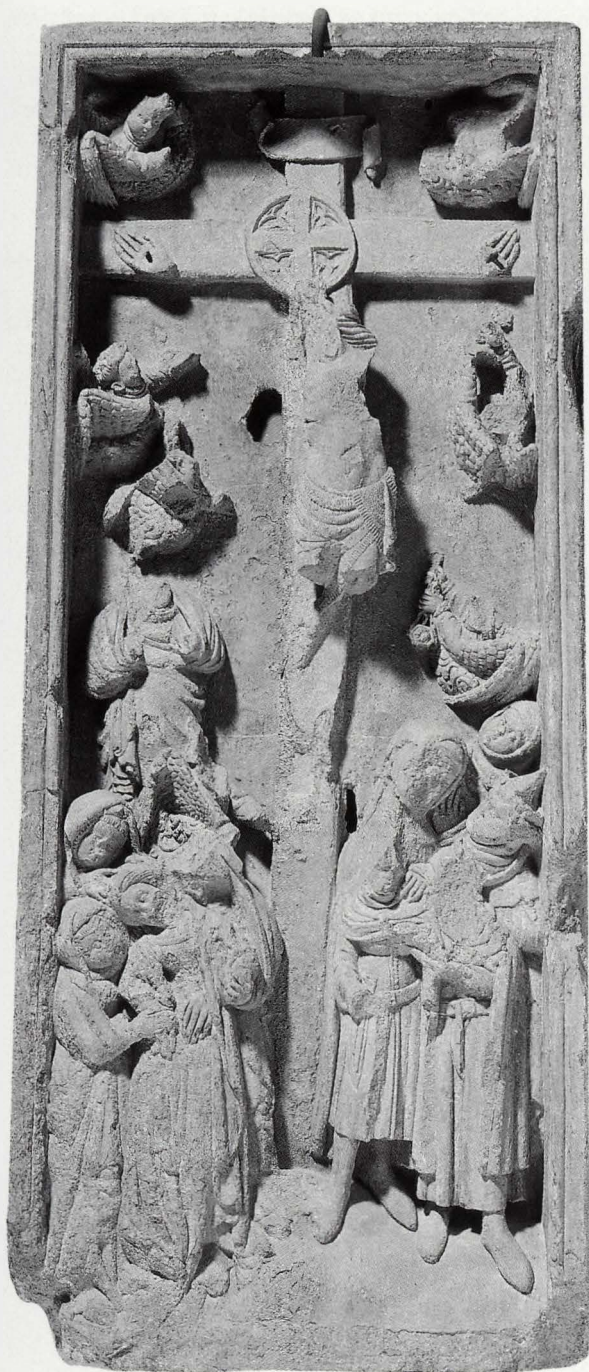

Grondplan van de kathedraal met aanduiding van het vermoedelijke oorspronkelijke plan

(zwart) en een deel van het geplande 'nieuwe werck' (blauw)
Uit:

van de verschillende traveeën. Normaal verhouden deze zich tot elkaar als 1 tot 2. De travee, de afstand tussen de kolommen in de lengterichting van de kerk, is dus dubbel zo breed als diep. Hier verhouden de afmetingen zich evenwel als 3 tot 4. Op het hoogkoor zijn de traveeën immers 12 m breed en 9 m diep. Details van steensneden, beeldhouwwerk van kapitelen en profileringen van kolommen en gewelfribben leverde de anonieme bouwmeester vermoedelijk slechts naargelang de behoefte zich voordeed. De werken verliepen overigens allesbehalve vlot. Door de politieke omstandigheden werden ze een viertal jaar later al zo goed als stilgelegd. De politieke omstandigheden van dat ogenblik waren inderdaad bijzonder ongunstig. Bij het overlijden van de Brabantse hertog Jan III in 1355 deed zijn schoonzoon, Lodewijk van Male, graaf van Vlaanderen, zijn rechten gelden op de Brabantse erfenis. Het gevolg was oorlog. Antwerpen en Mechelen zouden hierdoor in 1356 overgeheveld worden naar Vlaanderen, wat met strubbelingen gepaard ging. De stad Antwerpen leefde op voet van oorlog. Lodewijk nam gijzelaars en verspreidde ze over kastelen in Vlaanderen om opstand te vermijden. Aloude en lucratieve stapelrechten werden Antwerpen ontnomen ten voordele van Mechelen. De stad moest ook grote bedragen opbrengen om Margareta's erfdeel uit Brabant te delgen. Pas in de jaren tachtig, na de regularisatie van de toestand en dankzij de opbloei van de twee vrije markten, kon de bouw verdergezet worden. In 1384 is er sprake van altaren in het nieuwe koorgedeelte. Tussen 1387 en 1411 werkte men aan de overwelling ervan. Onder Antoon van Bourgondië was de stad overigens weer tot Brabant gaan behoren (1406). In hetzelfde jaar nog schonk de stadsmagistraat de gebruikelijke tegemoetkoming tot aanschaf van winterkledij als bijdrage tot de voltooiing van het koorwerk.

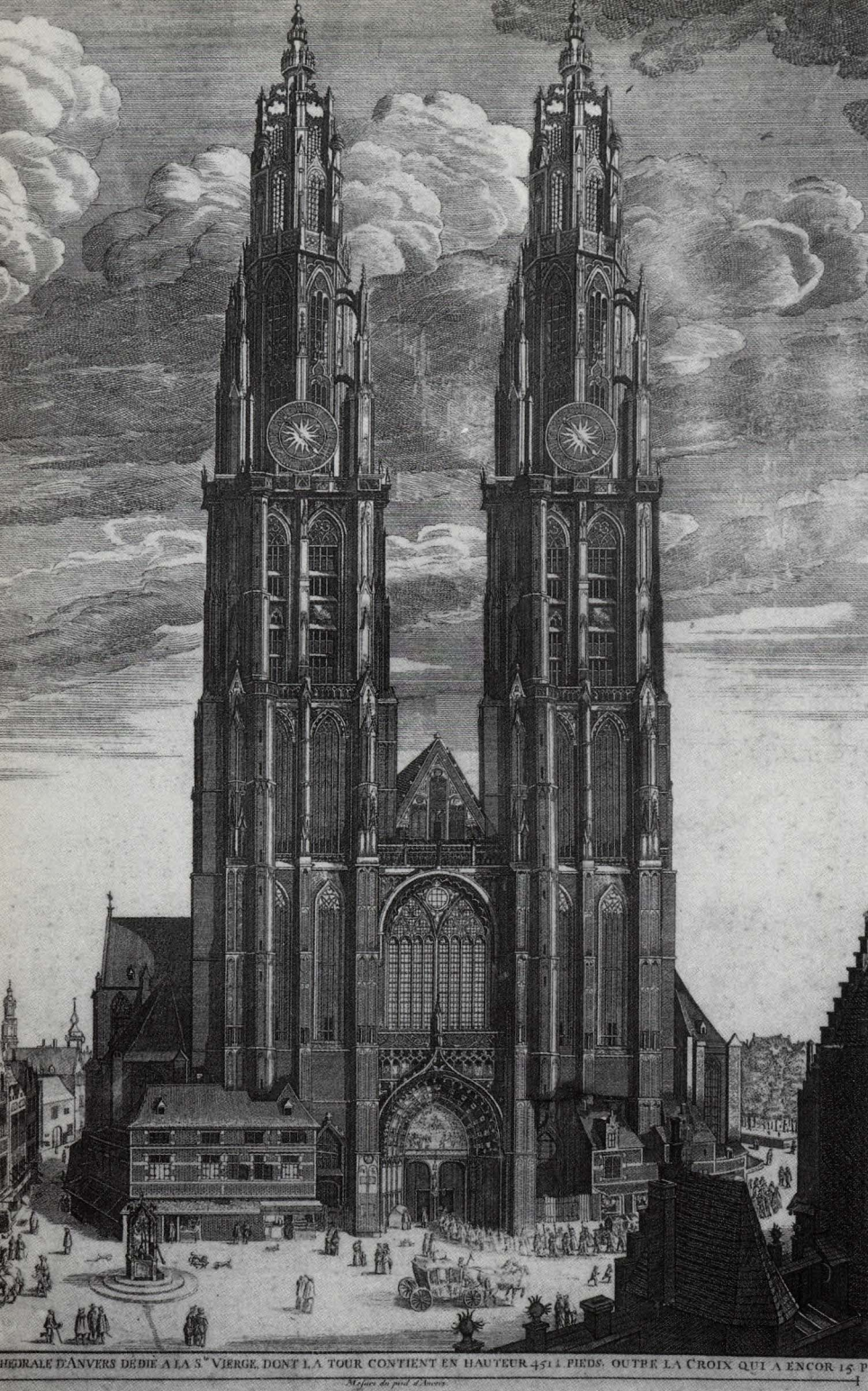
Calvarie

Ca. 1400
hoogte: 106 cm
Retabelfragment

Bij herstellingswerken in de kooromgang van de kerk in 1827 werd, ingemetseld in een muur, dit fragment van een stenen retabel ontdekt. De toenmalige kerkfabriek dacht dat het om een 'slegt en gansch geschonden' stuk ging van 'hoognaamd geene waerde'. Toch bleef het stuk behouden. Het beeldhouwwerk dateert uit de late 14de eeuw; het zou dus kunnen voortkomen uit de eerste fase van de inrichting van het koor van de gotische kerk. Wat de maker ervan betreft tasten we volkomen in het duister, zelfs de plaats van ontstaan is niet zeker. Opmerkelijk is wel de bijzonder treffende gelijkenis met het middenstuk van een retabel dat afkomstig is van het altaar van de 'Zirkelbrüder' in Lübeck. Misschien betreft het hier een vroeg voorbeeld van de export van Brabantse retabels.

In 1419 volgde de fundering van de noordertoren, opnieuw buiten de bestaande kerk. Meteen werd ook de "definitieve" lengte van het gebouw vastgelegd. Alles wijst erop dat in deze vroege vijftiende eeuw nog niet de huidige zevenbeukige, maar slechts een vijfbeukige kerk werd voorzien. Toch omvatte het plan niet een grote en een kleine toren aan de westgevel, maar twee evenwaardige bouwsels en een derde toren op de viering, de plaats waar kerkship en dwarsschip elkaar kruisen. Gemeten naar het grondplan van deze toren (12 bij 12 m) was die derde toren nog hoger gepland dan de huidige grote toren met zijn grondplan van 9 bij 9 m. Ontwerper van het vijfbeukige kerkship was wellicht Peeter I Appelmans (ca. 1373–1434), die van bij de fundering van de torens tot aan zijn dood vermeld wordt als bouwmeester van de Onze-Lieve-Vrouwe. De bouw schijnt onder zijn leiding volledig terug op gang te komen. Aan de torens wordt gewerkt, funderingen voor de zuiderdwarssbeuk worden geslagen en het terrein wordt opgehoogd. Aansluitend worden blijkbaar ook het hoogkoor en de kooromgang opgehoogd. De ophoging van drie voet, waarvan sprake is in de documenten, komt ongeveer overeen met de hoogte van de geprofileerde kolomvoeten die daarom in de kooromgang ook zowat volledig onder het nieuwe vloerpeil verdwenen. Dit is nog duidelijk te merken bij de toegang van de archeologische site onder het hoogkoor. De koorpartij van de kerk heeft door deze ophoging trouwens een meer gedrongen karakter gekregen. Haar oorspronkelijke uitzicht was ongetwijfeld veel slanker. Het nieuwe vloerniveau heeft ook invloed gehad op de opstanden van het kerkship dat noodgedwongen in de hogere onderdelen moest aansluiten op die van het bestaande koor. De scheidbogen tussen middenbeuk en zijbeuken zijn dan ook minder spits dan gebruikelijk. Ook in dit gedeelte van de kerk is overigens een deel van de voet van de kolommen door latere vloerophogingen verdwenen. Dat de architectuur desondanks een uitgesproken verticaliserende indruk geeft is ondermeer te danken aan het gebruik van bundelpijlers. Dat zijn pijlers met rondom vaak ingewikkelde profileringen in plaats van gewoon ronde kolommen, uitlopend op kapitelen waarbovenop de scheidbogen vertrekken.

De ongebruikelijk brede travee zou ook geleid hebben tot een veel hogere middenbeuk, als de bouwmeester in zijn plan voor deze kathedraal niet had besloten af te wijken van de traditionele drieledige opstand. In plaats van het klassieke triforium, een soort tussenverdieping boven de pijlers en onder de glasramen, voorzag hij enkel in een lage balustrade boven een blindtracering.

De westgevel van de kathedraal

Gravure, variatie op een prent van W. Hollar

Vrijwel tegelijk met de eerste historische studies omtrent de bouwgeschiedenis van de kathedraal, trachtten kunstenaars en fotografen de westgevel van de kerk voltooid, dat wil zeggen met twee even hoge torens, weer te geven. Fotografen werkten met dubbelbelichtingen van het gevoelige papier. Bovenstaande gravure is geïnspireerd op een bekende prent van W. Hollar, in 1649 te Antwerpen uitgegeven.

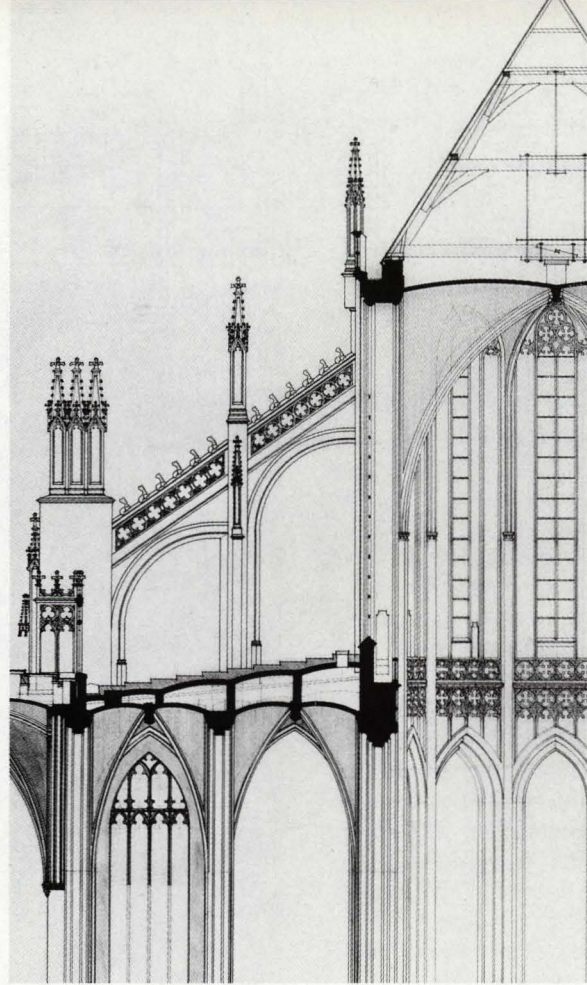
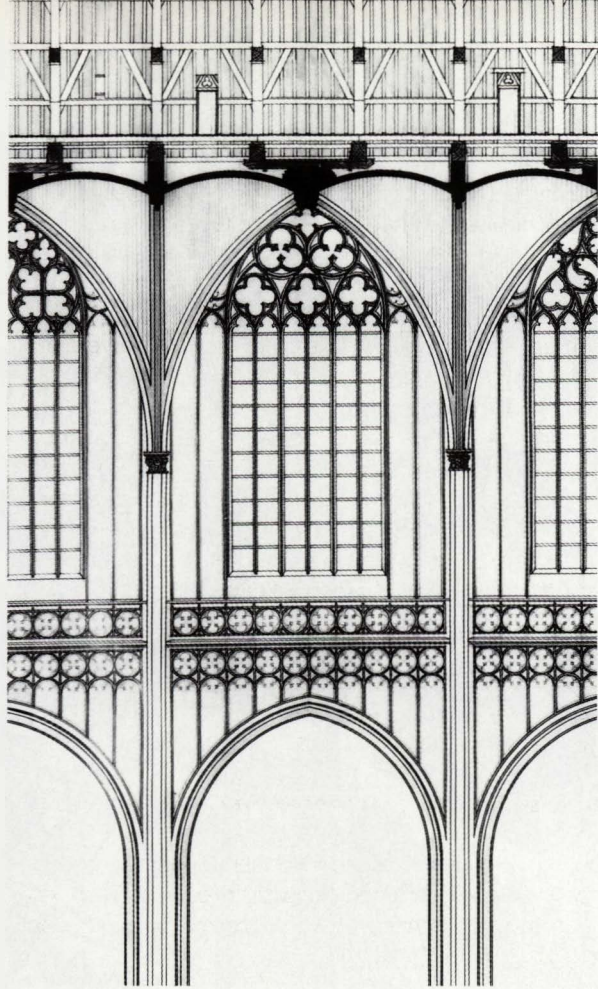
Een volgende merkwaardigheid in de constructie is het ontbreken van luchtbogen tegen de middenbeuk van het kerkschip en dat in tegenstelling met de koorpartij, waar ze wel aanwezig zijn. Aanzetten tot zulke bogen zijn nochtans te zien in de zijgevels, al is het niet duidelijk of ze oorspronkelijk zijn of kaderen in een negentiende-eeuwse "restauratie"-campagne. De reden voor het ontbreken van de luchtbogen is eens te meer een wijziging in het plan van de kerk. Omstreeks het midden van de vijftiende eeuw werd het oorspronkelijke vijfbeukige plan verlaten voor een zevenbeukig. In 1454 hief het stadsbestuur zes jaar lang een uitzonderlijke belasting op tarwe. De opbrengst moest onder meer dienen om de bouw van de uiterste

zuiderbeuk te bekostigen ten behoeve van het parochiealtaar en haar noordelijke tegenhanger als Onze-Lieve-Vrouwekapel. De steunberen waarop de luchtbogen normaal rusten moesten dus plaats ruimen voor een bijkomende reeks bundelpijlers. Nog een onregelmatigheid is dat de Onze-Lieve-Vrouwekapel ook minder breed is aangelegd dan haar tegenhanger aan de zuidkant. De reden daarvoor is wellicht te zoeken bij de dwarsbeuk, die aanvankelijk slechts met vier traveeën langs weerszijden van de viering gepland was. Bij de bouw van de beide bijkomende beuken was de noordelijke dwarsbeuk verder afgewerkt dan de zuidelijke. De traptoren in de vierde en oorspronkelijk laatste travee, was al gebouwd en belette een bredere zijbeuk.

De zuidelijke dwarsbeuk was nog niet zover gevorderd. Nog op een tekening van 1514 is hij duidelijk niet afgewerkt, wat de mogelijkheid openliet om de traptoren daar één travee verder in te planten. Door de bouw van twee extra zijbeuken konden ook de dwarsbeuken nu elk met één travee verlengd worden.

Het mag haast een wonder genoemd worden dat na die verschillende planwijzigingen in de loop van de bouw, de architectuur van deze kerk toch nog een indruk geeft van grote eenheid.

Die eenheid in verscheidenheid is het best geïllustreerd in de grote toren van de kerk. Onderaan vertrekt het bouwsel in een relatief sobere maar toch duidelijk laatgotische stijl en houdt die vol tot aan de balustrade onder het torenuurwerk. Tot daar waren Peeter Appelmans (1419–1434), Jan Tac (1434–1439) en Evert Spoorwater (1439–1473) verantwoordelijk voor de bouw. Herman I de Wagemakere zal vanaf 1473 de aangezette derde verdieping nog voltooiën naar het oude plan. Voor de volgende verdieping bedacht hij echter een nieuw ontwerp: tussen hoge fialen begint de toren te draaien en verlevendigt het geheel. Hermans zoon Domien de Wagemakere (1502–1521) zal het werk van zijn vader bekronen met een spits waarin de renaissance zich reeds duidelijk aankondigt.

Doorsnede ter hoogte van het koor

De gewelven van de koorpartij, uitgevoerd naar het oorspronkelijke plan, worden gesteund door de typische gotische lichtbogen. Deze bogen vormen een tegengewicht voor de krachten die de muren uit elkaar duwen waarop het gewelf rust. Ondermeer door deze lichtbogen werd het uitsparen van grote ramen voor gebrandschilderd glas mogelijk.

Opstand van het kerkship in de middenbeuk

Legende:

- A. Bundelpijler.
- B. Aanzet van de boog zonder kapiteel.
- C. Blindtraceringen.
- D. Balustrade in plaats van trifonum.
- E. Aanzet van de gewelfribben op kapitelen.

Toegang van de archeologische crypte tijdens de opgravingswerken

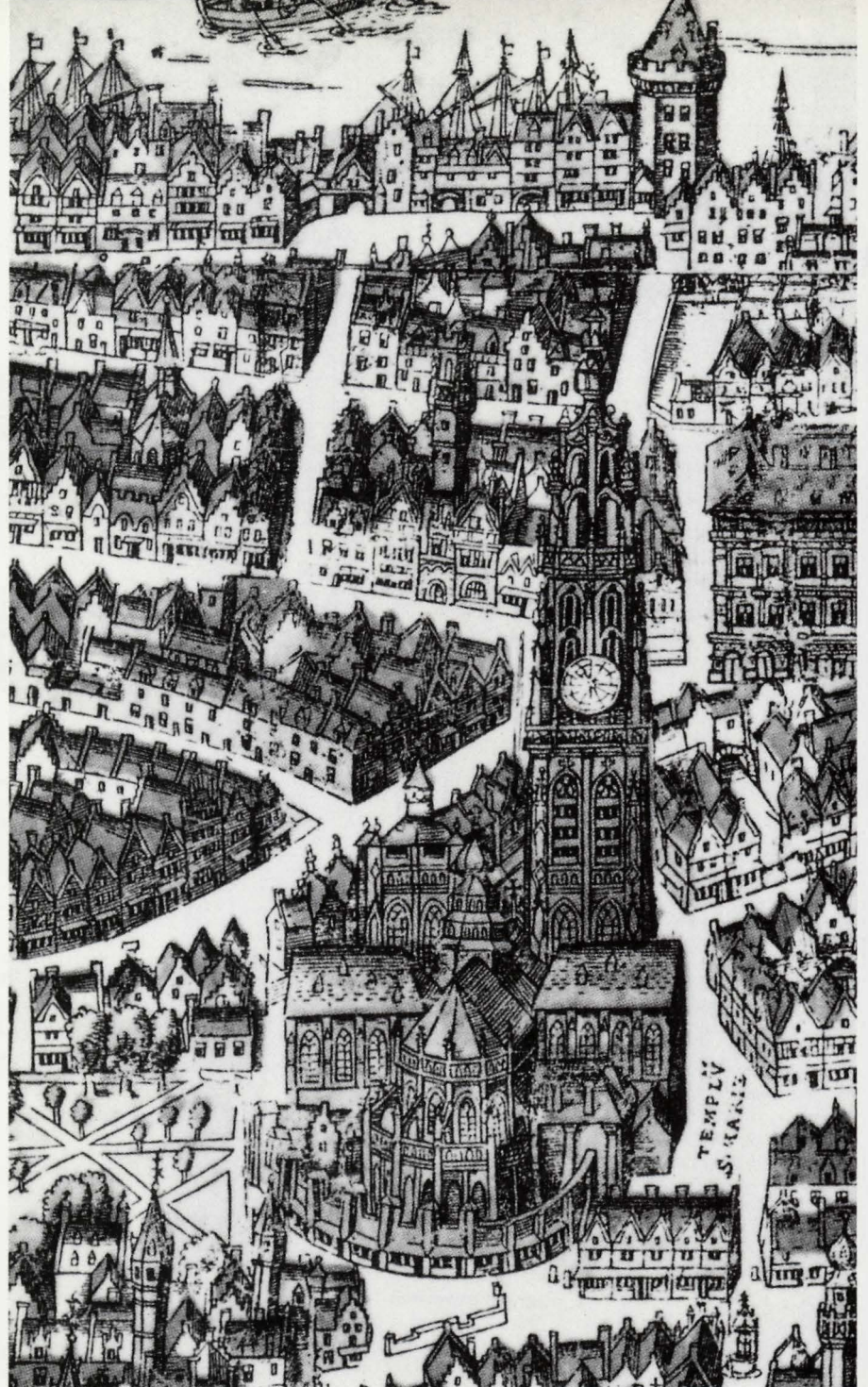
Tijdens de laatste restauratie-campagne (1990-1993) werd beslist een archeologische site onder het hoogkoor beperkt toegankelijk te maken. De toegang werd voorzien vanuit de kooromgang, ondermeer omdat het op die manier mogelijk was ook de voet van een van de pijlers vrij te houden. Verscheidene ophogingen van het oorspronkelijke vloemiveau verbergen heden ten dage deze geprofileerde kolomvoeten. Door een van deze kolomvoeten terug vrij te maken krijgt de bezoeker een indruk van de oorspronkelijke verhoudingen in de opstand van de kerk. Die oorspronkelijke verhoudingen gaven de kerk een nog slanker uitzicht dan vandaag.

Een megalomaan plan

Opmerkelijk is wel dat omstreeks 1450, bij de bouw van de zesde en zevende beuk, ook voor het eerst melding gemaakt wordt van altaren voor de schuttersgilden en de ambachten. Oudere altaren waren opgericht ten behoeve van kapelanieën en broederschappen. De linnenwevers, die later zouden beweren het oudste ambachtsaltaar in de kerk te bezitten, verkregen hun keure in 1430. Het altaar kwam dus noodzakelijkerwijze later. De Oude Voetboog, een schuttersgilde, beschikte erover in 1452. Het aantal gilden en ambachten dat een eigen altaar wenste liep zo sterk op dat verscheidene onder hen een altaar moesten delen. Bij wijze van voorbeeld halen we de Meerseniers, de bakkers en de kuipers-schrijnwerkers aan. Zij deelden samen met het Sint-Niklaasbroederschap het Sint-Niklaasaltaar, waarvan reeds in 1317, dat wil zeggen in de oude kerk, sprake was. In 1476 doen de bakkers, de schrijnwerkers-kuipers en het Sint-Niklaasbroederschap afstand van het altaar ten voordele van de Meerseniers, en bezetten afzonderlijke altaren elders in de kerk. Wanneer dan in 1497 kuipers en schrijnwerkers, tot dan toe verenigd in één enkel ambacht, scheiden, verhuizen de schrijnwerkers nogmaals. De laatste helft van de vijftiende eeuw zet zich dus duidelijk een volgende fase in van de "veraltering" van het nog onvoltooide kerkgebouw. De werken aan de zuidertoren werden grotendeels bekostigd door de stad Antwerpen, die in tegenstelling met de grote Vlaamse steden niet over een belfort beschikte. Deze werken waren omstreeks 1475 stilgevallen en ook de bouw van de vieringtoren was letterlijk in het dak blijven steken, ten voordele van de verdere afwerking van het kerkship. Nog vóór de voltooiing van de grote toren werden bovendien nieuwe plannen gesmeed voor een nieuwe vergroting van de kerk. Dit was nodig om de toevloed van altaren te kunnen opvangen. De plannenmakers zouden zich ditmaal ook niet beperken tot het toevoegen van twee zijbeuken. In het "nieuw werck" zou de bestaande constructie slechts behouden blijven als onderdeel van een driemaal zo groot grondplan.

Het nieuwe opzet getuigt van voorspoedige tijden. Het bevolkingsaantal was gestegen tot ongeveer 60.000 zielen en maakte Antwerpen tot een van de grootste steden benoorden de Alpen. Uit berekeningen op basis van de bekende opbrengsten van een belastingheffing op de totale uitvoer van de noordelijke en zuidelijke Nederlanden voor 1543–1545, blijkt dat de stad Antwerpen ruim tachtig procent van deze uitvoer voor haar rekening nam. Amsterdam, als tweede op de lijst, haalde nog geen vijf procent.

Virgilius Bononiensis Gezicht in vogelvlucht op Antwerpen (detail)

1565, houtsnede
Museum Plantin-Moretus,
Antwerpen

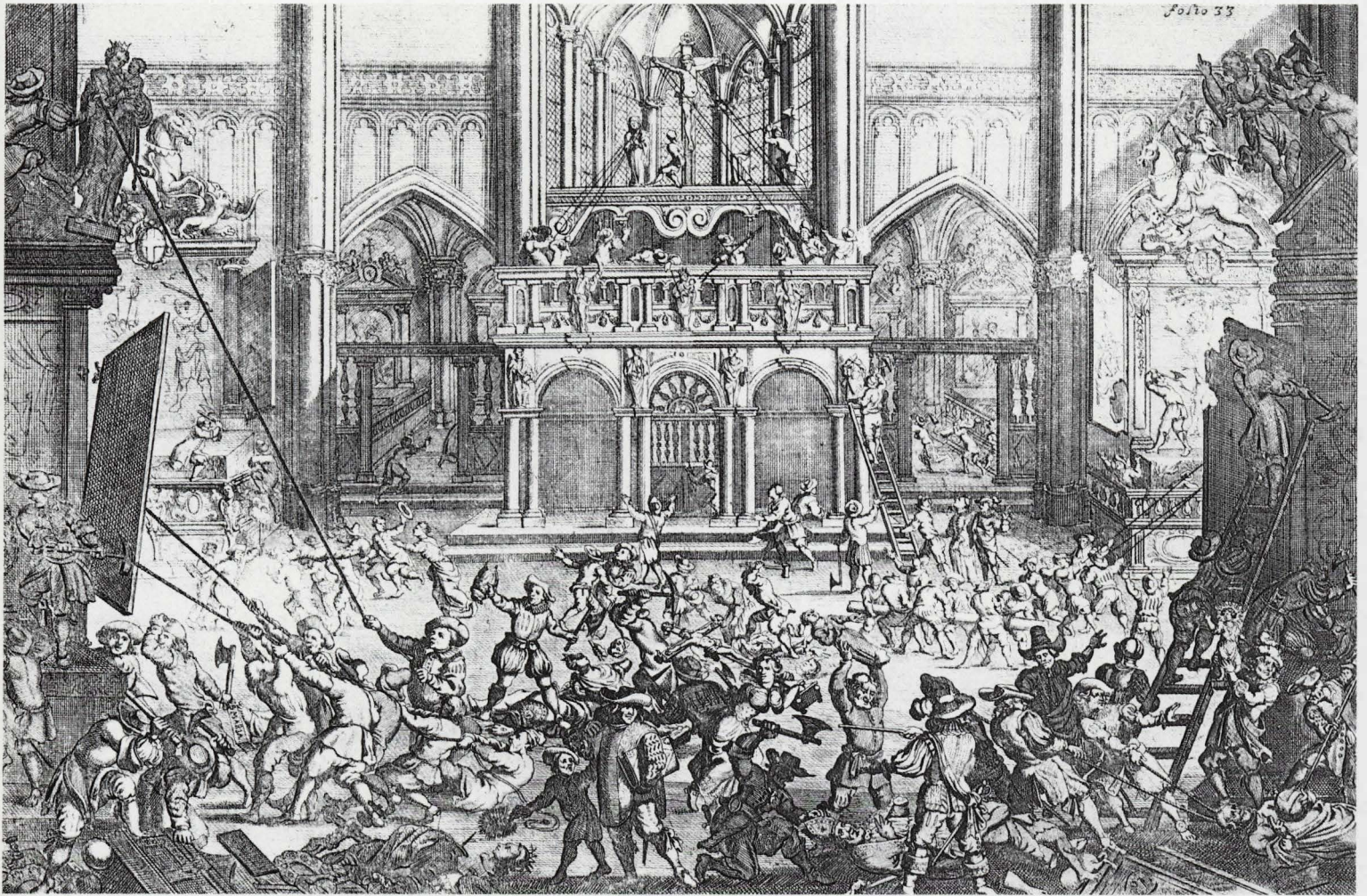
Op deze gravure is duidelijk de aanzet van het 'nieuw werck' te zien, begonnen in 1517 maar stilgelegd in 1533. Rondom het oude, nog bestaande koor was toen al een deel van de nieuwe koormuur gebouwd. Opvallend zijn de kleine winkeltjes die onderaan tegen deze muur aangebouwd werden. Zij leverden een belangrijke bijdrage in de financiering van de bouw van de nieuwe kerk.

Westgevel

In dit geveloverzicht is duidelijk te merken hoe in de loop van de bouw van de torens de bouwstijl steeds werd aangepast. Onderaan duidelijk gotisch maar sober vertekkend (het beeldhouwwerk in het middenportaal dateert uit de 19de en 20ste eeuw), wordt het decoratieve beeldhouwwerk hoger op overvloediger. De verdieping met het torenuurwerk lijkt zelfs helemaal open-

gesneden te zijn doordat de eigenlijke toren plotseling smaller wordt maar ondersteund is door vier hoektorentjes, die door luchtbogen met de torenkern verbonden zijn. De daarboven gelegen balustrade lijkt wel rond te zijn in plaats van het oude vierhoekige plan te volgen en de bovenste torenverdiepingen worden zelfs op de onderliggende geschraagd. De decoratiemotieven bovenaan verwijzen al duidelijk naar de vroege renaissance.

G. Bouttats (1640–1703)
Beeldenstorm in de
kathedraal

Met deze gravure bracht haar maker een sfeerbeeld van de beeldenstorm die in 1566 het grootste deel van het interieur van de kerk vernietigde. Pas in de tweede helft van de zeventiende eeuw ontstaan, bevat ze zowel wat de architectuur als wat het meubilair in de kerk betreft heel wat foute voorstellingen. Het doksaal, dat de afscheiding vormde tussen het priesterkoor en de publieke ruimte, geeft misschien nog wel een vrij goede idee van het oude, in 1589 na de beeldenstorm herbouwde doksaal. De beelden van Onze-Lieve-Vrouw en die van de Heiligen Petrus en Paulus die er op te zien zijn dateerden echter pas uit de vroege zeventiende eeuw.

De gunstige wind waaide blijkbaar ook door de kerkfabriek die instond voor de bouwwerken. Nooit waren haar inkomsten zo hoog. Een belangrijk deel ervan kwam voort uit de verhuur van kramen op de oude immunitetsgronden tijdens de vrije jaarmarkten, en van stallen in het Onze-Lieve-Vrouwepand. Het pand was een beursgebouw dat in 1460 op initiatief van de kerkfabriek en ten behoeve van kunstschilders, beeldsnijders, schrijnwerkers en boekhandelaren was opgericht ten zuiden van het kerkhof. In 1519 kregen meester Rombout (Keldermans) en meester Dominicus (de Waghemakere) opdracht alvast een koor voor de nieuwe kerk te ontwerpen. Op 14 juli 1521 werd door Karel V, daarin bijgestaan door koning Christiaan van Denemarken, de eerste steen gelegd.

Het moment kon nauwelijks slechter gekozen zijn. Daags voordien waren te Antwerpen voor het eerst in het openbaar boeken van Maarten Luther verbrand. Bovendien eisten ook andere Antwerpse kerken in opbouw hun deel op. Daardoor daalden de inkomsten uit giften en erflatingen precies in deze jaren spectaculair. De uitgaven moesten steeds vaker gedekt worden door rentenverkoop. Desondanks werd met het "nieuw werck" ijverig voortgang gemaakt. Getuigen daarvan zijn de kolommen die bij opgravingswerken in 1856 ontdekt werden in de tuin van de huidige dekenij. De voeten van elf zuilen van de nieuwe kooromgang werden in dat jaar blootgelegd. Ze wijzen op een kooromgang van twaalf meter breed, net zo breed als de huidige middenbeuk. Alles wijst erop dat het nieuwe plan die middenbeuk tot een noordelijke zijbeuk degradeerde om ten zuiden ervan een nieuwe middenbeuk op te trekken. Op een oud stadsplan zijn de gedeeltelijke opstanden te zien van de muren van de geplande kranskapellen. Een zeventiende-eeuwse beschrijving van de oorspronkelijke plannen maakt melding van drie rijen vensters boven elkaar en vier torens.

Het grootscheepse project zou echter geen lang leven beschoren zijn. In 1533 brak brand uit in de kerk. Het houten kaspant boven de nog niet overwelfde middenbeuk werd door het vuur gevat en viel brandend de kerk in, waar het nog dagenlang bleef nasmeulen. Dankzij de persoonlijke inzet van burgemeester Lancelot van Ursel bleven volgens de kronieken het hoogkoor en de grote toren gespaard, maar de schade was enorm. De rest van het gebouw was er erg aan toe en een zestigtal altaren met hun retabels gingen reddeloos verloren.

Met goede moed...

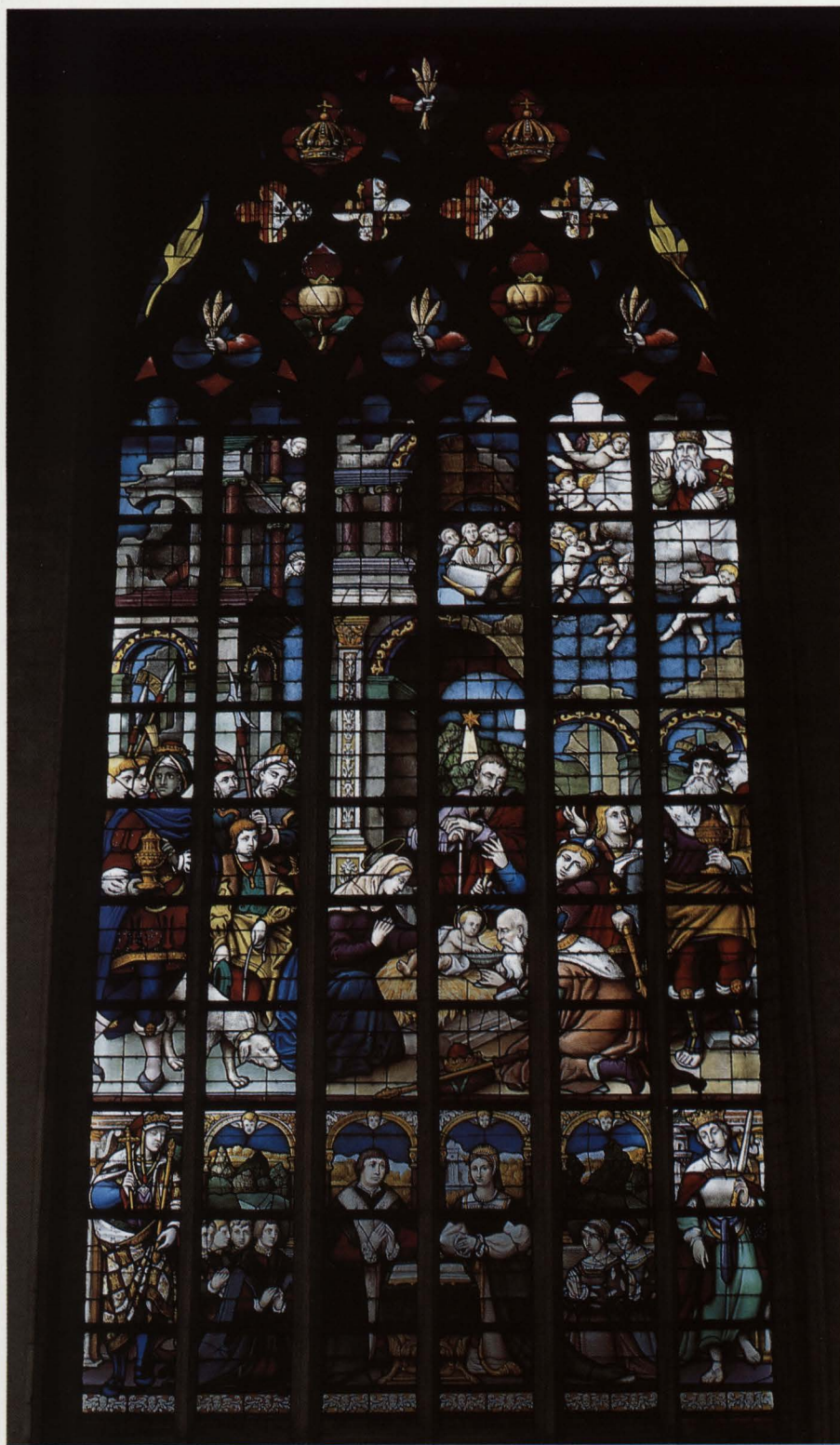
Met goede moed werd begonnen aan het herstel en de herinrichting. "Anno eodem (1534), den 12 mey begonst men de balcken op te winden van de lanteerne in't cruyswerck van Onse Lieve Vrouwe t'Antwerpen", schreef N. De Weert in zijn *Chronycke van Nederlant*. Een jaar later verscheen de meiboom op

de nieuwe vieringtoren. In 1537 werd op de kleine toren het nieuwe kruis aangebracht. Anton en Johann Jakob Fugger schonken een nieuw glasraam met *De Beking en de Roeping van Sint-Paulus* (1537) voor de middenbeuk. Burgemeester Dassa en zijn echtgenote Barbara Rockox volgden het goede voorbeeld en schonken in hetzelfde jaar een raam met de *Aanbidding der koningen*. Ook de ambachten lieten zich niet onbetuigd en richtten hun altaren weer op.

Het herstel van de brandschade had wel tot gevolg dat de plannen voor het "nieuw werck" tenminste tijdelijk werden opgeborgen. Alle beschikbare middelen werden ingezet om de normale voortgang van de eredienst zo snel mogelijk te verzekeren. Van uitstel kwam afstel. De kerk was nog maar nauwelijks terug ingericht toen in 1566 de eerste beeldenstorm uitbrak. Tussen 19 en 23 augustus werden in de Scheldestad vijf kerken en zowat alle kloosters geplunderd. Op 18 augustus was de Onze-Lieve-Vrouweprocessie nog uitgegaan en het beeld van de Heilige Maagd zou zoals gebruikelijk een octaaf lang middenin de kerk blijven staan. Op 20 augustus vond het kapittel het evenwel geraadzaam het terug op zijn plaats in de kapel te zetten. Na de vespers brak een rel uit in de kerk. De herrieschoppers werden in de kerk opgesloten en begonnen psalmen te zingen. De prediker Moded raakte in de kerk, predikte tegen de beeldenverering en beval het afslaan ervan; tussen zes en zeven uur die avond werden in de kerk vernielingen aangericht en werd er geplunderd. De dagen daarna kwamen de beeldenstormers terug om hun barbaarse werk voort te zetten. Het stadsbestuur greep in en de rust was begin september al weergekeerd, maar het kwaad was geschied en het interieur van de Onze-Lieve-Vrouwe, sinds 1559 kathedraal geworden, was opnieuw verwoest.

... En volharding

Op 9 september 1566 beval de stadsmagistraat de ambachten hun altaren weer op te richten. In 1568 verscheen een nieuw altaar voor de Wijntavemiers in de kerk en in hetzelfde jaar schilderde Willem Key een nieuw tafereel voor dat van de Meerseniers. Kanunnik du Terme schonk een paneel voor dat van de hovemiers. Crispyn van den Broeck vervaardigde een nieuwe altaartafel voor de gilde van de Jonge Handboog en Maarten de Vos voorzag het altaar van de Peltiers. Michiel Coxie leverde een geschilderd retabel aan de Oude Handboog. Iedereen beijverde zich om de schade zo snel mogelijk ongedaan te maken. De onrust was evenwel nooit weg. Van 4 tot 7 november 1576 woedde de "Spaanse Furie" over de stad. De kathedraal bleef wonderwel gespaard, maar werd uit voorzorg enkele dagen gesloten. Twee jaar later kwam de stad onder calvinistisch bestuur en de magistraat stelde calvinistische dekens aan het hoofd van de ambachten. In 1581 vroegen zowel de zes gewapende

Anoniem
Aanbidding der Koningen
 1537, gebrandschilderd glas

Het glasraam met de *Aanbidding der Koningen* in de noordwand van de middenbeuk is een schenking van de Antwerpse koopman en buitenburgemeester Ferdinand Dassa en zijn echtgenote Barbara Rockox. Samen met hun zonen, dochters en patroonheiligen werden ze geportretteerd in het onderste register van het raam.

De brand van 1533

17de eeuw
 Aquarel
 Uit: Loys van Caukercken,
 Chronijke der Stadt Antwerpen

Bij de brand van 1533 gingen de daken van het schip, de dwarsbeuk en de zuidertoren volledig in de vlammen op. De stenen gewelven ontbraken nog; deze werden pas na de betimmering van het houten kappant en de bedaking aangebracht. Daardoor viel de

brandende dakbetimmering de kerk in en vernielde er zo een groot deel van het oude kerkmeubilair. Ook de stenen pijlers van de middenbeuk liepen zware schade op.

*giet siet met groterlijck spectakel vanden brande vande kerk van onse lieve vrouwe men sijde dat ghe quere van vening
 dorss die niet wael waben sijt ydaren di it vorfardt geseest dat de nines Regor die beoefte vande vandenker dat hoijer cabre
 den dorsten stou van gades ydese vade van nleudo beginstet giet siet ooffwacht kudo zingt sijn Alreede beoien so vande
 en nae op die daz vanevodie Cam hien dat ghe Caspe de goff stadt / Nota giet siet men ook Cas / Alreede kerk goff Alreede gde
 oeffen foudt miedre mit Boplaen / och siet men kout vande sijn kerk Craomouende Logion Als mede kerk goff vande
 koudel kerk de gnieff Alreede Camen die de kerk vande vande gelyck jidaf Cromijth opt jaar 13 vande gelyck die vande
 dat den datum op stadt it een Craomouende Alreede vande dat een lieve Pant vande gemaectet. Het giet de vande
 vade van de pant stadt nae de vande sijn die Pant vande een platt dat de Complidie in vrie vande vande vande vande
 met gne Leopen vande vande giet vande jidaf vande Pant stadt dat nu de nines gnieff vande*

gilden als, even later, de ambachten in een rekest aan het stadsbestuur om hun altaren uit de kerk te mogen verwijderen. De uitoefening van de katholieke godsdienst werd geschorst en de kathedraal, met het oog op haar nieuwe bestemming als calvinistische tempel, gezuiverd van "papistisch" meubilair. Op 19 november werd in het koor het "Avondmaal" gevierd.

Vier jaar lang bleef Antwerpen onder calvinistisch bewind. Pas de herovering van de stad door Alexander Farnese in 1585 zou daar een eind aan maken en de katholieke eredienst herstellen.

Contrareformatie

Opnieuw diende de kerk heringericht te worden. Opnieuw werd een golf van bestellingen geplaatst bij de beste kunstenaars en dat ondanks de beroerde tijden; de Schelde was gesloten en zowat de helft van de Antwerpse bevolking zocht zijn heil in rustiger oorden. Sommigen werden bij gebrek aan middelen, of was het uit voorzichtigheid, verplicht de oude altaren terug te plaatsen in afwachting van betere tijden. De geest van het kerkinterieur zou er in elk geval grondig door gewijzigd worden. De oude werken die de toeschouwer moesten aanzetten tot stille devotie en meditatie, werden vervangen door propaganda voor het Roomse renouveau: de Contrareformatie. De schoolmeesters bestelden aan Frans Francken een retabel met de voorstelling, op het middenpaneel, van *De Lering in de Tempel*. Christus zit er te midden van de Schriftgeleerden en verklaart het Oude Testament. Een nauwlettend toeschouwer merkt echter dadelijk dat Francken tussen de anonieme schriftgeleerden ook enkele portretten schilderde. Bovenaan links en rechts zijn dat portretten van enkele Antwerpse schoolmeesters, de opdrachtgevers voor de triptiek. Opzij links stelt een wat papperige man met een dun brilletje echter Maarten Luther voor en de man vlak voor hem, met een lange witte baard, is Calvijn. Door deze twee personages in de scène op te nemen laat de kunstenaar, wellicht in opdracht van de bestellers of hun raadslieden, Christus het ware geloof prediken aan de protestanten.

Het vernieuwende van dit schilderij wordt pas duidelijk door het te vergelijken met het weliswaar jongere *Bruiloft van Kana* (1597) van Maarten de Vos, voor het altaar van de Wijntavemiers. Terwijl de schilderijstijl van Francken reeds duidelijk beïnvloed is door de Italiaanse renaissance, werkt de tien jaar oudere meester van de "Bruiloft" nog in de oude Vlaamse traditie met een schitterend kleurgebruik, maar minder bestudeerde compositie.

Vernieuwender nog zijn de kunstwerken op de altaren die pas in de vroege zeventiende eeuw zouden heringericht worden. De stuwende kracht gaat daarbij uit van een van de grootste schilders aller tijden: Pieter Pauwel Rubens. In 1608 keerde de meester terug uit Italië na het bericht ontvangen te hebben dat zijn moeder zwaar ziek was. Bij zijn aankomst in de Scheldestad was ze echter reeds overleden en misschien koesterde Rubens plannen om terug te keren naar Italië. Hij had zich in dit land al een mooie reputatie verworven en er stond hem ongetwijfeld een schitterende carrière te wachten. De aartshertogen Albrecht en Isabella boden hem echter de functie van hofschilder aan. Onder het beding dat hij zich in Antwerpen mocht vestigen ging de meester op deze uitnodiging in. Rubens heeft wellicht beseft dat er in deze stad veel prestigieuze projecten op stapel stonden en er nog belangrijke bestellingen te verwachten vielen, zeker nu het Twaalfjarig Bestand (1609–1621) de hoop op weerkerende rust en welvaart deed opleven. Bestellingen waren onder meer te verwachten voor de kathedraal; op 7 september 1608 krijgt de meester inderdaad een opdracht van de kolveniersgilde. Hij zou voor hun altaar in de zuidelijke dwarsbeuk van de kerk een nieuw retabelstuk leveren. De gilde van de kolveniers was de jongste van de zes gewapende gilden van de stad. Haar leden waren dus geen militairen maar burgers die zich in ruil voor allerlei privileges een wapenrusting aanschafte om de stad in crisissituaties te helpen verdedigen. Als gilde hadden ze zich onder het patroonschap geplaatst van Sint-Christoffel. Voor hun altaar zou Rubens zijn beroemde *Kruisafneming* schilderen. De keuze van het onderwerp voor dit meesterwerk kadert volledig in de richtlijnen omtrent altaarstukken, opgesteld door het Concilie van Trente (1545–1563), de grote motor achter de Contrareformatie. Voortaan mochten op het middenstuk van dergelijke triptieken enkel de Christusfiguur of nieuwtestamentische voorstellingen gebracht worden. Een scène uit het leven van de patroonheilige kon dus niet. De beslissing van het Concilie werd ingegeven door de protestantse kritiek op de religieuze voorstellingen in de Roomse kerken. De vele heiligenlevens die de oudere kunstenaars hadden weergegeven berustten enkel op fantasierijke legenden en betroffen geen waar gebeurde geschiedenissen. Onder meer Sint-Christoffel behoorde tot de "verdachte" heiligen.

Rubens en zijn opdrachtgevers waren duidelijk op de hoogte van de voorschriften, maar wisten het probleem op meesterlijke wijze te omzeilen. De oplossing werd gevonden in de letterlijke vertaling van de naam van de patroonheilige. Het Griekse Christoforos beduidt niets anders dan "Christusdrager" en verwijst naar het deel van de legende waarin de reus Christoffel het Christuskind op zijn schouders over het water draagt. Zowel het kruishout op het middenpaneel als alle andere personages daaromheen dragen op een

Pieter Paul Rubens
De Verrijzenis van Christus
Middenpaneel
1612
Olieverf op paneel
185 x 105 cm

Twee grafmonumenten in de kathedraal werden opgericht ter nagedachtenis van leden van de bekende drukkersfamilies Plantin en Moretus. Voor dat van Jan Moretus en Martina Plantin schilderde P.P. Rubens een prachtig drieliuk met op het middenpaneel het voor de hand liggende onderwerp: *De Verrijzenis van Christus*.

Frans Francken
De Lering in de tempel
Middenpaneel
1587
Olieverf op paneel
250 x 220 cm

Dit triptiek werd vervaardigd in opdracht van de gilde van de schoolmeesters en het ambacht van de Zeepzieders. Hun altaar werd immers heringericht kort na het herstel van de katholieke eredienst en de omverwerping van het Calvinistische bewind te Antwerpen. Deze omstandigheden zijn ook in de iconografie van het middenpaneel verwerkt. Het stelt de *Lering in de tempel* (Luc. 2, 41-50) voor en speelt zich dus af in een Joodse tempel, te herkennen aan de zevenarmige kandelaar en bij de *Tent der Openbaring* in de doorkijk op de achtergrond. Op de voorgrond in het midden voert de twaalfjarige Jezus het woord. Links van hen zien we Jozef en Maria die na een ongeruste zoektocht hun kind in het Huis van zijn Vader terugvonden. Rondom hen zijn oudere en jongere figuren geschaard, luisterend naar zijn woord.

Maarten De Vos
De Bruiloft van Cana
Middenpaneel
1597
Olieverf op paneel
268 x 235 cm

Zoals de schoolmeesters en vele andere ambachten hadden ook de wijntavemiers in de hoofdkerk een altaar met een altaarstuk waarvan het onderwerp nauw aansloot bij hun beroep. In 1597 bestelden zij bij Maarten de Vos een *Bruiloft van Cana*. Het drieluk is dus tien jaar jonger dan dat wat

Frans Francken vervaardigde. Ook qua stijl vertoont het belangrijke verschillen, maar het is het drieluk van Francken dat als het meest vooruitstrevende beschouwd moet worden. De compositie van de personages in verschillende groepen – zoals die in de *Lering in de tempel* is terug te vinden en die een verworvenheid was van de Italiaanse renaissance – was blijkbaar nog niet tot De Vos doorgedrongen. Hij laat de ruimte waarin het feestmaal zich afspeelt in een wat onwezenlijk

perspectief oplopen om een te groot aantal personages aan het bruiloftsmaal te laten deelnemen. Ook in het uitwerken van het onderwerp van het schilderij gaat De Vos op oudere tradities terug. Vooraan links in een nis staat een vaas met prachtig geschikte bloemen. Hun schoonheid in combinatie met hun korte levensduur is een symbool van de vergankelijkheid van het leven, net zoals achteraan de tribune met muzikanten. Als de tonen van hun instrumenten uitgestorven zijn blijft er van de muziek niets

over. Ze is zo vergankelijk als de rijkdom van het uitgestalde vaatwerk. Ook in dit verweven van het hoofdthema met bijkomende allegorische voorstellingen is De Vos eerder de voortzetter van de oude Vlaamse traditie dan een adept van de vernieuwingen van de Italiaanse kunst. De schilderij van de Contrareformatie gaf meestal de voorkeur aan een grotere duidelijkheid en leesbaarheid van bijbelse voorstellingen zonder nevenverhalen.

Pieter Paul Rubens
De Kruisafneming
1612-1614
Olieverf op paneel
420 x 310 cm (middenpaneel)
420 x 150 cm (zijpanelen)

Rubens' *Kruisafneming*, in tegenstelling met de *Kruisoprichting*, werd voor de kathedraal geschilderd. Zij waren dus aanvankelijk niet bedoeld om samen tentoongesteld te worden of elkaar aan te vullen. Pas in de vorige eeuw werden ze in de kathedraal bijeengebracht.

of andere wijze mee het dode lichaam van de Gekruisigde. Ook op de zijpanelen wordt deze techniek toegepast. Links ziet men Maria op bezoek bij Elisabeth. Zij is zwanger en "draagt" dus Christus. Voor het rechterpaneel werd een beroep gedaan op het verhaal van Simeon in de Tempel. De oude priester draagt het Kind in zijn armen. Wanneer nu de triptiek gesloten wordt krijgen we toch nog Sint-Christoffel te zien. Op het linkerluik is de overweldigende reus voorgesteld met het Kind op zijn schouders. Bij het ontwerpen van deze figuur heeft Rubens wellicht ook gebruik gemaakt van een schets die hij in Italië vervaardigde naar een antiek Herculesbeeld. De knots van Hercules veranderde in de staf van Christoffel en het luipaardenvel over zijn schouders werd een rode mantel. De wereldbol die Hercules torste werd vervangen door het Christuskind dat zo zwaar woog omdat het de zonden van de wereld op zich zou nemen. Om de aanwezigheid van de Christoffellegende te verantwoorden maakt Rubens hier gebruik van een oude traditie. Oudere retabelstukken vertoonden op de buitenzijde vaak oudtestamentische scènes die als voorafbeelding werden gezien van de gebeurtenissen in het Nieuwe Testament.

Op gelijkaardige wijze plaatst Rubens hier tegenover de nieuwtestamentische binnenzijde de legendarische en antieke werelden. De legende van Sint-Christoffel wordt overigens doorgetrokken op het rechterzijluik. Daar zien we de kluisenaar in de woestijn, die Christoffel op het juiste pad bracht. Christoffel was namelijk een reus die besloten had de sterkste heer te dienen. Tijdens zijn dienst aan de koning merkte hij dat deze bevreesd was voor de duivel, waarna Christoffel de duivel ging dienen, tot hij merkte dat die op zijn beurt bevreesd was voor het kruisbeeld. De kluisenaar vertelde Christoffel het verhaal van de man op het kruis, waarna hij besloot voortaan alleen nog de Heer te dienen. De kluisenaar op het tafereel van de kolveniers draagt een lamp, hij toont de weg zoals hij die Christoffel toonde. De Weg zowel als de lamp, het Licht van de Wereld, is Christus die over zichzelf getuigde: Ik ben het Licht, de Weg, de Waarheid en het Leven.

De *Kruisafneming* was overigens niet het enige schilderij dat Rubens voor de kathedraal leverde. Een jaar later bestelde Balthasar I Moretus bij hem een drieluik voor het grafmonument van zijn ouders: Jan Moretus en Martina Plantin. Op het middenpaneel staat ditmaal een evidente voorstelling: de *Verrijzenis van Christus*, op de zijluiken geflankeerd door de patroonheiligen van de overledenen, Sint-Jan de Doper en de Heilige Martina.

Een derde opdracht zou volgen. Reeds in 1611 besloot het kerkbestuur tot de bestelling van een nieuw altaarstuk voor het hoogaltaar. Otto van Veen, Rubens' leermeester, legde een eerste ontwerp voor, maar niet zo veel later leverde de vroegere leerling ook twee schetsen. Van Veens ontwerp stelde de *Kroning van Maria* voor, Rubens' ontwerpen een *Kroning* en een

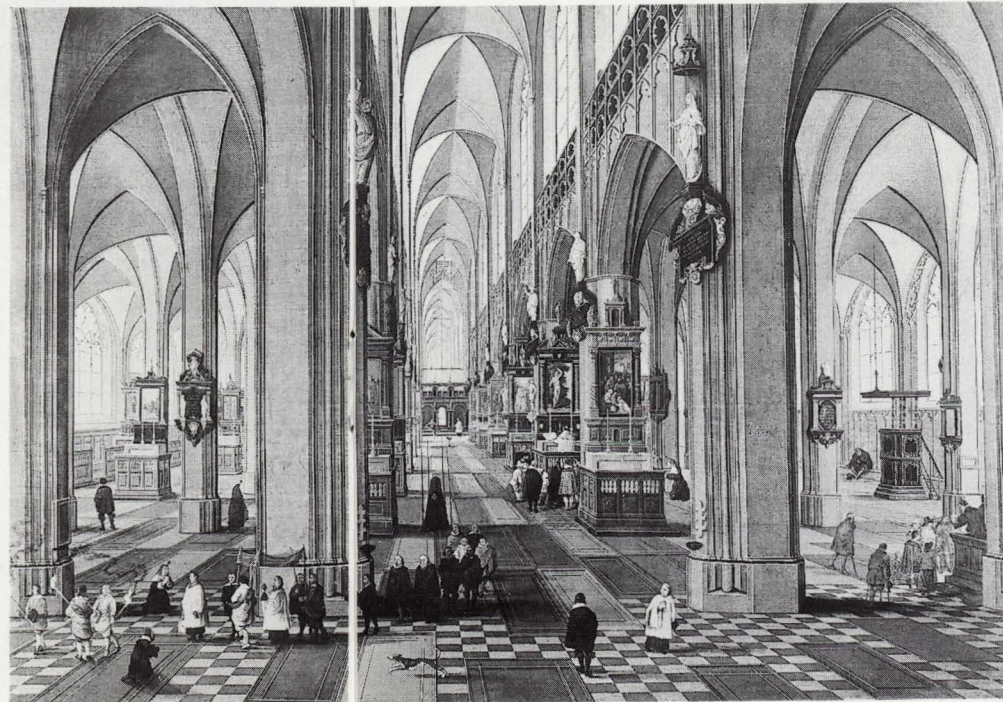
Onze-Lieve-Vrouw ten Hemel Opgenomen.

De opdrachtgevers kozen voor het laatste ontwerp. Het schilderij zou echter nooit in de kathedraal terecht komen; de opdrachtgevers zouden het te klein bevonden hebben. Wat de precieze toedracht ook is, het schilderij kwam in de Jezuïetenkerk terecht en Rubens werkte vanaf 1618 in opdracht van deken Del Rio aan een tweede tafereel. De deken zou het werk echter nooit voltooid zien. Hij overleed op 5 januari 1624. Pas in 1626 kwam het tafereel in de kerk toe.

Later volgen nog een *Christus op het stro* (1617-1618) en een *Onze-Lieve-Vrouw met Kind* voor epitafen in de kerk. Rubens was uiteraard niet de enige die bestellingen voor de kathedraal uitvoerde. De schrijnwerkers bestelden een triptiek bij Hendrik van Balen en het metsersambacht bij Frans II Francken. De kleerkopers gingen te rade bij Deodaat Delmonte, de timmerlieden bij Marco Antonio Garibaldo, de kleermakers bij Peter van Lint en de gilde van de Jonge Voetboog bij Cornelis Schut, die ook een *Onze-Lieve-Vrouw ten Hemel Opgenomen* schildert, een groot rond doek met een diameter van ongeveer zes meter dat achtenveertig meter hoog in de vieringtoren zou worden opgehangen.

Behalve nieuwe altaarstukken verschenen ook nieuwe soorten meubilair in het kerkinterieur. De Contrareformatie had speciale aandacht voor de door het protestantisme verguisde sacramentenleer. Het wonder van de transsubstantiatie, het lichaam en bloed worden van brood en wijn tijdens de eucharistie, werd benadrukt waardoor er communiebanken verschenen ten behoeve van het uitreiken van de Heilige Hostie en er een tabernakel kwam midden op het hoogaltaar. Daarvoor werd het sacrament in een muurtabernakel of tabernakeltoren naast het altaar bewaard. Het vasthouden aan het sacrament van de biecht, ontkend door de protestanten, leverde de eerste biechtstoelen op.

Het kerkinterieur veranderde in deze zeventiende eeuw dus grondig van uitzicht. Dat van de kathedraal, net als dat van verschillende andere kerken, bleef overigens bewaard op enkele schilderijen. Ze geven een vrij correct beeld van de toestand rond het midden van de zeventiende eeuw.

**Cornelis Schut
Onze-Lieve-Vrouw ten
Hemel opgenomen**

1647
Olieverf op doek
Ø: 700 cm

Het onderwerp komt verscheidene malen voor in kunstwerken in deze kathedraal, die precies aan de tenhemelopneming van de maagd Maria is toegewijd. Voor het hoofdaltaar schilderde P.P. Rubens het, in de kruiskoepel hangt het werk van Cornelis Schut. Schut was een generatie jonger dan Rubens, maar werkte zoals de meesten van zijn tijd in dezelfde barokke stijl. Voor deze opdracht werd duidelijk bewust gezocht naar een meester in het schilderen van verkortingen en diepe perspectieven, een kunst waarin Schut tijdens zijn verblijf in Italië grote bekwaamheid had verworven. Het doek in de kathedraal moest op de zeldzame hoogte van 42 meter de vieringtoren van binnenuit afsluiten.

**P. Neeffs
Interieur van de kathedraal**

Ca. 1650
Olieverf op paneel
55 x 84 cm
KMSKB, Brussel

Na de beeldenstormen van de zestiende eeuw werd de kerk nogmaals heringericht. Gilden en ambachten maakten vaak van de gelegenheid gebruik om soms wat ouderwetse altaren en de daarop staande retabelstukken te vervangen door 'moderne', dat wil zeggen barokke kunstwerken. Het tafereel geeft ook een beeld van de wijze waarop de kerkruimte toen gebruikt werd. Anders dan vandaag staan er geen stoelen permanent in de kerk opgesteld. De gelovigen die gekomen zijn voor de dienst aan het Sint-Sebastiaansaltaar volgen die staande. Misschien is het een begrafenisdienst. Niet ver van het altaar staat een lijksbaar opgesteld. Op de voorgrond zien

we het vertrek van omdragers van het Sacrament. Op geregelde tijdstippen werd het plechtig rondgedragen bij zieken en bedleggenen die zich niet naar de kerk konden begeven. Speciale broederschappen stonden in voor deze bedelingen en hun leden begeleiden vroom de kleine processie onder het baldakijn. Rechts zien we nog een brooduitdeling bij de 'toeg' van de aalmoezeniers. Op deze plaats hangt vandaag nog het barokke gedenkmonument dat zij lieten oprichten ter ere van bisschop Ambrosius Capello, die een belangrijk deel van zijn fortuin te hunner beschikking stelde om er de armoede in de stad mee te lenigen. Wat achteraan in de zijbeuk staat de oude gotische preekstoel, die vernietigd werd tijdens de Franse Revolutie. In tegenstelling tot vandaag stond hij dus niet in de middenbeuk.

Pieter Paul Rubens
O.L.-Vrouw ten Hemel
Opgenomen

1625
 Olieverf op paneel
 490 x 325 cm

Ook het schilderij in het hoofdaltaar is van de hand van Rubens en werd besteld in 1619. Het werk zou echter pas afgeleverd worden in 1625, na het overlijden van de besteller, deken Del Rio (†1624). De aanvankelijke twijfel tussen een *Kroning van Maria* en een *Ten-Hemel-Opneming* werd in het voordeel van het laatste

beslist, mede omdat de correcte benaming van deze kerk Onze-Lieve-Vrouw-ten-Hemel-Opgenomen luidt. Vergelijken met de triptieken van de *Kruisoprichting* en de *Kruisafneming* vertoont dit werk heel wat minder dramatiek. Het totaal andere karakter van de voorstelling zette Rubens aan tot een wervelende compositie met volledig verschillend kleurgebruik. Voor het overvloedig gebruikte ultramarijn, een dure kleurstof, ontving de meester overigens 45 gulden extra.

Barre tijden

Twee eeuwen lang zouden vroomheid en vrijgevigheid de kerk opnieuw voorzien van de prachtigste kunstwerken. Gidsen ten behoeve van het beginnende cultuurtoerisme in de achttiende eeuw besteedden veel aandacht aan de tentoongestelde kunstschatten, maar wie vandaag de kerk bezoekt kan van al dat moois slechts een klein deel bewonderen. Verantwoordelijk daarvoor zijn de gebeurtenissen op het einde van de achttiende eeuw. Onder de belofte van vrijheid, gelijkheid en broederlijkheid zouden de Franse republikeinen zwaar huishouden in onze gewesten. De religie had het daarbij het hardst te verduren. Op 21 juli 1794 ontvluchtte bisschop Nelis de stad. Enkele dagen later rukten de Franse troepen Antwerpen binnen. Nog diezelfde maand werden de kunstwerken uit de kerken verwijderd om als oorlogsbuit naar Parijs te worden gevoerd. Rubens' meesterwerken uit de kathedraal maakten deel uit van de 71 schilderijen die naar de Franse hoofdstad verhuisden. Goud en zilver werden aangeslagen en in de kathedraal werden zelfs grafkelders, waaronder die van de Antwerpse bisschoppen, geschonden omdat men de geestelijkheid ervan verdacht er kostbare voorwerpen in verborgen te hebben. Verontwaardigd noteerde kerksluitster Jan Peter Van Dyck in zijn kroniek van de gebeurtenissen: "De 5^e, 6^e, 7^e en 8^e november (1794) hebben zij den toren, de welfsels van de kerk en verscheidene graven opengebroken en doorzocht of dat daar niets in verborgen was.

Zij hebben opengebroken een kist van eene godvruchtige religieus van de Engelsche Theresianen, die ver over de honderd jaren dood was en welke kist, na dat de Theresianen dit jaar naar Engeland vertrokken, ter oorzake van den tijd, in onze kerk in den kelder van de bisschoppen gezet was.

Zij hebben de sloten van de kist afgeslaan om die te visiteren."

Dezelfde maand nog "zijn al de kelken, ciboriën, remonstranciën, zoo gouden als zilveren, ampullen, in een woord al wat goud of zilver was, van onze kerk... naar het stadhuis gedragen".

Op 1 oktober 1795 werden onze gewesten bij de Franse Republiek ingelijfd. De kloostergoederen werden verbeurd verklaard, kloosterlingen werden uitgedreven. Gilden en ambachten werden afgeschaft en hun bezittingen aangeslagen.

De kunstwerken op de ambachtsaltaren werden overgebracht naar het museum waar een speciale commissie ook reeds eerder uitgekozen kunstwerken had ondergebracht. Aanvankelijk was de eredienst nog niet geschorst en konden de parochiekerken open blijven. Er werden uit de gesloten kloosterkerken zelfs biechtstoelen aangevoerd om de verdreven paters in de kathedraal biecht te laten horen. Het Allerheiligste werd nog elke zondag en heiligedag uitgestald "tot devotie van het volk". Pas op 21 september 1797 werden ook de parochies gesloten. Enkele dagen later begonnen burgers de kerken leeg te roven.

Of hadden zij een vermoeden van wat er nog te gebeuren stond en wilden ze de kerkschatten in veiligheid brengen? De nieuwe overheden hadden alleszins andere plannen. De nog niet eerder ontvreemde eigendommen zouden op openbare veilingen aan de meestbiedende verkocht worden en de burgers die hadden getracht ze in veiligheid te brengen zouden als dieven en rovers worden vervolgd. "... onder bescherming van eene soldaete wart begonst de verkooping in de O.L.Vrouwe Kerk; den predikstoel... was den eersten koop....

Dan gingen zij voort en verkogten de autaren der gilden en ambachten", verhaalt J.B. Verstraelen. Het hoogaltaar, de marmeren graftomben van de Antwerpse bisschoppen, met uitzondering van de tombe van bisschop Capello, die aan het museum werd voorbehouden, de marmeren kerkportalen, het orgel bij de kooromgang; alles werd te gelde gemaakt. De kathedraal zelf kwam in het gedrang. Als monument en symbool van het Ancien Régime deed ze stemmen opgaan tot afbraak.

De Administration du Département des Deux-Nèthes stelde voor de kathedraal af te breken. Stadsbouwmeester Jan Blom kreeg de opdracht plannen en een bestek op te stellen voor de sloop.

De bouwmeester wist de werken op de lange baan te schuiven en weet het lange uitblijven van zijn rapporten zelfs aan zijn wankele gezondheid waardoor hij moeilijk de vochtige atmosfeer in de kerk verdroeg. Bovendien had hij zich aan de duim van de rechterhand gekwetst. En Jan Blom haalde zijn slag thuis. Na een staatsgreep werd het Directoire vervangen door het Consulaat dat een veel gematigder houding aannam tegenover de kerk. De kathedraal werd niet afgebroken.

Een nieuw begin

In mei 1800 werd de kerk opnieuw geopend en kon er begonnen worden met het ruimen van puin en de herinrichting. Enkel het grote orgel boven de kooromgang en het altaar van de Jonge Voetboog bevonden zich nog ter plaatse. De kopers hadden ze niet afgehaald. Onmiddellijk slaagden de kerkmeesters er ook in om een aantal verkochte, maar nog niet uit de kathedraal verwijderde afbraakmaterialen terug in te kopen. Zo verwierven zij dertien grote en vier kleine kolommen van rode marmer, een partij figuren in steen uit de kapel van Onze-Lieve-Vrouw, een partij trappen van zwarte marmer, een deur van de grote sacristie en twee altaartomben naast acht hele en twee halve marmeren zuilen voortkomende van het hoogzaal bij het koor, vier kolommen van witte marmer met kapitelen en enkele grote blokken zwarte marmer uit de Venerabelkapel, samen met enkele kleine pilaren en het marmeren binnenportaal in de zuidelijke transeptarm. Een groot deel van deze materialen zou later opnieuw gebruikt worden bij de herinrichting van de kerk, maar dat was onvoldoende om ze in haar vroegere luister te herstellen.

W.I. Kerricx Marmeren reliëf afkomstig van het voormalige kuipersaltaar in de kathedraal 1683

Het oude kuipersaltaar stond opgesteld tegen een kolom in de middenbeuk van de kerk. Zoals gebruikelijk stond om het altaar een zogenaamde altaartuin, een houten of marmeren balustrade. In 1682 liet het ambacht voor zijn altaar een nieuwe marmeren tuin vervaardigen met daarop ondermeer de voorstellingen van kuipersalaam. Bij de openbare verkopen van kerkelijke goederen tijdens de Franse Revolutie kwam ook dit altaar en zijn tuin onder de hamer. Zoals zovele van dergelijke kunstwerken kwamen ze via onbekende wegen in Engeland terecht, waar de oudheidkundige interesse voor barokke kunst veel vroeger mode werd dan aan deze kant van het kanaal. In 1991 werden vijf reliëfs van de altaartuin van de kuipers teruggevonden. Het Antwerpse Provinciebestuur kon er twee verwerven en gaf ze in bruikleen aan de kathedraal.

J. Blom Opmetingstekeningen van de kathedraal 1816 Museum Vleeshuis, Antwerpen

De aanvankelijke opdracht van de stadsarchitect bestond erin de kerk volledig op te meten met het oog op de verkoop en afbraak ervan. Na afloop van de Franse Revolutie veranderde die opdracht evenwel in de henrichting en het herstel van de aangebrachte schade.

Andere kerken waren nog minder fortuinlijk dan de kathedraal, ze waren verkocht tijdens de revolutie en zouden afgebroken worden. Zo was er de aloude Sint-Michielsabdij. Haar terreinen bij de Schelde zouden omgevormd worden tot de scheepswerven die van Antwerpen Napoleons beruchte "pistool gericht op het hart van Engeland" moesten maken.

Een aantal dienstgebouwen werd daartoe afgebroken, het abtswartier omgevormd tot administratief centrum en de kerk tot stapelplaats. De kathedrale kerkfabriek wist de kerkvloer van de Sint-Michielsabdij te verwerven om de vloer van de kathedraal op te hogen en te herstellen.

Het kruisbeeld, twee monumentale beelden van de Heilige Petrus en Paulus en de Pastor Bonus volgden later. Ook het Venerabelaltaar van de Sint-Michielskerk werd verworven om opgesteld te worden in de huidige Sint-Antoniuskapel. Aanvankelijk prijkte in dit altaar Rubens' *Onze-Lieve-Vrouw met Sint-Gregorius en andere heiligen*.

De meester had het aan de abdij geschonken ter nagedachtenis aan zijn overleden moeder, maar de Fransen hadden er zich meester van gemaakt. Vandaag bevindt het zich in het museum van Grenoble. Het beeld van de Heilige Antonius, dat nu in het marmeren altaar staat, komt uit de kerk van de Minderbroeders, van wie het klooster tot Academie was omgevormd. Van de Sint-Bernardsabdij in Hemiksem kochten de kerkmeesters de prachtige preekstoel van Michiel van der Voort (1713), zes biechtstoelen met hun lambrizing en een communiebank. Uit de Karmelietenkerk kwam een houten communiebank die afkomstig zou geweest zijn van de Onze-Lieve-Vrouwekapel in de kathedraal. De nieuwe overheden stelden een marmeren beeld en negen dito zuilen afkomstig uit de abdijkerk van Tongerlo ter beschikking en uit privé handen werd een zilveren kruis, vervaardigd voor de Sint-Michielsabdij, verworven. Een van de vier oude orgels, daterend uit 1657, werd terug ingekocht en Pieter Verveecke schonk in 1805 het bronzen kruisbeeld dat tot aan de revolutie de Meirbrug sierde.

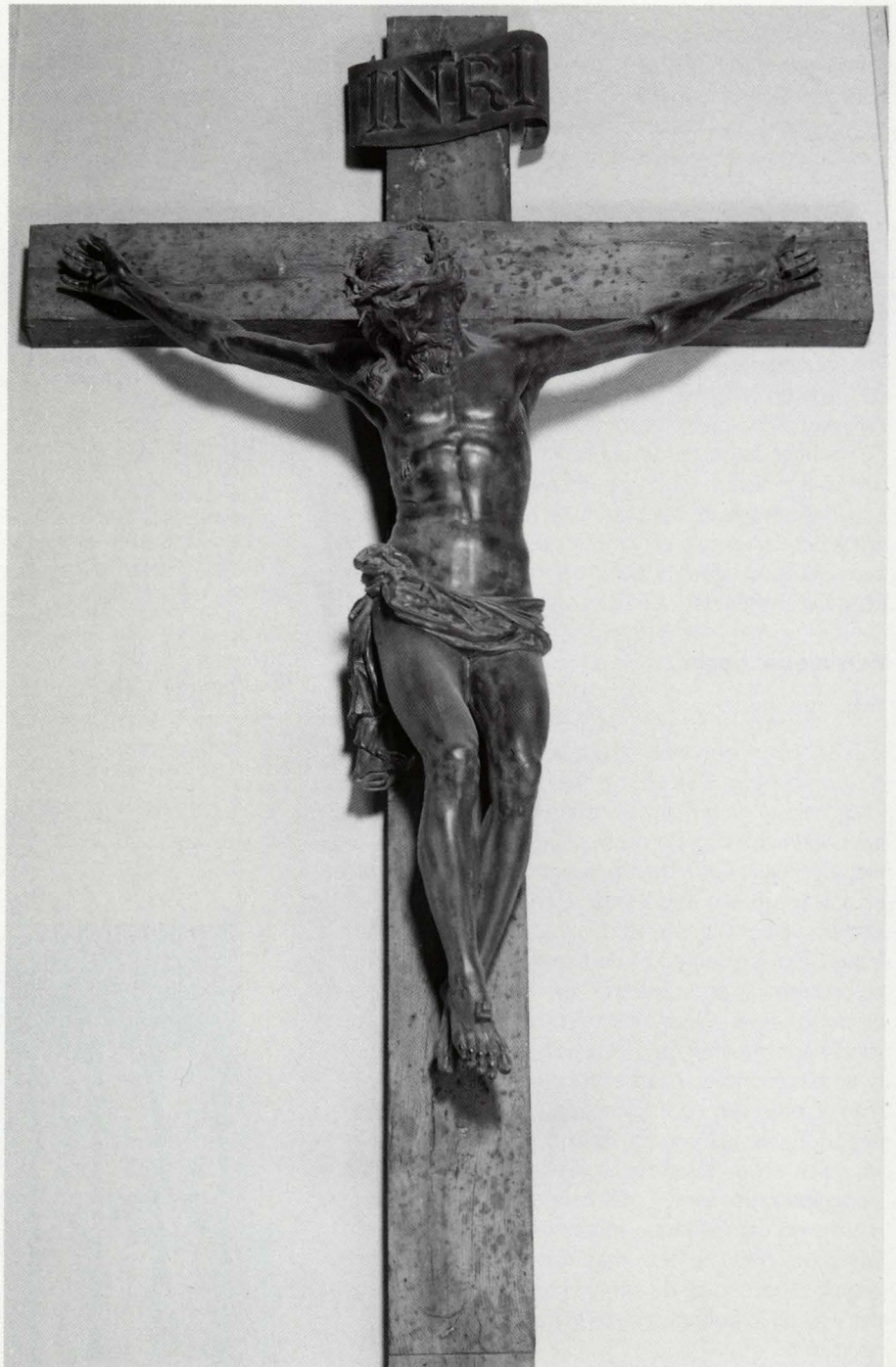
Christus aan het kruis

1593
Brons

Slechts enkele Calvariagroepen staan vandaag nog in de straten van Antwerpen opgesteld en ook de Madonnabeelden tegen de huisgevels waren vroeger veel talrijker. Deze bronzen Christus hing aan het kruisbeeld op de Meirbrug. Tijdens de Franse bezetting werd hij verwijderd en naar de stadsmagazijnen overgebracht, wellicht in de

overtuiging van de waarde van het eenvoudig te hersmelten brons. Toch werd het beeld in 1797 geveild en opgekocht door bronsgieter Verveecke die het in de eerste jaren van de 19de eeuw aan de Onze-Lieve-Vrouwekerk schonk. In 1805 werd het opgehangen in het boogveld van het groot westportaal, maar daar moest het rond 1903 wijken voor het neogotische *Laatste Oordeel* van J.B. Van Wint. Sindsdien wordt het in de kerk zelf bewaard.

Een tweede serie gerecupereerde kunstwerken bestond uit meubilair dat tijdens de Franse revolutie naar het Antwerpse museum was overgebracht en nu zijn weg terugvond. Door toedoen van directeur Willem Herreyns werden in 1803 veertien kunstwerken opnieuw ter beschikking gesteld van het kerkbestuur. Zo kwam de kathedraal weer in het bezit van onder meer het marmeren grafmonument van bisschop Capello, in 1676 vervaardigd door Artus II Quellin en het hoger beschreven altaarstuk van de schoolmeesters uit 1587, geschilderd door Frans Francken.

Artus II Quellin
Grafmonument voor
Ambrosius Capello,
zevende bisschop van
Antwerpen
 1676
 Marmer

Van de vijf praalgraven die eertijds in de kerk stonden opgesteld is enkel dat van bisschop Capello bewaard gebleven; het werd tijdens de Franse Revolutie aan het plaatselijk museum in bewaring gegeven. In 1803 werd het aan de kerk teruggeschonken. Capello's gedachtenis wordt overigens in nog andere monumenten in ere gehouden. Zijn portret is ook te zien op een marmeren monument achteraan in de kerk. Het werd opgericht op de plaats boven de banken waar de aalmoezeniers regelmatig brood uitdeelden aan de armen. De aalmoezeniers hebben het laten oprichten uit dankbaarheid voor het feit dat Capello in zijn testament de armen flink had bedacht. In de Sint-Pauluskerk, de voormalige kloosterkerk van de Dominicanen is zijn portret herkenbaar in de figuur van de Heilige Ambrosius op het marmeren hoogaltaar. Capello was Dominicaan en had de bouw van het altaar bekostigd.

Artus II Quellin
(toegeschreven)
Sint-Antonius

17e eeuw
 Gepolychromeerd hout
 hoogte: 160 cm

Het beeld van deze heilige is afkomstig uit de voormalige Minderbroederskerk die tijdens de Franse Tijd gesloten werd en omgevormd tot museum en Academie. Tot op vandaag is de Koninklijke Academie voor Schone Kunsten in de voormalige kloostergebouwen gevestigd.

Het altaar waarin het beeld staat opgesteld is daarentegen afkomstig uit de voormalige Sint-Michielsabdij en werd gebouwd door L. Willemssens, vermoedelijk naar een ontwerp van dezelfde A.I. Quellin. Oorspronkelijk omvatte het *De H. Norbertus omgeven door heiligen* van P.P. Rubens, een doek dat door de Franse revolutionairen werd geroofd en zo in het Museum van Grenoble terecht kwam.

H. Van Mildert
Paulus
 Ca. 1630
 Albast
 hoogte: 230 cm

Omdat de eerste Antwerpse kerk, gesticht door de Heilige Amandus, toegewijd was aan de apostelen Petrus en Paulus droeg het voormalige koordksaal van de kathedraal hun beelden. Deze van H. Van Mildert zijn evenwel afkomstig van het koordksaal van de Sint-Michielsabdij en kwamen pas rond 1800 in de kathedraal terecht. Ook in de abdij, de oorspronkelijke parochiekerk voor Antwerpen, genoten Petrus en Paulus uiteraard een bijzondere verering.

J. Van der Neer
Sacramentsaltaar

1821–1823
Marmor
Zuiderzijbeuk

Het Venerabel- of Sacramentsaltaar is toegewijd aan het sacrament van de Eucharistie, waaraan ook vandaag nog het Broederschap van Venerabel haar beste krachten wijdt. Het altaar, in 1750 door de bekende beeldhouwer J.P. II van Bourscheit geleverd, werd tijdens de Franse Revolutie vernietigd en in de vroege 19de eeuw vervangen door het huidige. Opvallend is de classicistische opvatting ervan als voortzetting van de in voege zijnde stijl op het einde van de eeuw tevoren. De neogotiek, als stijl bij uitstek van het katholieke renouveau van de 19de eeuw, zal pas later haar intrede doen.

W.J. Herreyns
Christus te gast bij de leerlingen van Emmaüs

1808
Olieverf op doek
310 x 240 cm

In zijn functie van directeur van de Academie voor Schone Kunsten tijdens de jaren van revolutie, wist Herreyns heel wat kunstwerken uit Antwerpse kerken voor zijn museum te verwerven en ze zo te redden van verkoop of deportatie. Zelf was hij een verdienstelijk schilder. Getuige daarvan dit prachtige doek voor het altaar van Venerabel. Veel rustiger opgebouwd dan de werken van Rubens kan het doek nog nauwelijks Rubensiaans genoemd worden, maar toch getuigt het van het lange doorleven in de Scheldestad van de barokke stijl die haar eens zoveel roem had gebracht.

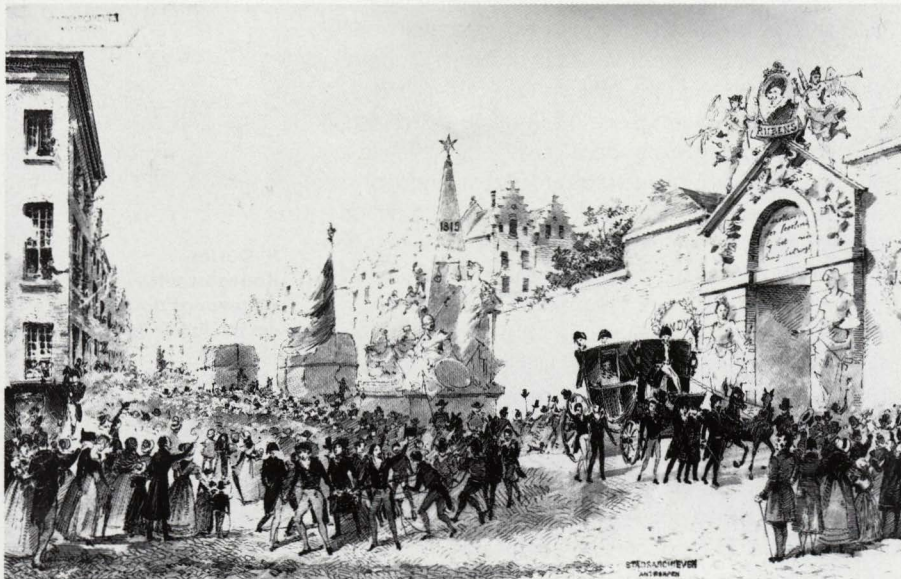

Rubens weer thuis

Het kerkbestuur liet niets onverlet om het haar toevertrouwde gebouw zo snel mogelijk terug voor de eredienst geschikt te maken, maar Antwerpens roem, de grote Rubensschilderijen, bleven vooralsnog in Parijs. Pas onder Willem I, na de val van Napoleon, kon er van hun terugkeer werk gemaakt worden. In het voorjaar van 1815 was ook voor Antwerpen het Franse bewind voorbij.

Op 9 juni van dat jaar werd het Koninkrijk der Nederlanden geboren. De slag van Waterloo, enkele dagen later, zou het pleit definitief beslechten. Vrijwel onmiddellijk belastte Willem I een commissaris met de recuperatie van het vervreemde kunstbezit. De Parijse autoriteiten boden nog wel symbolisch verzet, maar het grootste deel van de ontvoerde schilderijen werd zonder al te veel problemen gerecupereerd. Enkele werken ontbraken. Ze werden vanuit Parijs naar andere Franse musea doorgezonden en bevinden er zich nog: een *Sint-Sebastiaen* van Coeberger, afkomstig van het altaar van de Sint-Sebastiaensgilde in het museum van Nancy; het Rubensschilderij van het epitaaf van de familie Goubau in Tours, een *Verrijzenis* door De Vos in Lille, van dezelfde meester een portret van de familie Vander AA in Nantes. De andere schilderstukken werden zorgvuldig ingepakt en op wagens geladen om via Brussel terug naar Antwerpen gebracht te worden. De Brusselse burgemeester waagde nog een poging om de meesterwerken voor het Brusselse museum te behouden. Het koninklijk besluit van Willem I voorzag immers wel in teruggave aan kerken die op dat ogenblik in gebruik waren, maar gaf nog geen definitieve bestemming aan de andere werken. Onder de schilderijen die nog geen bestemming hadden bevond zich de triptiek met de *Kruisoprichting*, door Rubens vervaardigd voor het hoogaltaar van de Sint-Walburgiskerk. Van die kerk bleven ondertussen niet veel meer dan de ruïnes van de crypte overeind. Onder invloed van een diplomatieke zending vanuit Antwerpen besloot koning Willem, enkele dagen na de aankomst van de schilderijen in Brussel, om ze naar de verschillende provinciehoofdplaatsen te laten overbrengen.

De gouverneurs zouden daar dan de definitieve bestemming bepalen. In december werden de karren beladen met de geroofde werken feestelijk ingehaald en naar het voormalige Minderbroedersklooster, ondertussen Academie, overgebracht voor een grondig nazicht en in afwachting van een nieuwe bestemming. Ondertussen konden ze tegen een toegangsgeld van drie frank bewonderd worden.

**Pieter Paul Rubens
De Kruisoprichting**

1610
Olieverf op paneel
460 x 340 cm (middenpaneel)
460 x 150 cm (zijpaneel)

De *Kruisoprichting* is een van de vroegste belangrijke werken door Rubens ondernomen na zijn terugkeer uit Italië. Vergelijken we de panelen met bijvoorbeeld de *Lering in de tempel* van Frans Francken of met Cornelis de Vos' *Bruiloft van Cana*, dan valt onmiddellijk het hemelsbreed verschil op tussen de Antwerpse schilderschool van de late zestiende en Rubens' kunst in de vroege zeventiende eeuw. Zowel compositorisch als wat het scheppen van ruimte en drama en de weergave van anatomische details, stoffen of metalen betreft, is de titel van meester hier zeker op zijn plaats. Met de komst van Rubens kreeg de Antwerpse schilderschool een nieuwe impuls. Het drieluik werd geschilderd voor het hoogaltaar van de voormalige Sint-Walburgiskerk en kwam pas na de Franse Revolutie in de kathedraal terecht.

**Titz
Feestelijke inhaling van de
eerder weggevoerde
schilderijen te Antwerpen
op 5 december 1815**

1886
Stadsarchief, Antwerpen

Zo zou niet enkel Rubens' werk voor het hoogaltaar en zijn *Kruisafneming* naar de kathedraal terugkeren, maar ook zijn *Verrijzenis* zou maar aan de familie Moretus terugbezorgd worden op de uitdrukkelijke voorwaarde dat het epitaaf, samen met de zijluiken die nog in het bezit van de familie waren, naar de kerk zouden terugkeren. Ook Jacob de Backers *Laatste Oordeel*, afkomstig van een Plantin-epitaaf, kwam uit Parijs terug. De provinciegouverneur besloot bovendien dat Rubens' monumentale *Kruisoprichting*, afkomstig uit de Sint-Walburgiskerk, voortaan in de kathedraal zou tentoongesteld worden. In ruil moest de kerkfabriek het mooie tafereel, door dezelfde meester vervaardigd voor het epitaaf van de familie Michielsens, samen met de *Val der Engelen* van Frans Floris aan het museum afstaan. En zo gebeurde het, ondanks het feit dat de kerkmeesters steeds geweigerd hebben de ruilovereenkomst te ondertekenen.

Nieuwe kunstwerken

Ondanks het feit dat na de Franse revolutie de ambachtsaltaren niet meer zouden heropgericht worden in de kerk, volstonden de gerecupereerde materialen en kunstwerken niet om de kerk nogmaals van het noodzakelijke meubilair te voorzien. Nieuwe werken moesten vervaardigd worden. Aanvankelijk gebeurde dat in classicistische stijl. Jan Blom, die beschouwd werd als de redder van de kerk omdat hij de afbraakplannen zou hebben gesaboteerd, kreeg opdracht een nieuw hoogaltaar te ontwerpen voor Rubens' *Onze-Lieve-Vrouw ten Hemel Opgenomen*. Blom gebruikte daarbij onder meer oude altaarzuilen en een basreliëf afkomstig van het voormalige kuipersaltaar. Willem Herreyns, die zich in moeilijke tijden als directeur van de Academie had ingezet voor het behoud van menig belangrijk kunstwerk afkomstig uit de kathedraal, werd verzocht *Christus te gast bij de leerlingen van Emmaüs* voor een nieuw Venerabelaltaar te schilderen. In de *Onze-Lieve-Vrouwekapel* wordt met hergebruik van een aantal authentieke reliëfsculpturen het oude altaar gereconstrueerd. De kast van het barokke orgel wordt in 1804 overgebracht naar een nieuw portaal en voorzien van een eveneens nieuw instrument.

Omstreeks 1840 deed zich een merkwaardig fenomeen voor in de stijlgeschiedenis. Tot nu toe had elke tijd nieuwe kunstwerken toegevoegd in de stijl van die periode. Enkel het gebouw zelf was vrij consequent gotisch voltrokken. Vanaf nu tot in de twintigste eeuw werden nieuwe meubels echter bij voorkeur in neogotische stijl vervaardigd. De keuze voor de gotiek werd vooral bepaald door de overtuiging hier te lande dat de periode waarin de gotiek hoogtij vierde, de katholieke en godsdienstige periode bij uitstek was, nog voor de opkomst van het ketterse protestantisme. De gotiek dateerde uit de tijd dat de maatschappij nog door de religie werd gedragen. Het classicisme daarentegen liet zich inspireren door de kunst van het

Het grote orgel

In de zeventiende eeuw bezat de kerk verschillende belangrijke orgels. Een ervan stond op een dokaal bij de Onze-Lieve-Vrouwekapel, een op dat van Venerabel, een derde hing boven de zuidelijke toegang tot de kooromgang, waar sinds 1993 een nieuw barokorgel hangt. Op deze laatste plaats hing tot in het begin van deze eeuw de barokke orgelkast van de hand van Peeter Verbrugghen naar een ontwerp van Erasmus Quellin (1657). Het instrument zelf was van de hand van Peter Lannoy. In de eerste jaren van de vorige eeuw werd het

antieke heidendom. De ontluikende studie van de stijlgeschiedenis deed ook de bekommernis ontstaan om de stijleenheid tussen gebouw en meubilair te bewaren. Toen advocaat en oudheidkundige Th. Van Lierus zich in 1824 bij de oprichting van het nieuwe hoogaltaar reeds verzette tegen de classicistische vormgeving ervan en pleitte voor een neogotisch hoogaltaar, had hij nog bakzeil gehaald. Bij de bouw van het nieuwe monumentale koorgestoelte vanaf 1840 was een neogotisch ontwerp echter voor iedereen evident. Het ontwerp van architect Durllet was het resultaat van een prijsvraag en het is opvallend dat precies de jonge Durllet, slechts 23 jaar oud, de prijs in de wacht sleepte en de oudere garde, nog opgeleid in het classicisme, wist te verschalken. Met zijn neogotische ontwerp speelde hij bovendien in op de toenemende belangstelling voor de middeleeuwen die, ook in andere landen, refereerde naar een nationaal verleden. In het nog piepjonge België werd dat nationalisme zwaar benadrukt. In dezelfde stijl zouden ook de altaren en hun retabels, de muur- en gewelwandschilderingen en de glasramen in de kranskapellen opgevat worden. Een mooi voorbeeld daarvan is de bouw van het altaar van het Heilig Hart Jezus in 1841, eveneens naar plannen van Fr. Durllet. Toch was het classicisme nog niet helemaal overwonnen. In 1854 werd nogmaals een ontwerpwedstrijd uitgeschreven, ditmaal voor nieuwe portalen in de dwarsbeuk. Weer sleepte Durllet de prijs in de wacht, maar onder de ingeleverde ontwerpen, bewaard in het archief van de kathedraal, bevonden er zich nog heel wat die de oude stijl hanteerden. Hoe belangrijk de nationale idee in sommige kringen wel was, kan bijvoorbeeld afgeleid worden uit de hetze tegen de bestelling van nieuwe glasramen voor de

**F. Durllet
Koorgestoelte
uitgevoerd door
verschillende kunstenaars
1840–1881
Eikehout**

Het koorgestoelte telt 72 banken, 193 beelden en 36 taferelen in eikehout uitgesneden. De 36 beelden-groepen verhalen het leven van de patrones van de kerk. In acht beelden wordt het 'Onze Vader' en in acht anderen de Zaligsprekingen van de Bergrede voorgesteld. De overige sculptuur vertoont ondermeer de wapenschilden van de achttien bisschoppen van het oude bisdom Antwerpen (1559–1801).

Hoofdportaal

Het flamboyante beeldhouwwerk in dit hoofdportaal dateert uit de vroege 20ste eeuw en is van de hand van J.B. van Wint en P. De Roeck. Links en rechts staan telkens vier beelden van 'Antwerpse' heiligen opgesteld: Sint-Eligius, Sint-Fredegandus, Sint-Walburgis, Sint-Bonifacius, de Heilige Dimpna, Sint-Willibrordus, Sint-Amandus en Sint-Norbertus. In de overkragende bogen aanschouwen engelen, profeten, ordetichters en kerkvaders het Laatste Oordeel in het boogveld. Tegen de stijl tussen de twee deuren staat nogmaals de patrones van de kerk: Onze-Lieve-Vrouw.

kathedraal aan de Parijse firma Didron. Volgens sommige critici waren er zeer goede plaatselijke glaskunstenaars. In 1872 leverde E. Didron een raam voorstellend *Sint-Norbertus herstelt de eredienst van het Heilige Sacrament te Antwerpen* en een tweede *Sint-Amandus predikt het Evangelie te Antwerpen*. Beide werden geplaatst in de kapel van de ondertussen weer opgerichte Sacramentsgilde. De kritiek kwam er vooral op neer dat de Parijzenaar wel wat losjes omsprong met de historische feiten. In het ene raam staat de twaalfde-eeuwse heilige afgebeeld bij het hoofdportaal van de veertiende-eeuwse kerk. Links daarvan is de putkevie te zien, toegeschreven aan Quinten Metsijs, en rond 1490 vervaardigd voor het stadhuis van Antwerpen. Pas in de jaren zestig van de daaropvolgende eeuw zou hij naar de handschoenmarkt voor de westgevel van de kathedraal overgebracht worden. De critici staken, onder meer in de kunstkroniek in "De Vlaemsche School", hun ongenoegen over zoveel historische slordigheid niet onder stoelen of banken en blijkbaar werden zij gehoord. Later werden de meeste ramen geleverd door het Antwerpse atelier Stalins en Janssens, naar ontwerp van Pieter van der Ouderaa. Deze maakte deel uit van de in 1867 opgerichte Commissie van Kunst en Archeologie der Kathedraal, die de kerkfabriek moest bijstaan en van advies dienen door de nodige historische opzoekingen te verrichten vóór er werken uitgevoerd werden.

De neogotiek zou ook de kranskapellen veroveren. Op aanbeveling van de Koninklijke Commissie voor Monumenten werden tussen 1883 en 1922 in de meeste kranskapellen nieuwe altaren geplaatst en werden de muren voorzien van schilderijen.

Ondertussen was een tweede fase van de restauratie van het gebouw zelf ingegaan. Vanaf 1844 tot in 1917 werd gewerkt aan de zuidertoren, de westgevel, de kruisbeuk, koorpartijen en kerkportalen. Naar huidige normen is het woord "restauratie" hier echter niet helemaal op zijn plaats. Vaak gingen de restaurateurs nogal inventief te werk en gaven ze de kerk door neogotische toevoegingen een "gotischer" uitzicht dan ooit tevoren. Naar het voorbeeld van de grote Franse kathedralen kregen de portalen een uitgebreid beeldenprogramma toegevoegd en op de daken verschenen balustrades en pinakels op plaatsen waar die er nooit geweest waren. Wat het beeldenprogramma betreft kregen niet enkel nationale, maar zelfs Antwerpse heiligen de voorkeur: Sint-Eligius, Sint-Fredegandus, Sint-Walburgis, Sint-Bonifacius, Sint-Dimpna, Sint-Willibrordus, Sint-Amandus en Sint-Norbertus.

Ze werden geplaatst onder een *Laatste Oordeel* dat het volledige timpaan vulde. Tegen het penant verscheen in 1904 het beeld van Onze-Lieve-Vrouw. In de overkragende bogen namen engelen, apostelen, ordetichters en kerkvaders plaats.

Behalve toevoegen behoorde ook het afbreken tot de gebruikelijke middelen van de restaurateur. Vooral een aantal kleine huisjes, tegen de kerk aangebouwd, waren sinds de jaren zeventig het mikpunt van afbraakplannen. Zeven huisjes, tegen de noordzijde van de kerk aangebouwd, werden gesloopt, een werk dat overigens tot in onze eeuw nog vele voor- en tegenstanders zou kennen. De meeste afbrekers wilden het naar hun opvattingen weinig gotisch ogende aspect van de aanbouwen wegnemen. Anderen bepleitten de afbraak om stedenbouwkundige redenen. De omliggende straatjes waren veel te smal voor het drukke verkeer in het stadscentrum. Antwerpen was overigens niet de enige stad waar zulke huisjes en de meningen omtrent al dan niet afbreken de krantenkoppen haalden en de bevolking verdeelde in voor- en tegenstanders. In de Scheldestad zou het echter bij de afbraak van de eerste zeven blijven.

De twintigste eeuw

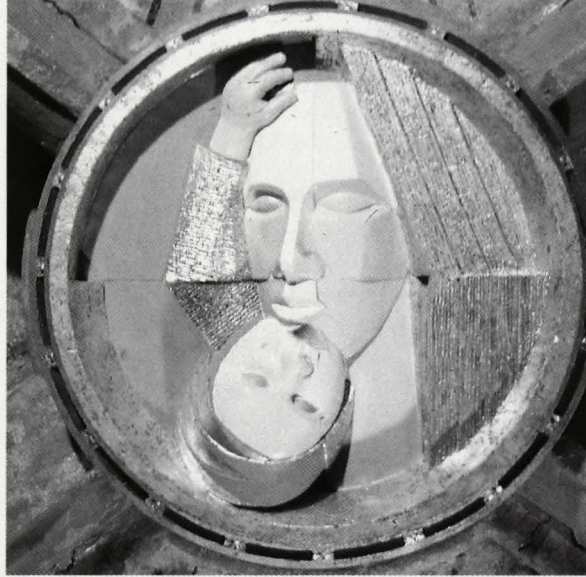
Sinds de neogotische herinrichting en restauratie van de Antwerpse kathedraal zijn de werken niet stilgevallen. De nieuwe liturgische voorschriften van Vaticanum II maakten andermaal nieuwe ingrepen noodzakelijk. Er verschenen nieuwe altaren in de kerken en lezenaars op het altaarpodium. Nieuwe restauraties veranderden het uitzicht van het interieur volledig. Elke restauratiefase verraadt zelfs zijn eigen tijd. Bij de laatste werken in het kerschip (1965–1983) werd alle natuursteen gezandstraald en kreeg de kerk een volledig nieuw gezicht. Bij de pas voltooide werken aan het dwarschip en het hoogkoor werd daarentegen geopteerd voor het herschilderen van de meeste muurvlakken. Op andere plaatsen werden de vijftiende-eeuwse schilderijen terug in ere hersteld. Een ontbrekende sluitsteen uit het gewelf werd vervangen door een hedendaagse.

Het nieuwe hoofdaltaar verraadt zijn tijd, maar ook daarmee is de geschiedenis van de Onze-Lieve-Vrouwekerk niet voltooid. De oude meubelen bleven nochtans vaak om hun oudheidkundige en kunsthistorische waarde bewaard. In die mate zelfs dat de kinderen die vandaag de kerk bezoeken heel wat voor hen totaal vreemde voorwerpen aantreffen.

De achttiende-eeuwse biechtstoelen zijn niet meer in gebruik, net zo min als de communiebanken. De preek wordt niet langer gehouden vanop de preekstoel. Processievaandels staan er werkloos bij. Mensen bezoeken de kerk steeds vaker om cultuurhistorische redenen. Het toerisme neemt toe en stelt de verantwoordelijken voor nieuwe situaties. Sommige bezoekers brengen niet steeds het gewenste respect op voor de religieuze cultuur. Anderen krijgen in historische kerken al vlug de indruk dat de huidige Kerk zich al te zeer vastklampt aan voorbijge en verouderde situaties. Toerisme en religie zijn nochtans niet elkaars natuurlijke vijanden. Zo kan de aanwezigheid van oude kunstwerken in de kerk de gelovige stof tot nadenken bieden over de kern van zijn geloof, in een steeds evoluerende wereld uitgedrukt met steeds andere accenten.

De niet-gelovige bezoeker kan er schilderijen van Rubens en andere kunstwerken bewonderen in hun nog grotendeels oorspronkelijk milieu en niet, zoals in de meeste musea, losgerukt uit hun natuurlijke omgeving en enkel symbool voor hun eigen tijd. In de kathedraal, met gotiek naast barok en classicisme, getuigen kunstwerken veeleer van het steeds verderstrevende zoeken van de mens in de Kerk dan van de zekerheden van die eigen tijd.

Het onbegrip van de een voor de ander is vaker het gevolg van vervreemding dan van kennis van de eigen en anderen geschiedenis.

Nieuwe sluitsteen in het hoogkoor
1992

De noodzaak om een ontbrekende sluitsteen in het gewelf van het hoogkoor te vervangen gaf aanleiding tot een ontwerpwedstrijd, georganiseerd door het Provinciebestuur van Antwerpen. Het uitgevoerde ontwerp van Dirk Janssen werd bekroond omdat het zich zonder historiserend te zijn toch probleemloos laat inpassen in het bestaande geheel.

Onze-Lieve-Vrouw van Antwerpen
Gepolychromeerd hout

Het genadebeeld van Onze-Lieve-Vrouw speelt nog steeds een belangrijke rol in de vroomheid van vele Antwerpenaren, wat zich ondermeer uit in de grote toeloop op het feest van Onze-Lieve-Vrouw-Hemelvaart, wanneer het beeld midden in de kerk wordt opgesteld in haar mooiste feestgewaad.

**A. Stalins en A. Janssens
Onze Lieve Vrouw
op 't Staaksken**

1878
Glasraam,
Naar een ontwerp van
P. Van Der Ouderaa

Het glasraam werd vervaardigd naar aanleiding van het vierde eeuwfeest van de Gilde van Onze-Lieve-Vrouwe-Lof in de kathedraal en in haar kapel

geplaatst. Een oude traditie verhaalt hoe het Mariabeeld in 836, toen de Noormannen Antwerpen verwoestten, op wonderbaarlijke wijze gespaard bleef. Het zou evenwel de beeldenstormen van de 16de eeuw niet overleven, wat begrijpelijk is omdat precies de al dan niet vermeende beeldenverering mee ten grondslag lag aan de beeldenstormen.

**E. Didron
Sint-Norbertus,
prediker van Eucharistische
vroomheid**

1872
Glasraam
Zuiderzijbeuk

De belangrijke rol die Sint-Norbertus gespeeld had bij de organisatie van de Antwerpse kerk werd 750 jaar later op passende wijze herdacht. In de kapel van Venerabel of het Heilig Sacrament werd een

nieuw glasraam geplaatst waarin de heilige, die in Antwerpen de eerbied voor het Sacrament herstelde na het optreden van de ketter Tanchelmus, de hostie in processie door de stad draagt. De weinig kritische manier waarop de Parijzenaar Didron bij het ontwerpen van het glasraam met de Antwerpse geschiedenis omsprong had echter een hevige polemiek tot gevolg en een pleidooi voor het plaatsaan van volgende bestellingen aan plaatselijke kunstenaars.

De restauratie van de Onze-Lieve-Vrouwekathedraal

Het verhaal van de huidige restauratie begint in 1965. In dat jaar besliste het provinciebestuur van Antwerpen, op verzoek van de kerkfabriek van de kathedraal, om als bouwheer op te treden voor de volledige herstelling van de kerk.

Dat de provincie deze taak op zich nam, had te maken met de heroprichting van het bisdom Antwerpen in 1961, waardoor de Onze-Lieve-Vrouwekerk weer kathedraal werd. Het is immers de provincie die verantwoordelijk is voor de kerk van de bisschop. Enkel de restauratie van de grote noordtoren viel buiten de opdracht van de provincie. Deze herstellingswerkzaamheden, waarmee al gestart werd in de jaren twintig, werden door de stad voortgezet.

Problemen

Men kan zich afvragen waarom de kathedraal in de jaren zestig toe was aan een volledige restauratie. Er werd immers vanaf het midden van de 19de eeuw tot aan de eerste wereldoorlog vrijwel constant gerestaureerd en heringericht. Bovendien overleefde de kerk beide wereldoorlogen zonder noemenswaardige schade. Zowel buiten als binnen stelden zich nochtans een aantal problemen.

De natuurlijke degradatie van de enorme natuurstenen constructie, die aan weer en wind is blootgesteld, werd nog versneld door de luchtverontreiniging. Verder ontstonden op vele plaatsen problemen door roestvorming van ijzeren verankeringen en glasraamonderdelen. Ten slotte waren er de defecte dakbedekking en goten, met vochtschade aan dakconstructie en interieur tot gevolg.

Het interieur van de kathedraal bood in het midden van de jaren zestig nog weinig esthetisch genoeg. De vervuiling van de binnenarchitectuur werd nog in de hand gewerkt door de condensatieproblemen met hun nefaste invloed op kunstwerken en meubilair. De oude elektrische installatie leverde acuut brandgevaar op en de brandweervoorzieningen waren niet langer op hun taak berekend. Uit de brand die in 1968 het dak van de Sint-Pauluskerk verwoestte, werden de nodige conclusies getrokken. Het kunstbezit van deze kerk ontsnapte toen temauwemood aan de vernieling.

Planning

Niet alleen de omvang en de kosten van de werken noopten tot een uitvoering in fasen. Ook praktische overwegingen speelden een rol. Zo kon men de binnenrestauratie bezwaarlijk aanpakken vóór de noodzakelijke herstelling van het dak. Aangezien de kerk gedeeltelijk in gebruik moest blijven, diende de binnenrestauratie in twee fasen te worden uitgevoerd. Het schip zou eerst aan de beurt komen, gevolgd door de kruisbeuk en het koor. Wat de buitenrestauratie betreft lag het voor de hand te starten met de kleine zuidtoren en de westgevel, omdat deze werken gecoördineerd moesten worden met de werken aan de noordtoren.

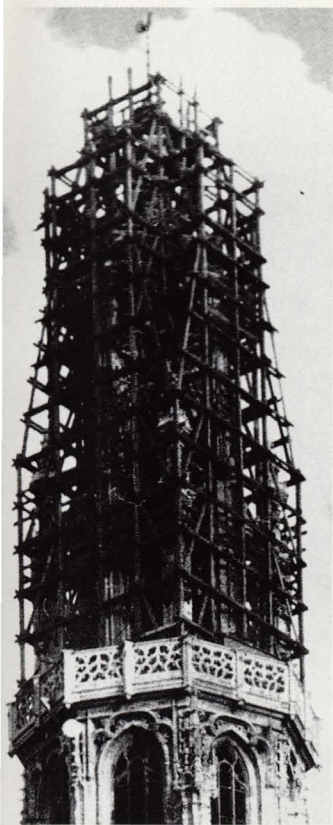
Buitenrestauratie

Noordtoren

Voor de twee hoogste, opengewerkte geledingen van de 123 meter hoge toren – de 'achtkant' en de spits – hadden voortdurend sterk te lijden onder de weersomstandigheden. Ondanks de restauraties verkeerde de toren tegen het einde van de 19de eeuw in zo'n slechte staat dat een volledige herstelling onontkoombaar was geworden. Pas na de eerste wereldoorlog werd daarmee een begin gemaakt.

De eerste fase was de herstelling van de torenspits (vanaf 90 meter hoogte), waaromheen in 1923 een houten stelling werd geplaatst. De steenschade bleek niet alleen het gevolg van erosie, maar ook van de beweging van de toren bij storm en vooral bij klokkengelui. De restauratie van de spits liep van 1928 tot 1930, het jaar waarin de stelling ter gelegenheid van de wereldtentoonstelling in Antwerpen werd verwijderd. Na 1930 werden de luiklokken, die zich lager in de toren bevinden, in een constructie van gewapend beton opgehangen.

Nog in de jaren dertig werd een begin gemaakt met de restauratie van de 'achtkant', het torengedeelte met stadsbeiaard en uurwerk (tussen 65 en 90 meter hoogte). Wegens de crisisjaren en de tweede wereldoorlog werden niet veel vorderingen gemaakt met deze tweede fase. In de jaren 1951–1958 werd er, naast de steenrestauratie, ook voor de versteviging van de acht pijlers, de vervanging van ijzeren door bronzen verankeringen en de vernieuwing van de beiaardstoel gezorgd. In 1958 werd de stelling van de toren weggehaald.

In 1923 werd rond de spits van de 123 meter hoge toren een houten stelling geplaatst. Het was de aanzet van een restauratiecampagne die driekwart eeuw zou duren. De restauratie van de bekroning duurde tot 1930. In de jaren vijftig werd de 'achtkant' gerestaureerd, van 1975 tot 1990 de vierkante, 90 meter hoge torenromp (Opname 1923-1930).

De restauratie van de zuidertoren vond plaats in de jaren 1979-1985 (Opname 1983).

De derde en laatste fase, de restauratie van de vierkante onderbouw van de toren, nam een aanvang in 1975, nadat in de jaren 1971-1972 de beiaard was gerestaureerd. Ook nu ging het vooral om steenrestauratie, waarbij men de oorspronkelijke Balegemse kalkzandsteen zoveel mogelijk trachtte te bewaren.

De derde fase liep uit: de reeds gerestaureerde, hogere torenverdiepingen bleken opnieuw aan herstelling toe en het steigerwerk klom andermaal tot de top. Nadat in 1989 het kruis, de weerhaan en de wijzerplaten hersteld en verguld waren, kon men de stellingen geleidelijk aan verwijderen. In juli 1990 stond de toren weer volledig vrij, na een restauratiecampagne die driekwart eeuw had geduurd.

Zuidertoren en kerk

In 1979 werd het startsein gegeven voor de buitenrestauratie van de zuidertoren en van de gevel tussen beide torens, een werk dat zes jaar zou duren. Daarvóór waren weliswaar al een aantal kleinere werken uitgevoerd: de reiniging en herstelling van het noorder- en zuiderportaal en van een aantal zijgebouwen ten zuiden van de kerk, waaronder de kapittelzaal en de grote sacristie.

Zoals ook bij de noordertoren het geval was, varieerde de graad van verwerking bij de zuidertoren sterk van steensoort tot steensoort. Afhankelijk daarvan werden de stenen vervangen, herkept of chemisch verhard om verdere aantasting tegen te gaan. Ook hier werd geprobeerd de resterende oorspronkelijke steen maximaal te bewaren en werden de ijzeren

verankeringen systematisch vervangen door brons, dat in veel mindere mate corrodeert.

De volumevergroting die bij roestvorming van ijzer optreedt, had het natuurstenen parement immers heel wat schade toegebracht. Vooral bij de westgevel zag men in welke mate natuursteen kan aftakelen onder invloed van chemische processen, veroorzaakt door luchtverontreiniging. De Euvillesteen, waarmee men in de 19de eeuw de restauratie en decoratie van deze gevel uitvoerde, bleek bijzonder kwetsbaar. De gevel moest dan ook vrijwel volledig vernieuwd worden. Het neogotische portaal daarentegen bleek nog wel in goede staat te zijn, zodat reiniging en steenverharding volstonden.

In 1990 was de monumentale westpartij van de kathedraal volledig gerestaureerd. Wat de verdere buitenrestauratie betreft, blijven nu in hoofdzaak nog het koor en de balustrades aan de daken over. De steenrestauratie van de monelen en het maaswerk van de vele tientallen vensters van de kerk verliep gelijktijdig met de binnenwerken.

Restauratie van het dak en beveiligingswerken tegen brand (1969-1972)

Het grote probleem bij de daken van kerk en zuidertoren was de inwatering, die vooral veroorzaakt werd door defecte goten en met als gevolg ernstige biologische aantasting van het timmerwerk. Op bepaalde plaatsen was de dakconstructie zo ernstig beschadigd dat instorting niet denkbeeldig was. De stabiliteit kwam vooral in gevaar bij een aantal gebintbalken. Zij dragen immers het hele gewicht van

de bekapping en spelen ook een rol bij de verankering van de buitenmuren. Voor de vervanging van de aangetaste eiken balken moest men gebruik maken van staal en gewapend beton.

Naast deze radicale, maar noodzakelijke ingrepen bleek het vervangen van de kleinere aangetaste elementen van het timmerwerk door nieuwe eikehouten onderdelen voldoende.

De lekke gootbedekking was ook verantwoordelijk voor de zware beschadiging van de eikehouten gootbodems en bakgoten die op vele plaatsen werden vernieuwd. Het spreekt vanzelf dat alle oude en nieuwe onderdelen van het dak preventief en curatief werden behandeld tegen biologische aantasting.

Omwille van de brandveiligheid werd de elektrische installatie in de zuidertoren en de zolders vervangen. De volledige vernieuwing van de elektrische installatie van de kerk was slechts mogelijk tijdens de binnenrestauratiewerken, maar ze werd in afwachting daarvan al aan de wettelijke veiligheidsnormen aangepast.

Om de risico's in geval van brand te verkleinen werden

tonnen stof en vuil van de gewelven verwijderd, en installeerde men brandvrije deuren, brandladders, blustoestellen en brandslangen. De oude, ijzeren brandleiding werd vervangen door een koperen leiding die alle daken en zolders van bluswater kan voorzien. Op de kruisingtoren werd een nieuwe bliksemafleider geplaatst.

Binnenrestauratie

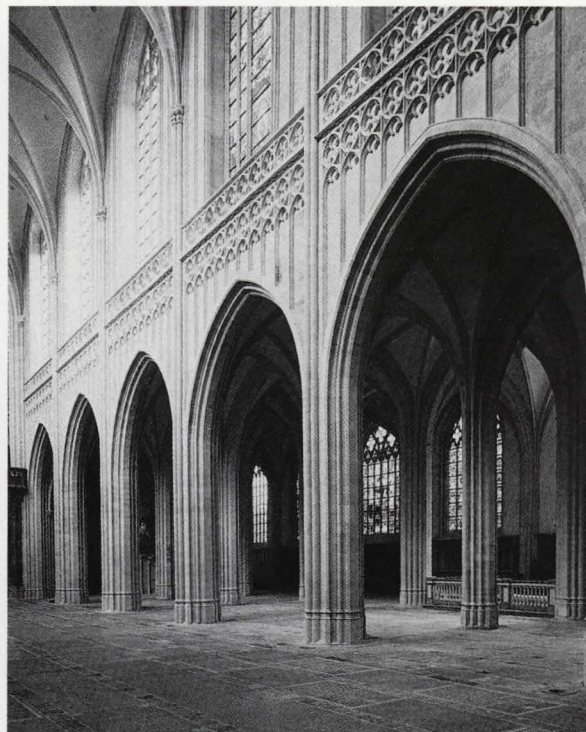
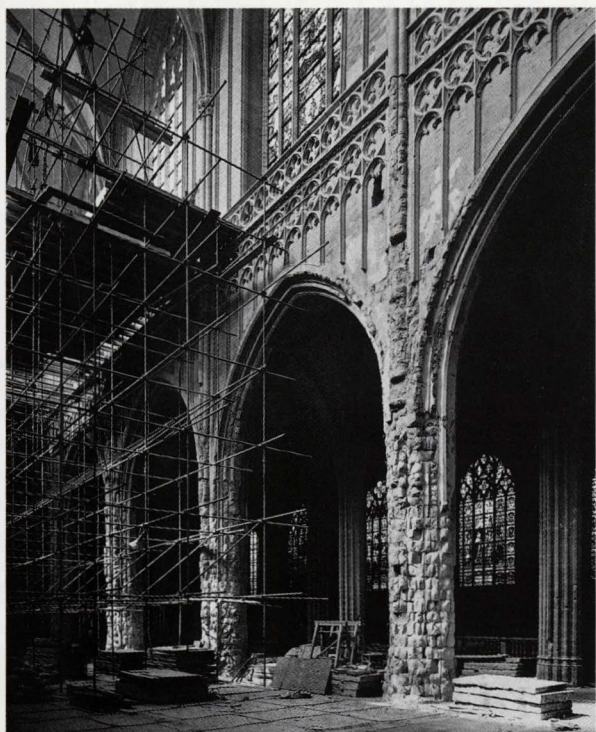
Eerste fase van de binnenrestauratie:
het schip (1973–1983)

Wat het interieur betreft, deden zich in de jaren zestig twee belangrijke problemen voor: de vervuiling en het ongunstige klimaat.

Met betrekking tot de reiniging en de restauratie van de binnenruimte werd op het einde van de jaren zestig beslist de constructieve architectuurelementen uit kalkzandsteen (muren, pijlers, bogen, gewelfribben en sluitstenen) te ontdoen van alle afwerkingslagen die er sedert de bouw van de kerk op waren aangebracht. De pleisterde bakstenen muurgedeelten en

Het monumentale dakgebinte
boven het gewelf van het
hoogkoor (Opname 1991).

Tijdens de reinigingswerken in het schip kwam de zware beschadiging van de grote pijlers van de middenbeuk aan het licht. Die was nog het gevolg van de grote brand van 1533 en werd toen niet hersteld, maar gecamoufleerd door bepleistering (Opname 1978).

Na restauratie van de grote pijlers (Opname 1983).

gewelven werden opnieuw bezet en witgeschilderd, behalve op de plaatsen waar decoratieve en figuratieve schilderingen uit de 15de en de 16de eeuw tevoorschijn kwamen.

Met de conservatiebehandeling van deze schilderingen kon pas gestart worden nadat het stof van de bouwkundige werken verdwenen was.

Dit arbeidsintensieve werk is momenteel nog niet volledig achter de rug.

Bij de reiniging van de grote pijlers van de middenbeuk kwam zware schade aan het licht. Deze was het gevolg van de brand van 1533 toen het brandende dak naar beneden stortte en de natuurstenen mantel van de pijlers door de hitte stuksprong. Na de brand werden de pijlers niet hersteld, maar rondom bepleisterd.

Men besliste nu wel om ze te herstellen, maar vreesde voor de stabiliteit bij de verwijdering en vervanging van de beschadigde natuursteen. Daarom werd de bakstenen kern van de pijlers geïnjecteerd met epoxyhars zodat deze kern, indien nodig, de belasting van ongeveer 400 ton (per pijler!) alleen zou kunnen dragen. Voor de nieuwe pijlermantels werd gebruik gemaakt van Anstrude- en Massangissteen en van elders gerecupereerde Balegemse steen. De oorspronkelijke Balegemse steen wordt immers niet meer ontgonnen.

Op de gewelven van de zijbeuken van het schip kwamen tijdens de restauratie 15e- en 16e-eeuwse schilderingen tevoorschijn.

Bij het graven van de kanalen voor de klimatisering stootte men op funderingsfragmenten van de Romaanse voorganger van de gotische kerk, op bakstenen grafkelders en op talloze skeletten. De ondergrond van de kathedraal is een waar knekelveld, want tot het einde van de 18de eeuw werden de doden in de kerk begraven. Het klimaatprobleem kan grotendeels verholpen worden door onder de kerkvloer een systeem van klimaatbeheersing te installeren, dat de relatieve vochtigheid en de temperatuur onder controle houdt.

De binnenrestauratie bestond verder uit de herstelling van minder omvangrijke steenschade elders in het schip, de reparatie van de vloer en van de vensters, de installatie van een nieuwe verlichting door middel van schijnwerpers in de vloer en de reiniging en herstelling van beelden en meubilair. Aan de oostzijde van het schip werd een voorlopig altaarpodium geplaatst.

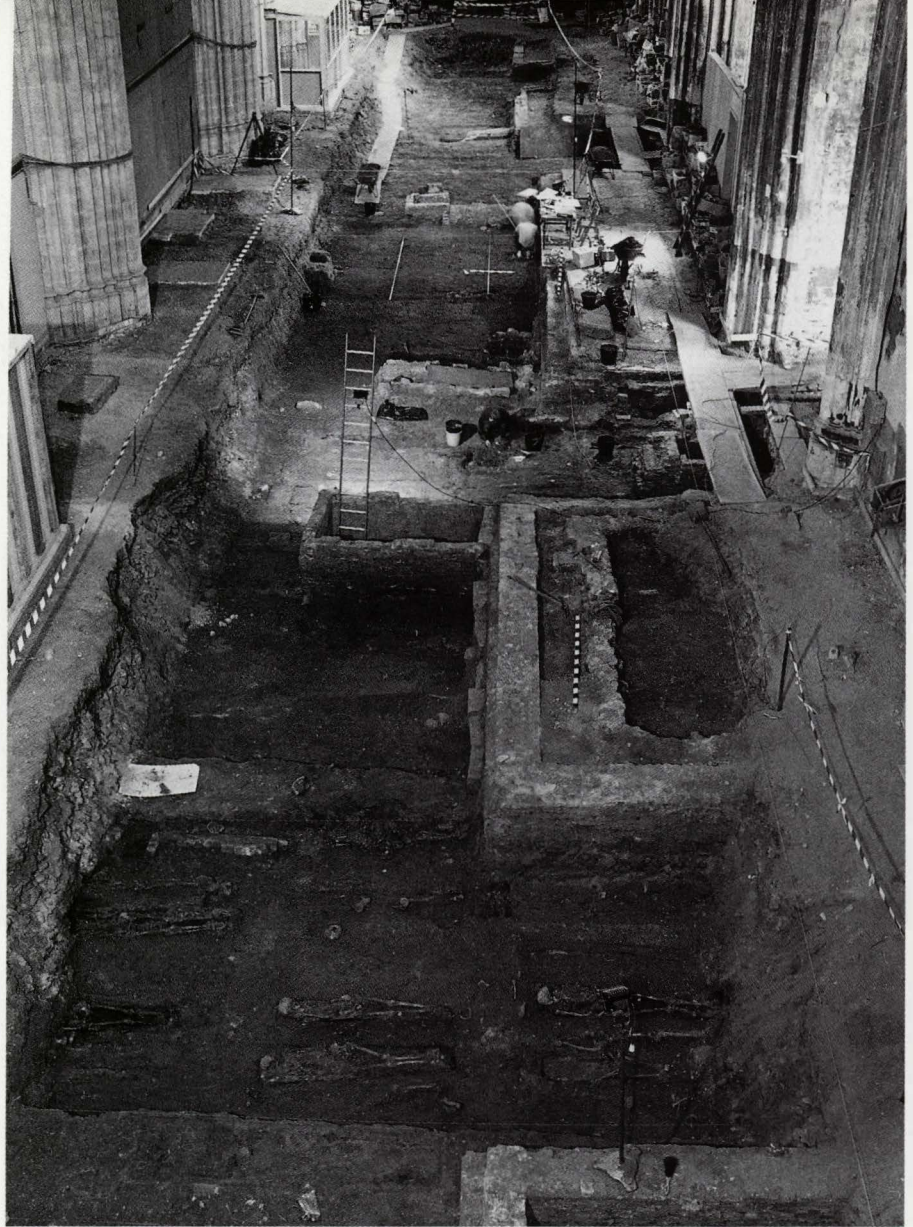
Op 20 mei 1983 werd het gerestaureerde schip in aanwezigheid van koning Boudewijn en koningin Fabiola plechtig heropend.

Schamierfase

Vóór de binnenrestauratie van koor en kruisbeuk werd een zogenaamde shamierfase ingelast. Hierdoor kwam tijd en ruimte vrij voor archeologische opgravingen in de kruisbeuk en voor onderzoek in functie van de verdere binnenrestauratie.

Het archeologische onderzoek, op de plaats van de kanalen voor de klimatisering en in het hoogkoor, leverde een schat aan gegevens op over begraven en begrafenisgewoonten. Uit de gevonden funderingen bleek dat minstens twee kerkgebouwen aan de huidige kerk voorafgingen: een Romaanse kerk met drielobbige oostpartij van na 1124 en een kleiner bedehuis, vermoedelijk een zaalkerkje uit de 11de eeuw. Door de bouw van een crypte onder het hoogkoor blijven fragmenten van de Romaanse kerk en enkele beschilderde grafkelders zichtbaar.

Met het oog op de binnenrestauratie van kruisbeuk en koor werd de afwerking van muren, pijlers en gewelven onderzocht. De bevindingen in het schip van de kathedraal, maar ook in andere gotische kerken in binnen- en buitenland, wezen er steeds meer op dat de binnenarchitectuur van bij de bouw afgewerkt werd, waarbij kleur niet werd geschuwd. Vanaf 1600 veranderde deze mode stilaan en werd deze afwerking meestal weggestopt onder lagen witsel. Het onderzoek bestond uit twee luiken: een historische studie van gepubliceerde, archivalische en iconografische bronnen en een materieel-wetenschappelijk onderzoek ter plaatse. Vanop twee hoge steigers in het hoogkoor en de kruisbeuk en met behulp van een hoogtewerker

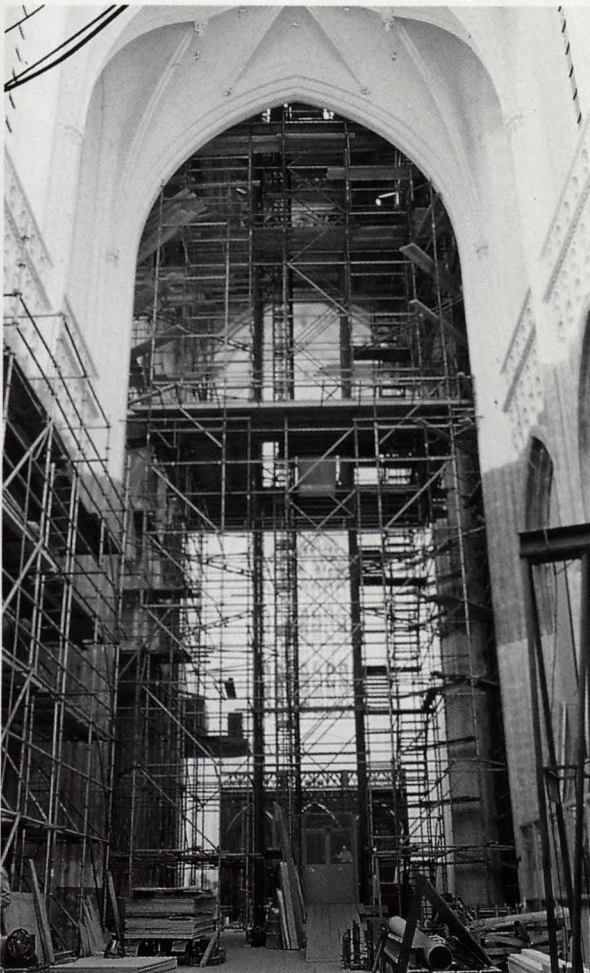

werden honderden steekproeven gedaan naar de aard, de samenstelling, de chronologie en de bewaerings-toestand van afwerkingslagen en schilderingen. De resultaten van dit onderzoek bevestigden de denkbeelden over de vroegere afwerking van het interieur en lieten toe een optie te formuleren voor dit belangrijke aspect van de verdere binnenrestauratie. Enkel de bovenste vervuilde en afbladderende lagen witsel zouden worden verwijderd en het interieur opnieuw gewit. Op deze manier blijven de vele onderliggende polychrome schilderingen die men bij het onderzoek aantrof, bewaard. Slechts enkele waardevolle en goed bewaarde 15de- en 16de-eeuwse schilderingen zouden vrijgelegd en gerestaureerd worden: de polychromie uit circa 1400 op de gewelven en sluitstenen van het hoogkoor, de zwarte achtergrondschildering op het gotische steenwerk van de kruisingkoepel en een 16de-eeuwse wanddecoratie in de kruisbeuk.

Tijdens de opgravingen in de kruisbeuk (1987-1990) kwamen naast de funderingen van de voorlopers van de gotische kerk ook de funderingen van vier altaren en van het koordoksaal te voorschijn. Men stootte niet alleen op een aantal bakstenen grafkelders, soms binnenin beschilderd, maar ook op honderden skeletten. Tot het einde van de 18de eeuw mocht in de kathedraal begraven worden (Opname 1988).

Tweede fase van de binnenrestauratie:
koor en kruisbeuk (1990–1993)

Op 16 december 1988 riep gouverneur A. Kinsbergen alle bij de restauratie betrokken partijen samen om na te gaan of het mogelijk was om de binnenrestauratie van de kathedraal vóór 1993 te voltooien. Antwerpen fungeert in dat jaar immers als culturele hoofdstad van Europa. Na de afronding van het studiewerk en de samenstelling van het omvangrijke restauratiedossier kon ook de financiering worden gewaarborgd. De werken begonnen op het einde van 1990. Eerst werd de bovenste zone van kruisbeuk en hoogkoor aangepakt: de gewelven en wanden boven het triforium. De vrijlegging en de conservatie van de middeleeuwse polychromie op het koorgewelf en van de zwartschildering op het steenwerk van de kruising kostten veel tijd en moeite. Ook de binnen- en buitenrestauratie van de 56 meter hoge kruisingstoren was een hele onderneming. Daarna volgden de benedenzone en de opfrissing van het interieur van een aantal zijgebouwtjes. De restauratie van de neogotische muur- en gewelfdecoratie in de koorkapellen komt na 1993 aan de beurt.

De binnenrestauratie hield ook de herstelling in van het steenwerk en het glas-in-lood van niet minder dan 58 vensters in het hoogkoor, de koorkapellen en de kruisbeuk. Dertig van deze vensters bezitten gebrandschilderde glasramen, waarvan er 26 een restauratie- of conservatiebehandeling ondergingen: twintig 19de-eeuwse glasramen, vijf 16de-eeuwse (de drie glasramen van het Gulden Vlies in de koorapsis en twee in de Sint-Antoniuskapel) en één uit de 17de eeuw (het glasraam van Albrecht en Isabella in de noorderkruisbeuk). Alle gebrandschilderde ramen werden aan de buitenzijde voorzien van een niet-reflecterende, beschermende beglazing.

Belangrijk waren ook de werkzaamheden aan het bestaande meubilair: de reiniging van de neogotische koorgestoelten en tochtportalen en de versmalling en verlaging van het 19de-eeuwse hoogaltaar. Door deze laatste ingreep komen niet alleen de glasramen in de koorapsis maar ook de *Hemelvaart van Maria* van Rubens beter tot hun recht. Centraal in de kruisbeuk werd een nieuw altaarpodium gebouwd.

Veel aandacht ging ook naar de elektronische beveiliging van de kathedraal en haar kunstpatrimonium tegen inbraak en vandalisme. De *Kruisafneming* en de *Kruisoprichting* van Peter Paul Rubens kwamen weer op hun oude plaats tegen de oostwand van de kruisbeuk, maar werden nu opgesteld op mobiele constructies die in geval van brand kunnen worden verplaatst.

Bij de publikatie van deze bijdrage is de binnenrestauratie van koor en kruisbeuk bijna voltooid. Het ambitieuze project om van het belangrijkste monument van de stad de blikvanger van 'Antwerpen, culturele hoofdstad van Europa 1993' te maken, is tot een goed einde gebracht. Binnenkort verdwijnen de houten wanden die de kathedraal twintig jaar in tweeën hebben gedeeld. Op 2 april 1993 wordt de grootste gotische kerk van de Nederlanden weer volledig ten dienste gesteld van de gemeenschap.

Tijdens de herstellingswerken in de noorderkruisbeuk (Opname 1992).

- J. van Brabant, *Onze-Lieve-Vrouwekathedraal van Antwerpen. Grootste gotische kerk der Nederlanden*, Antwerpen, 1972.
- J. van Brabant, *Rampspoed en restauratie. Bijdrage tot de geschiedenis van de uitrusting en restauratie der Onze-Lieve-Vrouwekathedraal van Antwerpen*, Antwerpen, 1974.
- L. Van Langendonck, *Onze-Lieve-Vrouwekathedraal te Antwerpen. Historisch onderzoek van muur- en gewelfschilderingen in koor en kruisbeuk*, Antwerpen, 1988.
- [W. Aerts], *De restauratie van de Onze-Lieve-Vrouwekathedraal te Antwerpen, 1965–1983/1984–1989*, Antwerpen, 1989.
- W. Aerts, M. Roels, e.a., *De binnenrestauratie van kruisbeuk en koor van de Onze-Lieve-Vrouwekathedraal te Antwerpen*, in *Monumenten en Landschappen*, 5, 1990, p. 12–37.
- J. Bungeneers, T. Oost, J. Veeckman, *Onze-Lieve-Vrouwekathedraal: balans van het archeologisch onderzoek 1987–1990*, in *Archeologie*, 1990, p. 66–71. (uitgebreide bibliografie over de opgravingen in de kathedraal in J. Veeckman, e.a., *Blik in de bodem* (tent. cat.), Antwerpen, 1992, p. 121–125).
- Schamier, *Periodiek informatieblad over de restauratiewerken en de opgravingen*, nrs. 1–11, 1987–1991.
- [W. Aerts], *Onze-Lieve-Vrouwekathedraal van Antwerpen*, Mercatorfonds, Antwerpen, 1993.

Restauratie van het hoogkoor:
Gewelfdecoratie rond de
gepolychromeerde sluitsteen
met Johannes de Doper, circa
1400 (Opname 1992).

Verantwoordelijke uitgever:
E. de Cuyper
Gouvernementstraat 1
9000 Gent

Bijvoegsel bij OKV 1993/1
OPENBAAR KUNSTBEZIT IN VLAANDEREN
 Eenendertigste jaargang / januari - februari - maart
 1993 / nr. 1

driemaandelijks periodiek voor inwijding in de
 beeldende kunsten door reproducties, teksten en
 radiouitzendingen

Uitgave van Openbaar Kunstbezit in Vlaanderen v.z.w.
 onder de auspiciën van de Vlaamse provincies en
 in samenwerking met de B.R.T.N

Mededelingen

Openbaar Kunstbezit in Vlaanderen op BRTN-radio

Door een nieuw akkoord met de
 directie van de BRTN-radio zullen
 uw afleveringen in 1993 besproken
 worden op de vier verschillende
 zenders. De besprekingen bestaan
 uit een commentaar op de editie
 en/of een diepergaand interview
 met de auteur(s).
 Wij menen U met deze spreiding
 van zenders en uitzendingen van
 dienst te zijn.
 Dank aan de BRTN-directie en aan
 de verschillende programma-makers.

'De Onze-Lieve- Vrouwekathedraal van Antwerpen'

komt aan bod:

bij Radio 1 in 'Eenhoorn'

op donderdag 18 februari 1993
 tussen 13.30 u. en 15.00 u.

bij radio 2 in 'Het Narrenschip'

op donderdag 18 februari 1993
 tussen 20.00 u. en 22.00 u.

bij radio 3 in 'De Kunstberg'

op 15 februari 1993
 tussen 17.00 en 18.30 u.

bij radio Donna in 'Foyer'

op maandag 8 februari 1993
 tussen 15.00 en 17.00 u.

Verantwoordelijke uitgever:

Et. de Cuyper

Secretariaat, redactie en

abbonementendienst:

Kasteelstraat 97 - 8700 Tielt

tel.: 051/42.42.99

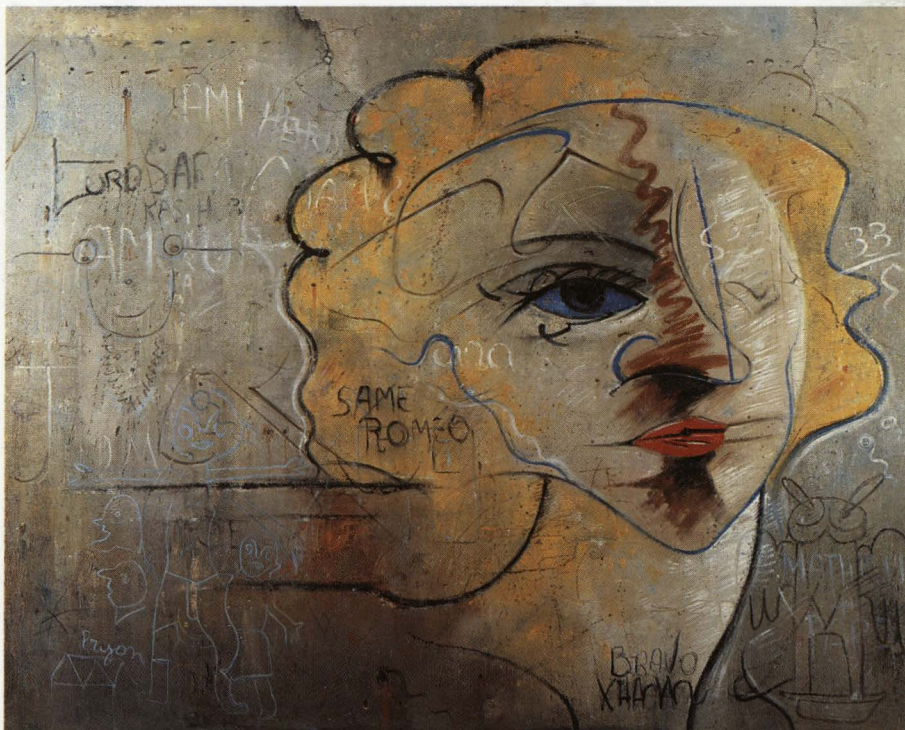
fax: 051/40.11.52

B.T.W.-nummer: 427.190.176

Bankrelaties: 448-0007361-87
 220-0722400-77
 000-0099920-10
 135.20 (NL)

Dit Mededelingenblad
 werd samengesteld door
 Rudy Vercruyssen, Marijke
 Declercq en Marc Devos

OKV-Aanbieding

Christian Silvain
Mixed media
Same Romeo
1987

150 exemplaren

OKV-Aanbieding

Christian Silvain (Eupen, 1950) studeerde bij Paul Delvaux. Silvain debuteerde dan ook met surrealistische schilderijen in 1972. In 1979 verandert hij van stijl en start een fotografische schilderwijze, hyperrealistisch, van huisgevels met afgebladerde verf en stucwerk, met graffiti, afgescheurde affiches, reclamepanelen, ... Ook dit bevredigde na verloop niet meer, niet het minst omdat de schilderijen al te zeer op foto's gingen lijken en ook omdat een aantal (kunst)foto-grafen hetzelfde thema als onderwerp kozen.

Christian Silvain vond een nieuwe uitdaging in de wereld van de geesteszieken. Het resultaat zijn werken waarin nog duidelijk de conventionele tekens te onderscheiden zijn, vaak tot hun kinderlijke proporties herleid, maar die in een chaotisch verband op doek worden gebracht met toevoeging van andere materialen dan verf. Dit alles geeft het werk van Silvain een verrassende frisheid en eerlijkheid. De litho die hier wordt aangeboden kadert in zijn laatste periode.

Christian Silvain woont en werkt momenteel in Kluisbergen (Ronse).

Technisch

Formaat papier en tekening (aflopend):
56 x 75 cm

De prent is gedrukt als een litho (steendruk) en ieder exemplaar werd nadien door de kunstenaar apart bijgewerkt met pastel.

Prijs

voor abonnees:
12.500,- BF (+ 250,- BF verzendingskosten)
of 694,- NLG (+ 18,- NLG verzendingskosten)
voor niet-abonnees:
13.500,- BF (+ 250,- BF verzendingskosten)
of 750,- NLG (+ 18,- NLG verzendingskosten)

Hoe kan U bestellen ?

Door storting of overschrijving van het nodige bedrag op rekeningnummer
448-0007361-87 van OKV in Tielt.

Vergeet de verzendingskosten niet

Vanuit Nederland: uitsluitend op gironummer 135.20 van OKV in Tielt.
U kan voorafgaand telefonisch reserveren:
(0032) (0) 51/42.42.99.

Openbaar Kunstbezit in Vlaanderen 1993 biedt

1. De Onze-Lieve-Vrouwekathedraal van Antwerpen
2. Het Koninklijk Museum voor Schone Kunsten, Antwerpen (verschijnt eind april 1993)
3. Glas in Vlaamse musea (verschijnt midden september 1993)
4. Het Museum voor Sierkunst, Gent (verschijnt midden november)

Abonnementsprijs 1993:
700,- fr. of 41,5 NLG

In de abonnementsprijs voor 1993 zijn begrepen:

1. vier thematische afleveringen
2. vier Mededelingenbladen
3. de OKV-Museumkaart 93

Hoe kan U zich abonneren ?

Niets is eenvoudiger dan dat:
U stort 700,- fr. (zonder opbergband) of 970,- fr. (mét opbergband) op rekeningnummer 448-0007361-87 van Openbaar Kunstbezit in Vlaanderen, Tielt.
Graag vermelden: '1993'.

CJP-ers genieten een gunsttarief: 600,- fr. i.p.v. 700,- fr.
Let op !

Vanuit Nederland kan U ook abonnee worden !
Uitsluitend door storting van 41,5 NLG (zonder opbergband) of 59,5 NLG (mét opbergband) op gironummer 135.20 van OKV in Tielt.
Graag vermelden: '1993'.

Vanuit alle andere landen bent U eveneens welkom als abonnee !
Een abonnement kost dan 1.000,- fr. (zonder opbergband) of 1.320,- fr. (mét opbergband) uitsluitend te betalen op PCR 000-0099920-10 van OKV in Tielt of via internationale postwissel.

Deze 'Mededelingen' zijn een bijvoegsel bij de OKV-aflevering nr. 1 van de jaargang 1993:

'De Onze-Lieve-Vrouwekathedraal, Antwerpen'

Auteurs: Jan van Damme, Willem Aerts

Omstreeks 1124 krijgt de Onze-Lieve-Vrouwekerk van Antwerpen een nieuw kapittel; de leden krijgen de parochierechten van Antwerpen toegevoegd. Stilaan zal deze Romaanse kerk uitgroeien tot de grootste gotische kerk van de Nederlanden. Auteur Jan van Damme besteedt in deze editie uitgebreid aandacht aan de bouwgeschiedenis. Ook de collectie kunstwerken wordt uitvoerig belicht, waarbij wordt ingegaan op de problematiek van een kerkgebouw als museum. Co-auteur Willem Aerts belicht in een kort bestek de jarenlange restauratie van de Antwerpse kathedraal.

Losse nummers

Losse nummers kosten 200,- fr. of 11,- NLG portokosten inbegrepen

Bestellen kan door storting op rekeningnummer
448-0007361-87
(in B) of 135.20 (in NL) van Openbaar Kunstbezit in Vlaanderen, met vermelding 'O.-L.-Vrouwekathedraal'

Museumkaart 1993

Zoals vorige jaren ontvangt U ook bij deze jaargang een gratis Museumkaart. Met deze kaart recupereert U gemakkelijk uw abonnementsgeld via allerlei reducties op tentoonstellingen (waarvan de entrees steeds duurder worden) en publikaties; in zowat 85 Vlaamse musea mag U met de OKV-Museumkaart gratis binnen of krijgt U een aangename reductie. Dit is slechts mogelijk dankzij de bereidwillige medewerking van de talrijke musea en overheidsinstellingen. Een woord van dank is hier niet ongepast.

Let op !
De Museumkaart is een individuele kaart en verbonden aan uw abonnement of nog: 1 abonnement = 1 kaart.
U gelieve uw naam, adres en abonneenummer in te vullen. Uw abonneenummer vindt U op het etiket op uw enveloppe.

Let op !
Onder geen enkel beding wordt een tweede Museumkaart toegestuurd. Wij durven hopen op uw begrip.

BRTN Dienst Kunst

Affiche

Op TV2, elke vrijdag om 22.00 u.
Op TV1, elke zaterdag om 12.30 u. (herhaling)

Affiche bestaat uit de volgende delen:

- *Agenda*: een vlugge en vlotte montage van een tiental komende of lopende tentoonstellingen, concerten, theater- en dansvoorstellingen
- *Accent*: een korte reportage over een actueel kunstgebeuren, waarin de betrokken kunstenaar centraal staat.
- *Apert*: nieuw of bestaand beeldmateriaal over een manifestatie in de (ruime) kunstfeer

Kortom, een actueel en informatief programma over kunst in al haar vormen.

Het programma wordt verzorgd door Jan Blondeel en Marianne Soetewey (regie), Régine Clauwaert (redactie en presentatie), Johan vande Loock (samenstelling en productie), Katrien Wanten (assistentie) en Hilde de Palmaere (grafiek).

Nieuwe huisstijl

Zoals U ongetwijfeld al hebt gemerkt ziet uw Openbaar Kunstbezit in Vlaanderen er enigszins anders uit dan vorig jaar. Het is zo stilaan de gewoonte geworden bij OKV om na iedere 10 jaar het uitzicht te wijzigen. Vermits dit eerste nummer van de jaargang 1993 de start betekent van de eenendertigste jaargang bieden wij U een nieuwe 'look', een ander stramen dat meer tekst en illustraties toelaat én een nieuwe opbergband. En dit ligt nu vast voor de komende 10 jaar.

Prijswinnaars verlotingsactie 1993

De volledige lijst van de prijswinnaars zal worden gepubliceerd in het volgende Mededelingenblad. De winnaars zullen ondertussen reeds persoonlijk verwittigd worden en hun prijs ontvangen. Dank aan de voorintekenaars voor het vertrouwen in onze nieuwe editie.

Personenregister 1991-1992

In deze zending vindt U het personenregister op de jaargangen 1991-1992. Het werd ingeniet in dit Mededelingenblad. Om praktische redenen werd dit register niet geïntegreerd in de laatste aflevering van vorige jaargang. Wij raden U aan om het register niet uit dit mededelingenblad te halen, maar de ganse brochure te bewaren in uw opbergband 1991-1992.

Volgende editie

Aflevering nr. 2 van de jaargang 1993.

Het Koninklijk museum voor Schone Kunsten, Antwerpen

door Herwig Todts

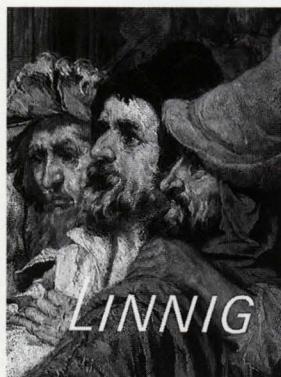
verschijnt half april 1993

BRTN Dienst Kunst Telkens op TV2, elke donderdag om 20.30 u.

04.02.93 Vijfde Duitse Realisten: Bernhard Heisig
11.02.93 Raymond Carver (litt.)
18.02.93 Antoon Van Dyck, Lessen in Schoonheid
25.02.93 Myrna Loy (Film)
04.03.93 Bela Bartok
11.03.93 Evora
18.03.93 Tolkien
25.03.93 Een Stad Gefotografeerd (Antwerpen 93)
01.04.93 Europolis 1/8: Antwerpen of de allegorie van een metropool
08.04.93 Europolis 2/8: Maastricht
15.04.93 Europolis 3/8: Londen
22.04.93 Europolis 4/8: Parijs
29.04.93 Europolis 5/8: Leipzig
06.05.93 Europolis 6/8: Stockholm
13.05.93 Europolis 7/8: Barcelona
20.05.93 Europolis 8/8: Wenen
27.05.93 Kijkdozen: Voyage à Paris

Voor abonnees op Openbaar Kunstbezit in Vlaanderen wordt dit boek aangeboden tegen 1.995,- fr. verzendingskosten inbegrepen.

U kan het boek bestellen door storting van het vereiste bedrag op rekeningnummer 448-0007361-87 van OKV in Tielt met vermelding "Linnig".

Linnig. Een Antwerpse kunstenaarsdynamie in de 19de eeuw

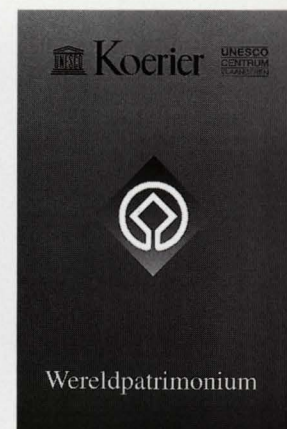
Paul Verbracken e.a.
Uitgeverij MIM, Deurne
29,5 x 22 cm, 334 blz., veel illustraties in kleur en zwart-wit, vollinnen band met stofomslag
ISBN 90-341053-69

Dit boek fungeerde als catalogus bij de grote Linnig-tentoonstelling in het Antwerpse Hessenhuis in 1991. Deze expositie werd georganiseerd naar aanleiding van het 100-jarig overlijden van Jozef Linnig. Maar het gaat niet alleen om Jozef Linnig. Niet minder dan acht leden van de familie Linnig, gespreid over drie generaties en een tijdspanne van 1815 tot 1979, zijn op artistiek vlak bedrijvig geweest. Jozef Linnig is gekend als de schilder, aquarellist en tekenaar van Antwerpse pittoreske hoekjes. Zijn broers Willem sr. en Egide genieten eveneens naam en faam. De eerste als historie- en genreschilder, de tweede als schilder en etser van marines. De drie zonen van Willem sr. kenden ook een artiestencarrière: Willem jr., Egide jr. en Benjamin. Willem jr. is een begaafd schilder en etser die aan de Kunsthoogeschool in Weimar naam maakte. Egide jr. waagde zich met succes aan het nieuwe medium de fotografie; Benjamin maakte verdienstelijke portretten maar ontpopte zich vooral als journalist en historicus van zijn vaderstad. De vrouwelijke Linnigs, Zoë en Diane, deden als getalenteerde portrettisten hun voorvaders alle eer aan. In het boek wordt iedere Linnig besproken met een biografie, een evaluatie een geïllustreerd overzicht van haar of zijn werk. een mooi boek en een interessant document.

Onze collega's van het tijdschrift 'Vlaanderen' publiceerden resp. in 1991 en 1992 edities gewijd aan Westvlaamse en aan Oostvlaamse musea. Het ligt in de bedoeling om ook aan de musea van de drie andere Vlaamse provincies een dergelijk themanummer te wijden. Zo verschijnt in mei-juni '93 'Limburgse musea'. De bedoeling is dat er telkens enkele musea worden besproken en dat een algemene inleiding ze in hun geheel situeert. Daarbij probeert de samensteller een keuze te maken op het gebied van geografische verspreiding, het doel, de inrichting, het beheer, de collectie,... Telkens ca. 40 pagina's over de musea, illustraties zwart-wit.

De reeds verschenen edities: **Westvlaamse musea** (1991) samengesteld door Jean Luc Meulemeester en **Oostvlaamse musea** (1992) samengesteld door Patrick Lateur worden samen aangeboden tegen 500,- fr. i.p.v. 550,- fr. Bestellen kan door storting van het vereiste bedrag op rekeningnummer 712-1102147-19 van Vlaanderen, p.a. Adiel van Daele, Lindenlaan 18 - 8700 Tielt met vermelding 'W-VI, O-VI'

Wereldpatrimonium

Unesco Koerier
uitgeverij Keesing, Deurne
21 x 29,7 cm, 96 blz., veel illustraties in kleur en zwart-wit, genaaid
ISBN 90-71461-02-5
Prijs: 695,- fr.

Toen in 1960 door de bouw van de Assouan-stuwdam de Nubische monumenten onder het water van de Nijl dreigden te verdwijnen, deed de Unesco een internationale oproep voor het behoud van deze monumenten. In 1972 resulteert dit in de aanvaarding door de Algemene Conferentie van de Unesco van de Conventie ter Bescherming van het Werelderfgoed van Cultuur- en Natuurmonumenten. Deze Conventie heeft als eerste taak een inventaris te maken van alle uitzonderlijk waardevolle monumenten waarvan de verdwijning een verlies voor de gehele mensheid zou betekenen. Om op deze lijst te worden opgenomen moeten de monumenten een universele waarde vertegenwoordigen, getuigen van een verdwenen beschaving, enz. Dit boek bevat een selectie van sites die deel uitmaken van het werelderfgoed van de mensheid, geïllustreerd in kleur of zwart-wit, de volledige tekst van de Conventie en de 'Lijst van het werelderfgoed'.
Zie ook: inlegfolder.

James Ensor, catalogue raisonné of the paintings
James Ensor, catalogue raisonné des peintures
 door **Xavier Tricot**

Uitgeverij MIM, Deurne en Petraceo-Pandora, Antwerpen
 29,5 x 24,5 cm, 728 blz. in twee delen, 85 kleurenillustraties en 870 zwart-witillustraties, gebonden in linnen band met stofomslag
 Engelse en Franse editie
 Prijs: 9.900,- fr.

De auteur Xavier Tricot (° 1955) heeft 10 jaar gewerkt aan het samenstellen van deze beredeneerde catalogus. De catalogue raisonné moet het volledige schilderoeuvre van James Ensor (zowat 850 werken van ca. 1875 tot 1941) in kaart brengen, met zijn complexiteit van replica's, herzieningen van soms 30 jaar later, herhaling van thema's; hierin een zo correct mogelijke datering bepalen en zo juist mogelijk de volgorde in de schepping van de werken reconstrueren.

Op een 10-tal nummers na worden alle schilderijen afgebeeld d.m.v. een foto of door een reproductie van een door Ensor gemaakte schets van het schilderij voor zijn 'Liber veritas'.

De catalogoog bevat twee boekdelen (deel I: 1875-1902 en deel II: 1902-1941). Deel I bevat een algemene inleiding met de verantwoordings van de gevolgde methode, het wetenschappelijk apparaat en een geïllustreerde biografie. Deel II eindigt met de bibliografie van Ensor, de lijst van individuele en groepstentoonstellingen en een index op de titels van de schilderijen. Deze uitgave is in de eerste plaats bedoeld voor vakmensen en verzamelaars. De editie en haar verkoopprijs zijn beide hoogstaand.

Beeldende kunsten van Oudheid tot 1800
 door **drs. Natasha Bär**

21 x 13 cm., paperback, 251 blz., geïllustreerd,
 Aula/Het Spectrum
 ISBN:90 274 2989 8
 Prijs: 995,- fr.

Deze uitgave wil een overzicht zijn van de beeldende kunst in Europa vanaf de Griekse beschaving t.e.m. de 18e eeuw. Dit tijdvak is verdeeld in vier perioden: de klassieke oudheid, de middeleeuwen, renaissance en maniërisme, en barok en rococo.

De uitgever wil zo een 'goede dwarsdoorsnede' geven van wat zich heeft afgespeeld op gebied

van bouw-, beeldhouw- en schilderkunst en waarbij de maatschappelijke ontwikkelingen die eraan ten grondslag lagen als leidraad hebben gediend.

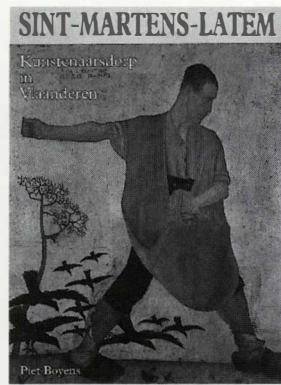
Een mooie bedoeling maar een titanenwerk om zo een periode samen te vatten. (De Europese barokschilderkunst bijv. op 12 kleine pagina's!). Ondanks de klare druk blijft het een te gecompliceerde tekst om op een aangename manier over kunst te lezen. Het illustratiemateriaal is schaars en van bedenkelijke kwaliteit. Het zijn ongetwijfeld teksten die een betere editie verdienen. Voor de prijs zijn andere uitgaven mogelijk; 3000 jaar kunst in één editie is nergens voor nodig.

Gent in de 18de eeuw. De schilders van Reijsschoot
 door **Marie Fredericq-Lilar**

Uitgeverij Lamandart, Ruislede
 29,7 x 25 cm, 280 blz., 75 kleurenillustraties en 150 zwart-witillustraties, gebonden in vollinnen band met stempeldruk en geplastificeerde stofomslag
 Prijs: 3.100,- fr.

In de 18e eeuw kende Gent een grote bloei als industrieel en cultureel centrum. De welgestelde burgerij woonde in prachtige patriciërshuizen met rijke gevels en een verfijnde binnendeckering.

Drie van de voornaamste decoratieschilders waren de gebroeders Van Reijsschoot: Pieter de Engelsman, Emmanuel en Pieter. Hun werk omspant de gehele eeuw en illustreert op voorbeeldige wijze de bloei van de barok, rococo en het neo-classicisme in onze gewesten. De auteur Marie Fredericq-Lilar is specialiste van de Vlaamse 18e eeuw en publiceerde reeds eerder o.a. over het Hotel Falligan in Gent en was medeauteur voor de OKV-aflerijng '18e-eeuwse architectuur in de zuidelijke Nederlanden'.

Sint-Martens-Latem. Kunstenaarsdorp in Vlaanderen
 door **Piet Boyens**

Uitgeverij Lannoo, Tielt i.s.m. Art Book Company
 33 x 25 cm, 600 blz., 600 kleurenillustraties en 200 zwart-witillustraties, gebonden in vollinnen band met geplastificeerde stofomslag in foedraal
 ISBN 90-2091 90-32
 Prijs: 4.900,- fr.

Dit boek werd u reeds voorgesteld met een folder in de editie 92/3 van Openbaar Kunstbezit in Vlaanderen. Het kwam ook al uitvoerig in de nationale pers aan bod en met reden. Dit boek kan zonder meer als het nieuwe standaardwerk worden beschouwd over wat gemeenzaam de 'School van Sint-Martens-Latem' wordt genoemd, hoewel de auteur Piet Boyens met deze titelatuur niet akkoord gaat. Een boeiend verslag van een (toevallig?) kunstenaars treffen in een dorp aan de Leie tussen 1895 en 1945 en een indringende duiding van de kunst die daaruit is voortgevloeid: 19e-eeuwse landschapschilderkunst (gebr. De Cock, Binus van den Abeele, Emile Claus), het symbolisme van de eerste groep (George Minne, Valerius de Saedeleer, Gustave van de Woestijne), de schilderkunst van Albert Servaes, het impressionisme van de tweede Latemse groep (Frits van den Berghe, Gustave de Smet, Constant Permeke, Leon de Smet, Maurice Sijts), de ballingschap van De Smet, Van den Berghe en Permeke (1914-1921), het klassieke expressionisme aan de Leie (De Smet, Van den Berghe, Permeke), de nadagen van het expressionisme 1925-1930 (Hubert Malfait en Jules de Sutter).

Naar aanleiding van de viering van Antwerpen als Culturele Hoofdstad van Europa 1993 worden dit jaar een groot aantal tentoonstellingen en manifestaties georganiseerd.

Een tentoonstellingsabonnement is interessant, prijs: 950 BEF. ARTbonus is een wegwijzer doorheen al deze manifestaties. ARTbonus telt 192 pagina's en wordt verkocht aan 600 BEF. Dit handige zakboekje bevat

bonussen, met een totale waarde van ongeveer 2.500 BEF, die tal van culturele aanbiedingen voordeliger maken. Algemene informatie hierover is te verkrijgen op volgend adres: INFO 93, Grote Markt 29 - 2000 Antwerpen
 Tel.: 03/226.93.00
 open:

1.1.93 - 4.4.93: alle dagen:
 10-18 uur
 5.4.93 - 3.10.93: alle dagen:
 10-20 uur

De Belgische Spoorwegen verkopen dagtrips waarin een treinreis met een toegang voor een tentonstelling, in combinatie met een dagkaart van De Lijn, tegen verminderde prijzen worden aangeboden. Info: 03/233.01.20

Voor scholen zijn een aantal werkmappen over Antwerpen 93 uitgewerkt vol creatieve ideeën. Info: zie INFO 93.

HBK-Spaarbank geeft vier wandelbrochures uit en vier aansluitende lespakketten over Antwerpen's Gouden Eeuw. Info: Lange Lozanastraat 250 - 2018 Antwerpen
 Tel.: 03/247.52.11

Voor reservaties van rondleidingen, stadswandelingen en lezingen omtrent historische tentoonstellingen. Info: Educatieve Dienst van Antwerpen 93: Acanthus, Grote Markt 29, 03/226.93.00.

Spelregels gratis tickets

U kan een gratis ticket bekomen door een gele briefkaart te sturen naar Openbaar Kunstbezit in Vlaanderen, Kasteelstraat 97 - 8700 Tielt.

Bij de tentoonstellingen die een gratis ticket aanbieden, vindt U onderaan het artikel een blauwe balk met het aantal ter beschikking gestelde tickets.

Door loting wordt bepaald wie een ticket krijgt toegestuurd.

Let op:

1. één ticket per tentoonstelling en per persoon
2. één ticket per gele briefkaart
3. de gewenste tentoonstelling vermelden

deSingel, Antwerpen Architectuur van Herzog & de Meuron

tot 7 februari

Jacques Herzog en Pierre de Meuron vormen een architectenduo dat sinds 1978 geregeld samenwerkt. Vooral hun ontmoeting, tijdens hun opleiding, met Aldo Rossi is een markant feit dat nog steeds sporen nalaat in hun architecturale prestaties. Beiden zoeken naar een nieuwe taal waarmee de hedendaagse identiteit van architectuur kan worden uitgedrukt. De nieuwe architecturale identiteit ligt dicht bij het wezen van de plastische kunst aan. Zo is voor Herzog en de Meuron de tactiliteit van het materiaal in relatie tot de constructie en de uitdrukkingskracht van de muur van groot belang. In hun architectuur is ook een conceptueel aspect ingecalculerd: het gebouw drukt zijn eigen werkelijkheid uit door het gebruik van specifiek materiaal dat hetzij een gesloten, hetzij een open karakter geeft aan het geheel. deSingel, Desguinlei 25 - 2019 Antwerpen
 Open: di- zo. van 14.00 - 18.00 u.
 Toegang: gratis
 Info: 03/248.28.00

Architectuur van Martine de Maeseneer

17 maart - 18 april

Martine de Maeseneer tracht in haar ontwerpen de meest alledaagse, banale voorwerpen die een woning uitmaken, zoals deur, muur, dak, venster, schouw, meubel, opnieuw 'thuis te brengen' op een specifieke, enkelvoudige, karikaturale wijze. Hierdoor ontwerpt zij een referentiekader dat uitgaat van gekende schema's, maar ze herinterpreteert deze in functie van de opdracht en het programma van een ontwerp. Ook inhoudelijk werkt ze met meerdere betekenislagen die refereren naar de opdracht, bv. het ontwerp van een optiekzaak, waarin we de weerspiegeling ontdekken van begrippen uit de optica en de architectuur van Palladio: snijdende perspectieven, assen, koepelvormige vensters refereren aan de lens. Ruimten schuiven in elkaar en lopen door op verschillende niveaus, er wordt gespeeld met visuele doorzichten en psychologische barrières. Ze creëert complexiteit die de ervaring en diepgang van haar architectuur intensifieert en ver doet uitstijgen boven onze gewone beleving van gebouwen.

deSingel, Desguinlei 25 - 2019 Antwerpen
Open: di.- zo. van 14.00 - 18.00 u.
Toegang: gratis
Info: 03/248.28.00

Architectuur van José Van Hee

14 mei - 20 juni

De compositie van architecte José Van Hee is geïnspireerd door de natuur, oude gebouwen in steden en het platteland. Maatvoering, ritmering, repetitie en symmetrie in haar architectuur suggereren natuurlijke krachten en deze worden getransponeerd in architecturale verhoudingen. Haar ontwerp kristalliseert zich uit een chaos van vragen en eisen: wat wil de opdrachtgever, wat wil de plek waar je bouwt, wat wil je als architect en hoe verwerk je kennis, aanvoelen en métier in een concrete opdracht. Uiteindelijk puurt ze hienuit een definitief, streng geordend, geometrisch raster. De interieurs bezitten een poëtische zeggingskracht door het gebruik van, en het contrast tussen natuurlijke materialen,

kleurschakeringen, licht- en schaduweffecten. De woonruimte is een rustgevende, afgebakende ruimte, welke zich hoogstens richt op een besloten binnentuin, terwijl de overige delen van het gebouw worden verlevendigd door vergezichten naar buiten toe. Hier zal het ontdekken van ruimten, verschillende niveau's en doorzichten primeren.

deSingel, Desguinlei 25 - 2019 Antwerpen
Open: di.- zo. van 14.00 - 18.00 u.
Toegang: gratis
Info: 03/248.28.00

Museum voor Hedendaagse Kunst, Antwerpen

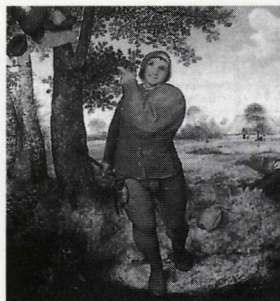
William Engelen
20 febr. - 4 apr.

William Engelen (° 1966, Rotterdam) weet sterk uiteenlopende invloeden van zijn leermeesters binnen zijn eigen oeuvre met elkaar te verbinden. Enerzijds deed hij een zuiver sculpturaal-formeel onderzoek dat duidelijk in het verlengde ligt van het werk van Didier Vermeiren. Daarnaast ging hij geleidelijk ook meer aandacht besteden aan de 'tentoonstellingsituatie' van zijn werken: in navolging van de logica van Guillaume Bijl, zijn professor beeldhouwkunst. Soms worden zijn werken gepresenteerd als anonieme, onderling verwisselbare rekvisieten, zoals vitrinekasten, sokkels, bureautica. Die worden voorgesteld door een salesmanager, ingehuurd door de kunstenaar. Dan weer concipieert hij een tentoonstellingscatalogus op identieke wijze als een verkoopsbrochure. Last but not least is er de speciale presentatie van zijn werken... als kunstwerken.

William Engelen manifesteert zich dus tweeërlei: als designer en als promotor.

Museum van Hedendaagse Kunst, Leuvenstraat 32 - 2000 Antwerpen
Open: di.- zo. 10.00 u.- 17.00 u.; gesloten op maandag
Toegang: 100,- fr.; reductiehouders en houders van de Museumkaart: 50,- fr.
Info: 03/238.59.60

Voor deze tentoonstelling: 25 gratis tickets

Koninklijk Museum voor Schone Kunsten, Antwerpen

Van Bruegel tot Rubens. De Antwerpse schildersschool (1550-1650)

tot 7 maart

De tentoonstelling Van Bruegel tot Rubens is de eerste die de glorieuze periode van de Antwerpse schilderkunst, namelijk tussen het midden van de 16de en het midden van de 17de eeuw, volledig bestrijkt. Terwijl het Europa van toen in woelige tijden verkeerde, groeide Antwerpen als artistiek centrum en beleefde een hoogtepunt met het beroemde driemanschap: Rubens, Van Dyck en Jordaens. Deze bijzondere artistieke groei wordt heden gevisualiseerd.

Naast de traditionele schilderkunst van historische en religieuze taferelen, ontstonden te Antwerpen nieuwe genres: het portret, de genre- en landschapsschildering en het stilleven. Via immigranten en talrijke handelscontacten verspreide onze kunst zich over heel Europa en bereikte zelfs de overzeese gebieden. De ateliers van de grote schildersfamilies Bruegel en Francken krijgen evenveel aandacht als bv. het atelier van Rubens. Rond deze spilfiguren werd werk samengebracht van een 60-tal schilders, die als groep genomen de Antwerpse school vertegenwoordigen. De belangrijkste verzamelingen, van Washington tot St.-Petersburg, hebben werken in bruikleen afgestaan aan deze tentoonstelling werken.

Koninklijk Museum voor Schone Kunsten, Leopold de Waelplaats - 2000 Antwerpen
Open: alle dagen 10.00 u. - 17.00 u.; woe. tot 21 u.; maandag gesloten
Toegang: 200,- fr.; 120,- fr. voor groepen vanaf 15 pers., studenten, CJP en 65+; 80,- fr. voor scholen
Info: 03/238.78.09

Koninklijk Museum voor Schone Kunsten, Antwerpen

Jacob Jordaens

27 maart - 27 juni

Aanleiding voor deze prestigieuze tentoonstelling is vanzelfsprekend de viering van Antwerpen 'Culturele Hoofdstad van Europa 1993', welk feit samenvalt met de 400ste verjaardag van de geboorte van Jacob Jordaens. De tentoonstelling wil een geschakeerd beeld geven van het oeuvre van deze kunstenaar, met de klemtoon op zijn veelzijdigheid en de hoge kwaliteit van zijn werken. Jordaens is een begrip in de Vlaamse barokkunst en zijn schilderkunst wordt geïdentificeerd met levenslust, met cultuur die het zinnelijke en het aangename weet te verenigen met het verhevene en geestelijke, het volk met het algemeen menselijke en dit met het universele en symbolische. Tot zijn meesterwerken behoren zowel religieuze werken, mythologische en allegorische taferelen, voorstellingen van volkse wijsheden, als portretten. De expositie bestaat uit twee grote delen: enerzijds een negentigtal schilderijen en unieke 'kamer'-tapijten naar zijn ontwerp, en anderzijds een zeventigtal tekeningen en een volledig overzicht van de eigentijdse grafiek die met Jordaens' werk in verband te brengen zijn.

Koninklijk Museum voor Schone Kunsten, Leopold de Waelplaats - 2000 Antwerpen
Open: alle dagen 10.00 u. - 17.00 u.; woe. tot 21 u.; maandag gesloten
Toegang: 300,- fr., 200,- fr. voor -25, 65+ en groepen; 150,- fr. voor scholen
Rondleidingen op aanvraag
Info: 03/226.93.00
Info: 03/232.47.51

Museum Plantin-Moretus en Stedelijk Prentenkabinet, Antwerpen

De botanica in de Zuidelijke Nederlanden (eind 15de - ca. 1650)

13 maart - 13 juni

De drukkerij van Plantijn was in de 16de en de 17de eeuw een bekend humanistisch centrum dat, zoals de tijdgeest het voorschreef, ook een grote belangstelling aan de dag legde voor de exacte wetenschappen. De publicaties die Plantijn van de belangrijkste plantkundige werken van zijn tijd verzorgde, is daar een duidelijk bewijs van. We zien tientallen oude drukken, prenten en tekeningen, naast houtblokken, koperplaten en botanische preparaten met zowel gedroogde als levende planten. De botanische wetenschap heeft veel te danken aan Zuidnederlanders als Dodoens, Clusius, Lobelius en de Antwerpse apotheker-plantkundige Pieter van Coudenbergh. Vandaar dat de tentoonstelling ook ingaat op de invloed die de door Plantijn gepubliceerde botanische werken hadden op de internationale evolutie van deze wetenschap tot 1650. Christoffel Plantijn, zelf een plantenliefhebber, wordt door de hedendaagse botanici als één van hun belangrijke wegbereiders beschouwd.

Museum Plantin-Moretus, Vrijdagmarkt 22-23 - 2000 Antwerpen
Open: alle dagen 10.00 u.- 17.00 u.
Toegang: 200,- fr.; 150,- voor -25, 65+ en groepen; 30,- fr.; 100,- fr. voor scholen
Info: 03/233.02.94, 03/232.24.55 of 03/234.12.83 / alg: 03/226.93.00

Nationaal Scheepvaartmuseum, Antwerpen

Scheve Schepen. De vormrijkdom van de Chinese scheepsbouw

7 mei - 31 dec.

Voor het eerst sinds 1904 wordt deze unieke collectie van 125 Chinese scheepsmodellen in haar

globaliteit aan het publiek getoond. Het betreft een verzameling welke in 1904 door de Chinese regering werd ingezonden voor de wereldtentoonstelling in St-Louis, U.S.A., nadien te zien was in Luik en daarna spoorloos verdween. In 1925 werd de collectie per toeval ontdekt in de Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis te Brussel. Het betreft de grootste collectie scheepsmodellen ter wereld. De tentoonstelling geeft een goed beeld en algemeen overzicht van de Chinese scheepvaart op het einde van de vorige eeuw. Niet alleen ontdekken we de rijkdom aan verscheidenheid van inheemse scheepstypes, maar ook wordt duidelijk hoevele belangrijke technische innovaties in China werden ontwikkeld, zoals waterdichte schotten, eenmalige schepen, speciale roervormen, het traprad, de modderslee...

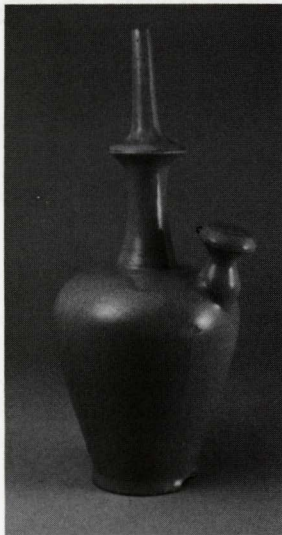
Nationaal Scheepvaartmuseum, Steenplein 1 - 2000 Antwerpen
Info: 03/232.08.50

Etnografisch Museum, Antwerpen
Fotografie van de herinnering. De Noordamerikaanse Indiaan als blank concept
tot 28 februari

De wijze waarop de Europese en Amerikaanse fotografen de Indiaan in beeld brengen, is tot op heden sterk bepaald door een eeuwenoude kolonistische visie. Het selectieve overzicht van foto's van Noordamerikaanse Indianen, grosso modo uit de periode 1850-1920, is dan ook een goede aanleiding om de toeschouwer ervan te overtuigen dat het beeld dat wij ons van de Indianen vormen grotendeels een blank concept is. De Indiaan die wij tot op vandaag voor ogen hebben, is slechts een imaginaire Indiaan, waargenomen en geïnterpreteerd vanuit onze eigen verlangens, behoeften en vooroordelen. Aantonen hoe het komt dat dit imaginaire beeld tot op vandaag is blijven bestaan naast het meer objectieve wetenschappelijke beeld, is de opzet van deze tentoonstelling. Naast een aantal originele afdrucken uit de tijd, zijn de foto's grotendeels nieuwe afdrucken van originele negatieven en reproducties van fotogravures en foto's.

Etnografisch Museum, Suikermui 19 - 2000 Antwerpen
Open: 10.00 u.- 17.00 u.;

maandag gesloten
Toegang: 75,- fr.; 3+, studenten, kinderen 12-18 jaar, groepen: 30,- fr.; inwoners van de stad Antwerpen: gratis
Info: 03/232.08.82

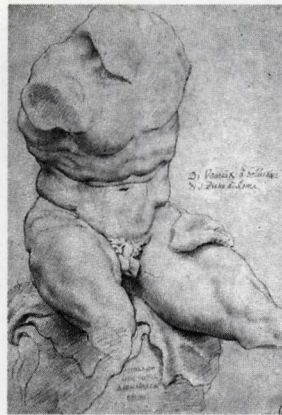

Korea: natuur, religie en ceramiek
25 maart - 6 juni

Natuur, religie en ceramiek zijn de exponenten van een nog te weinig gekende Aziatische natie: Korea. Het eerste luik van de expositie evoceert via het fotografisch werk van Mark de Fraeye de magie van de natuur en haar verweving met de religieën in Korea: het Mahayana boeddhisme en het shamanisme. In een tweede luik wordt een overzicht geboden van het rijke ceramiekpatrimonium van Korea. De traditie van het pottenbakken gaat er terug tot in prehistorische tijden. We vinden verder mysterieuze recipiënten op hoge standaards die verwijzen naar de Skytische Altai-nuïters en boeddhistisch vaatwerk uit de 4de en 5de eeuw. Het meest vermaard zijn echter de celadons uit de boeddhistische Koryo-periode (10de - 14de eeuw). Tijdens de Japanse invasie, in de 16de eeuw, geraakten deze laatste volledig in de ban van de zgn. 'boerenceramiek' van het landelijk Korea, de Punch'ong. Deze sierstijl gekenmerkt door uiterste eenvoud werd overgebracht naar Japan, inclusief pottenbakkers en ovens, om er de basis te worden voor de stijl van de befaamde thee-ceremonie-kommen.

Etnografisch Museum, Suikermui 19 - 2000 Antwerpen
Open: 10.00 u.- 17.00 u.;

Toegang: 75,- fr.; 3+, studenten, kinderen 12-18 jaar, groepen: 30,- fr.; inwoners van de stad Antwerpen: gratis
Info: 03/232.08.82

Rubenshuis, Antwerpen
Rubens Cantoor
15 mei - 27 juni

Onder de suggestieve naam 'Rubens Cantoor', wat zoveel betekent als Rubens' studio of werkkamer, worden in het Prentenkabinet te Kopenhagen een 500-tal tekeningen bewaard. Ze zijn in hoofdzaak het werk van Willem Panneels, een leerling van Rubens, die ze maakte naar studies en composities van zijn meester. Een selectie van een 80-tal Cantoor-tekeningen komt naar Antwerpen om er geconfronteerd te worden met Rubens' eigen werk dat wereldwijd verspreid zit in de grote collecties. In het licht van deze confrontatie wordt ook aandacht besteed aan de atelierwerking en het belang van de tekening en brengt zo de Cantoor-tekeningen terug naar hun plaats van ontstaan.

Rubenshuis, Wapper 9-11 - 2000 Antwerpen
Open: dagelijks van 10.00 - 17.00
Toegang: 200,- fr.; -25, 65+ en groepen: 150,- fr.; scholen en Spoorwegen: 100,- fr.
Rondeleidingen op aanvraag: Acanthus v.z.w. van 10.00 tot 15.00
Info: INFO 93, Grote Markt 29 - 2000 Antwerpen, 03/226.93.00

Voor deze tentoonstelling: 20 gratis tickets

Provinciaal Museum voor Fotografie, Antwerpen
Artsen zonder grenzen in beeld
14 jan. - 14 maart

Naar aanleiding van het 20-jarig bestaan van de internationale hulporganisatie 'Médecins Sans Frontières', opgericht in Frankrijk in 1971, kregen tien vooraanstaande reportagefotografen de opdracht fotografisch verslag uit te brengen over één van de landen waar de organisatie actief is. Honderdtwintig foto's reflecteren de honger, de ziekte, de oorlog en het geweld in Cambodja, Oeganda, Mozambique, Sri Lanka, Liberia, El Salvador, Thailand, Madagascar en Irak. Jeanloup Sieff maakte een reportage van de werking van 'Artsen Zonder Grenzen' in Frankrijk zelf. De bedoeling van deze fotoreportages reikt verder dan het louter tonen van de ellende in de ontwikkelingslanden; het publiek wordt tot nadenken gebracht over de toestanden in de Derde Wereld en haar eigen verantwoordelijkheid daarin, en over de zin en/of onzin van de acties die 'Artsen Zonder Grenzen' ondernemeert.

Museum voor Fotografie, Waalse Kaai 47 - 2000 Antwerpen
Open: alle dagen 10.00 u.- 17.00 u.; ma. gesloten
Toegang: gratis
Info: 03/216.22.11

Provinciaal Museum voor Fotografie, Antwerpen
Antwerpen 93, een stad gefotografeerd
27 maart - 13 juni

Vijf fotografen met internationaal palmares werden uitgenodigd om enige tijd in Antwerpen te verblijven. Hun indrukken in confrontatie met de stad zetten zij om in fotografische beelden. Hoe zij Antwerpen aanvoelden en fotografeerden is op deze expositie te zien. Het beeld van de stad is zeer uiteenlopend, daar heeft enerzijds hun verschillende culturele achtergrond en anderzijds hun eigen artistieke visie en werkmethode mee te maken. John Davies uit Groot-Brittannië, Hans Aarsman uit Nederland, Andre Gelpke uit Duitsland, Heinz Cibulka uit Oostenrijk en Bernard Plossu uit Frankrijk bieden een boeiende beeld van de Culturele Hoofdstad van Europa.

Museum voor Fotografie, Waalse Kaai 47 - 2000 Antwerpen
Open: alle dagen 10.00 u.- 17.00 u.; ma. gesloten
Toegang: gratis
Info: 03/216.22.11 (12)

Provinciaal Diamantmuseum, Antwerpen
Power of Love. Zes eeuwen diamanten verlovingsringen
5 febr.-7 maart

Sinds de 15de eeuw is de diamant een symbool van huwelijksrouw, en geplaatst in een verlovingsring, symbool van het levenslange verbond tussen man en vrouw. In die tijd werd de diamant, afkomstig uit de Indische diamantmijnen, onbewerkt in een zetting geplaatst. De diamanten ring was echter voorbehouden aan de adel. Op het einde van de 15de eeuw ontdekte men de techniek om d.m.v. diamantpoeder de bovenste punt van de octaëder af te vlakken tot een tafeldiksteen. Dat was de eerste stap naar de moderne gefacetteerde vormen. De steen werd meestal op een achtergrond van zwarte folie geplaatst zodat ze een

spiegeleffekt gaf. Vanaf de 17de eeuw kwam de briljante slijpvorm meer in voege. Tijdens de 18de eeuw, door de ontdekking en exploitatie van Braziliaanse diamantmijnen, werd de diamant ook betaalbaar voor de rijke burger. De vormen der verlovings- en trouwringen werden in deze rococo-periode gevarieerder en frivoler. De industriële revolutie deed de welstand toenemen en er ontstond een nieuwe kapitaalcrachtige burgerij die diamanten kocht. Ook de slijptechnieken werden door de mechanisatie verbeterd en de briljant werd de meest begeerde slijpvorm. In 1890 ontdekte de wereldberoemde juwelier-designersfamilie Tiffany's uit New York een nieuwe vorm van open zetting waardoor het licht ten volle op alle gefaceteteerde zijden van de edelsteen kan spelen. Deze geschiedenis wordt in de expo 'Power of Love' schitterend voorgesteld.

Provinciaal Diamantmuseum, Lange Herentalsestraat 31-33 - 2018 Antwerpen
Toegang: dagelijks van 10.00 tot 17.00 u.

Prijs: gratis

Info: 03/23 1.86.45

C.C. Strombeek-Bever

tot 7 februari

C.C. Bornem

14 februari - 7 maart

C.C. Hasselt

13 maart - 12 april

Op zoek naar een schoon servies

Twaalf keramisten gingen de uitdaging van de Dienst Kunstambacht van het VIZO (Vlaamse Dienst voor het Zelfstandig Ondernemen) aan, om een eigen, hedendaagse interpretatie te geven aan het schoon servies.

De resultaten zijn zeer uiteenlopend. Er werd geëxperimenteerd op vormelijk, technisch, materieel en decoratief vlak. Boeiend is de confrontatie tussen versiezen van keramisten die vertrouwd zijn met gebruiksgoed en de hieraan gekoppelde technieken van draaien of gieten en anderzijds van kunstenaars die monumentaal of sculpturaal werken. De namen op een rij: Mieke Everaert, Willy Langmans, Marf, Achiel Pauwels, Gerda Steegmans, Piet Stockmans, Ludo Thys, Frank van Houtte, Lode van Houtte, Jan vander Elst, Luc Versluys en Jan Winkels.

(1) C.C. Strombeek-Bever,

Gemeenteplein - 1853 Strombeek-Bever
(2) C.C. Ter Dilft, Sint-Amandsesteenweg 41/43 - 2880 Bornem
(3) C.C. Hasselt, Kunstlaan 5 - 3500 Hasselt
Info: (1) 02/267.41.57, (2) 03/889.75.63, (3) 011/22.99.31

Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis, Brussel

Hofkunst van de Sassaniden (224-652)

12 febr. - 25 april

Vanaf 12 februari loopt in de Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis in het Jubelpark de expositie 'Hofkunst der Sassaniden'. Het is de eerste grote overzichtstentoonstelling gewijd aan de laatste Perzische dynastie voor de komst van de islam. De Sassaniden heersten in Iran vanaf 224 tot 642 na Christus. Vermits hun rijk een sleutelpositie innam op de Zijderoute en zij grote delen van het Midden-Oosten controleerden, vergaarden zij een uitzonderlijke rijkdom. Centraal in de Sassanidische kunst staat de in glorie verheven koninklijke macht. De weelderige levenswijze der Sassanidische vorsten wordt geïllustreerd aan de hand van vele architecturale fragmenten, mozaïeken, stucco-werk, zilver, glas, ceramiek, de stempelzegels, munten, wapens en zeldzame zijdeweefsels. De tentoonstelling werd samengesteld door Louis Vanden Berghes, hoogleraar emeritus aan de Universiteit van Gent, die internationale bekendheid geniet als iranoloog. Het Hermitage-museum van St.-Petersburg, het Louvre, het British Museum en het Metropolitan Museum of Art in New York leenden voor de gelegenheid schitterende stukken.

Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis, Jubelpark 10 - 1040 Brussel
Open: alle dagen 10.00 u.-17.00 u.; woe. tot 22.00 u.; gesloten op maandag
Toegang: 250,- fr., 200,- fr., 150,- fr. en 80,- fr.
Catalogus 995,- fr.
Reservatie voor rondleidingen en nocturnes vanaf 10 januari, 02/733.46.47
Info: 02/741.72.11

Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis, Brussel

'Gouden Lotus', Chinese erotische Schilderkunst

tot 21 maart

Gouden Lotus is de tentoonstelling van Chinese, erotische schilderijen van de hedendaagse kunstenaar Zhu Xinjian. Hij inspireerde zich op een befaamde Chinese, erotische familieroman: 'Jin Ping Mei' (16de eeuw), die zowel erotische, burleske als satirische reputaties geniet. Hierin wordt de verdorven levenswijze van de Chinese samenleving op het einde van de Song-dynastie (12de eeuw) beschreven. Het is een buitengewone expositie; Zhu Xinjian doet de Chinese erotiek onverbloemd herleven. Met gedurfde en naïeve penseelstreken onthult hij sensuele vrouwenlichamen. Hij schildert de Chinese erotiek in al haar tederheid en luchtigheid. Het amoureuze genot van de verliefde vrouwen wordt nog verhoogd door de persoonlijke stempel en het felle kleurenpalet van de schilder. Een aantal bijzonder mooie voorwerpen uit Chinese collectie worden tegelijkertijd voor het eerst tentoongesteld en wel in een zeer intiem kader, geurend naar verboden parfums.
Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis, Jubelpark 10 - 1040 Brussel
Open: alle dagen 10.00 u.-17.00 u.; gesloten op maandag
Toegang: 150, 120, en 80,- fr.
Info: 02/741.72.02
Catalogus 400 BEF
Geleide bezoeken (max.10 pers.): Educatieve en Culturele Dienst: 02/741.72.14

Voor deze tentoonstelling: 20 gratis tickets

Paleis voor Schone Kunsten, Brussel

Edward Hopper

25 febr.- 23 mei

Dit is de eerste overzichtstentoonstelling van het werk van de Amerikaan Edward Hopper (1882-1967) in België en meteen een unieke gebeurtenis in Europa. Meer dan 60 jaar werkte hij tegelijkertijd als schilder, illustrator en etser. De nadruk in deze tentoonstelling ligt echter op de overeenkomsten tussen zijn werk en de cinema. Veel van zijn werken roepen inderdaad de cinematografische effecten op van de 'film noir' van de jaren 1940. Typisch in zijn werk is het venstermotief dat refereert naar de communicatie met de externe wereld en naar de grens tussen eenzaamheid van het individu en het anonieme, stedelijke universum. De eenzame personages zijn gesteld in een stilstaand beeld dat zich uitrekt als een lange film-sequentie, doordrongen van stilte. Ook het vogelperspectief, de plan-sekwentie en het onverwacht kadren herinnert aan filmtechnieken. Het late werk van Hopper toont grote, lege vlakken van muren en ruimten zonder menselijke aanwezigheid. Vele cineasten vonden inspiratie in het picturaal werk van Hopper, oa. Alfred Hitchcock voor het eenzame huis op de heuvel in 'Psycho'.
Paleis voor Schone Kunsten, Ravensteinstraat 23 - 1000 Brussel
Open: dagelijks van 10 tot 17.45 uur, gesloten op maandag
Toegang: 250,- fr.; 200,- fr. voor groepen en 65+ en gezinnen; 150,- fr. voor studenten; 80,- fr. voor scholen, -18
Voor geleide bezoeken, info: Educatieve Dienst: 02/507.84.68 of 507.84.69
Algemene info: 02/507.84.80

Voor deze tentoonstelling: 25 gratis tickets

Goethe-Instituut, Brussel

Otto Hofmann

tot 27 febr.

Otto Hofmann, geboren in 1907 te Essen, bracht zijn jeugd door te Jena in Thüringen. In 1928, nadat het Bauhaus door de reactionaire partijen uit Weimar was verdreven en ze naar Dessau werd overgeplaatst, liet Otto Hofmann er zich inschrijven. Hij leerde van Klee en Kandinsky dat de vorm, in zijn verhouding tot de kleur en het picturale vlak de eigenlijke inhoud van het kunstwerk is. De onbeperkte combinatiemogelijkheden in zijn werk weerspiegelen de oneindige verscheidenheid van het universum. De vereenvoudigde vormgeving verwijst naar universele ideeën: elke scherpe, puntige vorm heeft een verband met de idee van agressie, elke ronde vorm legt de link met stabiliteit en bescherming.
Goethe-Instituut, Belliardstraat 58 - 1040 Brussel
Open: ma. - vr. 10.00 - 19.00, zat. 10.00 - 13.00
Gesloten: zondag
Info: 02/230.39.70

Fondation pour l'Architecture, Brussel

De constructieve kleuren.

De polychromie in de architectuur en meubelkunst van de jaren '20

2 maart - 25 april

De expositie is georganiseerd rond de Nederlander Gerrit Rietveld, centrale figuur van 'De Stijl'. Zijn werk had enorme invloed in Europa, zoals ook de revolutionaire, coloristische theorie van 'De Stijl'. Deze nieuwe plastische visie bracht, vreemd genoeg, juist architecten, decorateurs en schilders van verschillende nationaliteit samen: de Duitser Breuer (Bauhaus), de Belg Victor Servranckx (Abstracte Kunst), de Fransman Le Corbusier (Purisme), de Hongaar Huszar en de Rus Malevitch (Constructivisme) en de Zwitserse Sophie Taeuber-Arp (Abstraction-Création). Er wordt aan de hand van tekeningen, maquettes, meubels, objecten en architecturale projecten geïllustreerd hoezeer deze kunstenaars experimenteerden met vorm en ondanks dat toch een esthetische eenheid vormden en hoe zij werkten aan een sociaal ideaal. Binnen dit proces, vergelijkbaar met de concepten

in knack
leest men alles
over
film, teater,
dans, kunst, boeken,
muziek

KNACK DOET IETS VOOR DE **K**UNST

van de 'Wiener Werkstätte' en het Italiaanse 'Futurisme', heeft het gebruik van kleuren bijgedragen tot de ontwikkeling van een internationaal plastisch vocabularium.

Fondation pour l'Architecture,
Rue de l'Ermitage 55 -
1050 Brussel
Info: 02/649.02.59

KB-Galerij, Brussel Bakeliet. Een nostalgische terugblik.

10 maart - 18 april

Bakeliet, zo genoemd naar de uitvinder de Vlaamse chemicus Leo Baekeland (1863-1944), is een harde kunstharde van plastic. Het werd voor het eerst tussen 1907 en 1909 geproduceerd. In het fabricageproces van bakeliet verhardt het tot onoplosbaar en onsmeltbaar plastic met zeer goede isolerende eigenschappen, het is ook weerstandig aan chemische en fysische invloeden en gemakkelijk te bewerken. Een ander voordeel was de massale reproduceerbaarheid. Daarom vond dit materiaal een ruime toepassing voor de fabricage van allerlei voorwerpen zoals schakelaars, stekkers, isolatoren, themoskannen, asbakken, telefoons, haardrogers, deurklinken.... De gestroomlijnde vormen zo typisch voor deze voorwerpen waren niet zozeer het resultaat van esthetische overwegingen, maar veeleer van technische: de afgeronde voorwerpen konden makkelijk uit de mallen worden gehaald waarin het poedervormige of vloeibare bakeliet was geverst. Vandaag zijn bakelieten voorwerpen een zeldzaamheid, het materiaal is vervangen door andere kunststoffen. Ze zijn uitgegroeid tot nostalgisch geladen verzamelobjecten. Het is de collectie van de Heer en Mevrouw frits Becht uit Naarden (NI) die in de KB-Galerij wordt tentoongesteld.

KB-Galerij, Grote Markt 19 -
1000 Brussel

Toegang: gratis en alle dagen van
11 tot 18 uur, maandag gesloten
Info: 02/517.56.71

Galerij van het Gemeentekrediet, Brussel Dodelijk mooi, wapens uit Centraal-Afrika

tot 28 februari

De Galerij stelt op eerste zicht een oorlogszuchtig Centraal-Afrika tentoon met ruim vijfhonderd wapens, zowel uit privéverzamelingen als uit belangrijke binnen- en buitenlandse etnografische musea. De wapens zijn echter vooral uitgekozen om hun esthetische kwaliteit. Hun vormgeving getuigt van een bijzonder vakmanschap, ook al gaat het niet altijd om status of religieuze wapens. Een prachtige selectie representeert het typische wapengebruik van 16 verschillende stammen uit het Centraal-Afrikaans gebied, in de eerste plaats uit Zaïre. Doden of kwetsen is niet de enige functie van deze wapens, ze fungeren ook als werktuig, statussymbool, ritueel voorwerp of als betaalmiddel. We ontdekken hier merkwaardige vogelkopbijen, gevlochten schilden, dolken, speerpunten, sierdissels, schijfmessen, sikkels, werpmessen, ivoren sabels, executiemessen en zeldzame kortzwaarden met verfijnde, antropomorfe versiering. Voomamelijk traditionele wapens, maar ook de eerste voorwerpen geven de bezoeker een idee van het ambachtswerk, de rituelen en de hiërarchieën die achter het Centraalafrikaanse wapen schuilgaan.

Galerij van het Gemeentekrediet,
Passage 44, Knuidtuinlaan 44,
Brussel

Toegang: gratis en alle dagen van
11 tot 18 uur, maandag gesloten
Catalogus 1.250,- fr
Info: 02/222.45.05 of 222.47.07

Museum van Deinze en Leiestreek, Deinze Deinze, de Leiestreek en Vlaanderen op oude en nieuwe kaarten

13 febr. - 15 maart

De tentoonstelling overloopt de periode vanaf de Mercator-kaart anno 1540 tot en met het huidige gewestplan. Er zijn kaarten tentoongesteld van Deinze, landkaarten, zeekaarten, militaire kaarten en kaarten betreffende de communicatie en het transport. Synchroon aan de kaarten wordt aan de hand van allerlei voorwerpen het tijdsbeeld geëvoceerd: oude kompassen, oorlogsmateriaal, archeologische voorwerpen, een radiopeiler, een logboek, een getijtafel, fotomateriaal e.d., getuigen van meer dan vijf eeuwen cartografische activiteiten. De evolutie van de cartografische technieken, van het uitzicht van stad en landschap en algemene principes bij het maken van kaarten worden aanschouwelijk gemaakt. Het museum biedt speciaal voor scholen enkele didactische mogelijkheden, zoals aangepaste rondleidingen waarbij men leert omgaan met kompas, radiopeiler, sextant...

Museum van Deinze en
Leiestreek, Lucien Matthyslaan
3-5, Deinze

Open: 14.00 - 17.30; zat., zon-
en feestdagen: 10.00 - 12.00,
14.00 - 17.00

Gesloten op dinsdag
Info: 091/86.00.11 of
091/86.00.19

Het Kindermuseum, Elsene Een levendig museum voor kinderen van 2 tot 12 jaar

Thema's uit het dagelijkse leven worden levendig en aantrekkelijk verbeeld om kinderen de mogelijkheid te geven zichzelf en de wereld rondom zich beter te leren kennen. Het museum behandelt thema's zoals het menselijk lichaam, het water, de stad, de natuur, de ruimte, het huis, de communicatie, de emoties.... Om de twee jaar werkt men rond een ander thema. De kinderen worden door animatoren begeleid die hen wegwijs maken in de verschillende ateliers. De kinderen worden aangespoord om theater te spelen en zo te voelen, te experimenteren, te ontdekken en al het tentoongestelde materiaal te laten werken. Een tram besturen, op een vlot varen, op de stoel van de tandarts zitten of in een

ruimteschip kruipen, brandweerman spelen, een T.V-reportage maken of een Japanse tuin aanleggen, toneel spelen in een echt theater, schilderen, deeg kneden, over je angsten en emoties praten, of in een sprookje meespelen... het kan echt allemaal in het kindermuseum. Al spelend leren is het motto.

Het Kindermuseum,
Burgemeesterstraat 15 -
1050 Brussel, 02/640.01.07

Open: van september tot juni:
woens. zat. zon. van 14.30 tot
17.00 + schoolvakanties, juli: van
ma. tot vrijd. van 14.30 tot 17.00,
gesloten: aug.

Museum van Hedendaagse Kunst, Gent Rendez-Vous

13 maart - 9 mei

In het kader van het Time Festival Gent, dat een breed spectrum van hedendaagse kunsten presenteert, wordt deze tentoonstelling georganiseerd. Het thema van dit jaar is 'grenzen'. Grenzen worden veelal overschreden door de kunstenaar, die zich vragen stelt naar zijn eigen discipline. Vanuit het idee 'grenzen te verleggen' werd een manifestatie opgezet welke een verband legt tussen de stad Gent, haar inwoners en het museum. De burgers worden uitgenodigd een voorwerp uit hun huis waar zij grote waarde aan hechten te lenen aan het museum. Dat kan zowel een kunstwerk zijn, als een familiefoto, met evengoed een culturele waarde, als louter persoonlijke souvenir. Drie kunstenaars, namelijk Jimmie Durham, Henk Visch en Ilya Kabakow, maken met deze objecten een unieke installatie. Deze manifestatie, welke verschillende disciplines met elkaar verbindt, betekent meteen een vernieuwing en een verrijking van het begrip 'kunst'. Museum van Hedendaagse Kunst, Citadelpark, 9000 Gent
Open: alle dagen 9.30 u -
17.00 u.; maandag gesloten
Toegang: 100,- fr.;
reductiehouders: 50,- fr.
Info: 091/21.17.03

**Voor deze tentoonstelling:
25 gratis tickets**

Museum voor Schone Kunsten, Gent Theo van Rysselberghe. Retrospectieve

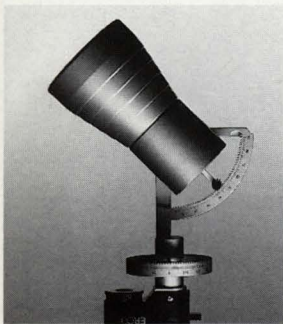
20 maart - 6 juni

Theo van Rysselberghe werd in 1862 te Gent geboren. Hij was goed bevriend met Emile Verhaeren, Constant Meunier, Octave Maus en Edmond Picard en de schilders waarmee hij in 1883 de XX stichtte. Na de ontdekking van 'La Grande Jatte' van Seurat wendde hij zich tot het neo-impressionisme, waarvan hij in België de meest representatieve vertegenwoordiger werd. Zijn landschappen en portretten uitgeoerd in pointillistische stijl genietten momenteel ruime internationale belangstelling. Het Museum voor Schone Kunsten te Gent bezit verscheidene schilderijen en tekeningen van van Rysselberghe, waaronder twee meesterwerken, 'Portret van Marguerite van Mons' (1886) en 'De lezing door Emile Verhaeren' (1903). Tergelijkertijd wordt een documentaire zaal ingericht rond de figuur van Charles van Rysselberghe, broer van de kunstenaar en ontwerper van het Gentse museumgebouw. Museum voor Schone Kunsten, Citadelpark - 9000 Gent
Info: 091/22.17.03

**Voor deze tentoonstelling:
25 gratis tickets**

DE BANK DIE VERDER DENKT
DAN EEN BANK.

Museum voor Sierkunst, Gent
Rauh aber Herzlich
tot 28 februari

Het Neues Design weerspiegelt niet alleen de meest recente functionele, economische en wetenschappelijke ontwikkelingen, maar ook de culturele verscheidenheid van onze tijd. Duitsland is een uitermate pragmatisch land: de infrastructuur reikt tot in de verste uithoeken, de steden lijken er op elkaar. Wat dan te denken van designers die met kleurige, enthousiaste vormen werken. Is dit escapisme of hypocrisie? Het zijn precies deze spontane uitbarstingen die de essentie uitmaken van de nieuwe tafels, stoelen en verlichtingselementen. Dit ironisch, soms cynisch benadrukken van het contradictorische onderscheidt het Duitse ontwerp van het Italiaanse en Franse. De eerste pogingen in die zin – de voorwerpen op de tentoonstelling Möbel perdu. Schöneres wohnen in 1982 te Hamburg – waren geïnspireerd op Italiaanse voorbeelden. In retrospect kunnen deze voorwerpen als een anticipatie op het project van de Hochschule der Künste (Berlijn) gezien worden, nl. het Kaufhaus des Ostens. Hier werden semi-readymades aangeboden, voorwerpen waarvan de produktietijd hoogstens 15 dagen bedroeg. Aan de ene zijde werd opnieuw de aandacht gevestigd op het alledaagse van de materialen, aan de andere zijde was de lage prijs ervan zeer interessant. Een ander kenmerk van het nieuwe design – en dit geldt niet alleen voor Duitsland – is het persifleren. Dit komt reeds tot uiting in het gebruik van materialen als ruw hout, multiplex, beton, staal en ijzer: een provocatie voor de luxemarkt.

Vormgeving en Milieu: Duitse industriedesign op weg naar de ecologie
tot 28 febr.

Ekologisch industriedesign betekent zoveel als het ontwikkelen van een design dat meer rekening houdt met een betere relatie tussen mens en natuur. De ekologischer wijze van vervaardiging eist een beperking van het verbruik van energie en grondstoffen. Een milieuvriendelijke denkwijze die in is, maar in hoeverre werd ze reeds uitgewerkt? Het Duitse design was al altijd sociaal geëngageerd en heeft steeds rekening gehouden met technologische, economische, sociale én ekologischer aspecten. Energie en materiaal worden gespaard, afgewerkte producten hebben een langere levensduur en indien beschadigd kunnen ze gemakkelijk hersteld worden. Tegenwoordig worden nieuwe wijzen van gebruik en van recycling uitgedacht. Nieuwe materialen, kunststoffen, kleuren, productie- en distributievormen worden gebruikt terwille van een milieuvriendelijker wooncultuur en -omgeving.

Zilver in beweging. Zestig hedendaagse zilvermeden
12 maart - 18 april

Geen verdere info.

Voor deze tentoonstelling: 25 gratis tickets

Museum voor Sierkunst, Jan Breydelstraat 5 - 9000 Gent
Open: di. - zo.. 9.30 - 17.00; ma. gesloten
Toegang: 80,- fr. / 40,- fr.
Info: 091/25.66.76

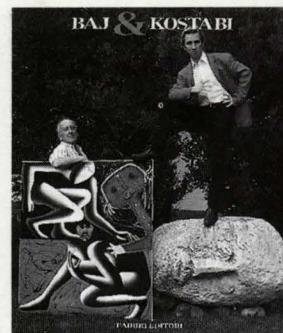

Provinciaal Museum, Hasselt
Euregionale 1992
tot 28 februari

De Euregio Maas-Rijn overkoepelt diverse grensoverschrijdende projecten tussen de provincies Luik, Belgisch-Limburg, Nederlands-Limburg en de omgeving van Aken. De Euregionale is één van deze projecten en toont een fragment van de hedendaagse kunst uit het gebied. Acht conceptuele kunstenaars tonen hun werk. Paul Devens (Maastricht) is gefascineerd door de combinatie van visuele en auditieve elementen. André Delalleau uit Luik ontwierp één overkoepelende installatie welke zich over drie verschillende locaties in het museum uitspreidt. De Gentenaar Daniel Dutrieux transformeert een museumzaal tot een installatie waarvan de genese gekoppeld is aan de aanwezige architectuur en ruimte. Het oeuvre van Roel Knappstein (Maastricht) gaat over het verlangen datgene te benaderen wat zich net buiten ons kennisveld afspeelt. Luc Piron (Willebroek) biedt met zijn landschappen een retrospectief beeld van een gevoelsmatige schilder- en tekenproductie. Gabriele Heider (Troisdorf) toont in 'Herdbuch' 250 verschillende stamboomlevenslopen, afkomstig uit haar eigen veefokkerij. Malou Swinnen (Neerpelt) fotografeerde 50 jonge vrouwen die typisch vrouwelijke emoties uitstralen. Tenslotte vormt een absurd theaterstuk het uitgangspunt voor de bijdrage van Günther Beckers uit Aken dat, zoals een theaterstuk, voor diverse interpretaties openstaat. Provinciaal Museum, Zuivelmarkt 33, Hasselt
Toegang: alle dagen van 10 tot 17 uur, zondag van 14 tot 17 uur, gesloten op maandag
Info: 011/21.02.66

Speelgoedmuseum, Mechelen
Steiff: speelgoedfabriek van Teddybeer
tot 21 maart

Voor het pluchen beertje 'Teddy' werd genoemd, verliep een hele historie. In 1880 maakte Margarete Steiff speldekussens in de vorm van diertjes die ze aanvankelijk uitdeelde aan vrienden en kinderen uit de buurt. Deze kleine meesterwerkjes van handvaardigheid kregen echter snel meer bekendheid. De neef van juffrouw Steiff, Richard, wilde graag samenwerken met zijn tante en stelde een speelgoedbeer voor uit angorawol met langere haren en beweegbaar hoofd en poten. In 1903 werden deze beertjes opgemerkt door een Amerikaanse decorateur die belast was met de versiering van de huwelijksstafel van de dochter van President Teddy Roosevelt. De president, die onder vrienden Teddy werd genoemd en toevallig ook bereijager was, was zeer gecharmeerd met deze originele decoratie. Iemand in de zaal noemde de beer 'Teddy' en daarmee was de naam gelanceerd. Een Teddy-rage ontstond en het merk had een ontzettend succes. De geschiedenis, de produktie en het gamma van de firma Steiff wordt tentoongesteld. Het materiaal komt rechtstreeks uit het Steiff-museum te Giengen. Speelgoedmuseum, Nekkerspoel 21 - 2800 Mechelen
Open: 10.00 - 17.00, maandag gesloten
Toegang: speelgoedmuseum + tentoonstelling Steiff: 3-12 jr.: 80,- fr.; + 12 jr.: 100,- fr.; groepen vanaf 15 pers. 3-12 jr.: 70,- fr., + 12 jr.: 90,- fr.
Info: 015/55.70.75

Provinciaal Museum voor Moderne Kunst, Oostende
Enrico Baj 'Il Giardino delle Delize' & Enrico Baj - Mark Kostabi
David Palterer
tot 8 maart

De Italiaanse kunstenaar Enrico Baj ligt samen met Asger Jom aan de basis van de oprichting van Movimento nucleare (1951-1959). Dankzij de nauwe contacten met verschillende Europese avant-gardebewegingen enerzijds (o.a. de Cobrabeweging en Phases in Parijs), en Amerikaanse avant-gardebewegingen anderzijds (o.a. de Argentijnse groep Boa) groeide deze Movimento nucleare uit tot één van de hoogtepunten van het Italiaanse kunstgebeuren in de naoorlogse periode. Enrico Baj ontwikkelde een beeldentaal die ironisch en demystificerend is. Deze komt sterk tot uiting in zijn Generali, symbool voor zijn houding tegenover agressie en oorlogsgeweld. Met zijn collages van medailles, franjes/linten en spiegelfragmenten begeeft hij zich in de richting van de assemblagekunst. Anderzijds creëert hij in de gewone zin van het woord ook schilderkunst. De Joodse kunstenaar David Palterer kiest na zijn studies architectuur voor de glaskunst. Hij woont in Florence waar hij in onmiddellijk contact komt met de ambachtelijke tradities van het Toscaanse kristal en met het Muranoglasblazen. Beide ambachten combineert hij tot een eigen kunst: hij creëert een subtiele glazen wereld waarvan de vormgeving ontstaat uit een gedroomde, gefantaseerde wereld van hybriden, vreemde planten en mineralen.

Openbaar Kunstbezit in Vlaanderen 1991-1992 Personenregister

A Suivre*: (II) 43, 69
 Abate, Nicolo dell': (II) 90
 ABB*: (I) 96
 Abel: (II) 29
 Abeloos, Jan: (I) 5
 Achelôos: (II) 102
 Ackermans, Barthélemy: (I) 36
 Acket, Désiré: (I) 78
 Adam: (II) 29, 30
 Adeltrudis: (II) 32
 Adriaan I: (I) 30
 Agatha, Heilige: (II) 6
 Agnes, Sint-: (II) 19
 Agrippina: (II) 143
 Albert, José: (I) 114
 Albert, Bruno: (I) 82, 87, 91, 114
 Albertus, Heilige: (I) 17
 Albrecht: (II) 35, 151
 Aldegonde: (II) 37
 Alegambe, Antoon: (II) 2
 Aleidis van Bourgondie: (I) 9, 9, 10
 Alembert, d': (II) 154
 Alex: (II) 75
 Alice: (II) 63
 Alin, Hendrik: (I) 126
 Alin, Zeeger: (I) 126
 Allamont, Eugene d': (II) 4, 13, 35
 Allowin van Haspengouw: (II) 32
 Aloysius, Sint-: (I) 94
 Altan: (II) 43
 Alva, Hertog van: (I) 130, (II) 6, 7, 122, 125, 147
 Alvarez de Toledo, Fernando: (II) 147
 Amandus, Sint-: (II) 3, 32
 Andreas, Sint-: (II) 16
 Animated Cartoons*: (II) 64
 Anna, Heilige: (I) 17
 Anna van Hannover: (I) 22
 Annunzio, D': (I) 78
 Antipas, Herodes: (II) 22
 Antonio, don: (II) 126
 Antonius, Heilige: (II) 100
 Appolonia, Heilige: (II) 22
 Appolonius: (II) 101, 102
 AR.BR.*: (I) 117
 Arnould, Pierre: (I) 91, 92
 Arnulf I: (I) 125
 Arras, Jef: (I) 72
 Ars, eilige pastoor van: (II) 6
 Artoisenet, Jean-Baptiste: (I) 20
 Assche, Pierre van: (II) 50, 51
 Asterix: (II) 64
 Athena: (II) 97
 Athene, Pallas: (II) 130
 Attanasio: (II) 75
 Autbertus, Sint-: (II) 6
 Aytta, Viglius: (I) 130, (II) 3, 6, 7, 16

BAC, Kerksken*: (I) 107
 BAC, Oostende*: (I) 100, 106
 Bacchus: (II) 92, 93, 93
 Back, Everard: (II) 7
 Baeren, Joost vander: (I) 12, 14
 Baert, H.: (I) 102
 Baertsoen, Albert: (I) 33
 Baes, Karl: (I) 29
 Baes, Firmin: (I) 29
 Baets, Engelbert: (II) 131
 Baeyens, Martin R.: (I) 56, 77
 Baines, Georges: (I) 94, 100, 112, 113
 Baines: (I) 90
 Baksteen, Dirk: (I) 33
 Baldewijns, J.: (II) 118
 Balen, Hendrik van: (II) 118
 Balthazar, J.: (I) 74
 Balzac: (I) 55
 Bambi: (II) 63
 Bannerman, Bruce B.: (I) 43
 Bar: (I) 20
 Barabas, Professor: (II) 74
 Baran, Alain: (II) 50
 Barelli: (II) 75
 Baren, Joost vander: (I) 30
 Barrefelt: (II) 142, 142-143
 Bartholomeus, Heilige: (I) 17

Baruffi, Alfredo: (I) 50
 Bas, Jacques Philippe le: (I) 30
 Baseleer, Richard: (I) 33
 Bastin, Roger: (I) 90, 90
 Bastiné, Jean Baptist: (I) 26
 Baudewijns, Adriaan Frans: (I) 30
 Baussele, Van: (I) 10, 14
 Bavo, Sint-: (I) 125, 129, 139, (II) 3, 17, 18, 32, 33
 Bayros, Franz von: (I) 46, 50
 Beardsley, Aubrey: (I) 45, 45, 50
 Beatles: (II) 63
 Beatrice: (I) 32
 Becanus, Goropius: (II) 122
 Bécassine: (II) 42
 Becquevort, J.P.: (I) 22
 Beeck, Leo: (I) 90, 90
 Beel, Stéphane: (I) 87, 100, 103, 107
 Beernaert, Euphrosine: (I) 29
 Beernaert, Filip: (II) 6
 Begijn, F.: (I) 6
 Beguin, Aloys: (I) 114
 Behemoth: (II) 82
 Bekaert, Geert: (I) 84, 87, 99, 122, (II) 9
 Belder, Jos de: (I) 72
 Bell, Robert Anning: (I) 50
 Belleforest: (I) 30
 Bellini, Giovanni: (II) 84
 Bellonius, Petrus: (II) 154
 Belon, Pierre: (II) 154
 Belvision: (II) 64
 Benedictus, Sint-: (II) 83, 84
 Benenson, Leslie Charlotte: (I) 53, 67
 Benouville, Jean-Achille: (I) 29, 33
 Berchem, Nicolaes: (I) 30
 Bergaigne, Anthonis Maria: (I) 38
 Bergé, Jacques: (II) 6
 Berghe, Frits van den: (I) 29, 56
 Bernaerts: (I) 74
 Bertrand, Jean-Marcel: (I) 53, 68
 Bessy: (II) 74
 Bethune, Jean-Baptiste: (I) 134, (II) 9
 Bette, Simon: (I) 16
 Betty Boop: (II) 63
 Beule, Alois de: (II) 9, 10, 11
 Beyaert, Joes: (I) 11
 Beyaert, Hendrik: (I) 96
 Beys, Gillis: (II) 122
 Biesbroeck, J. B. van: (II) 11
 Bijl, Guillaume: (I) 83, 83
 Billet, Justus: (I) 132
 Billy the Kid: (II) 75
 Bis, Ludovic: (I) 132, 157, (II) 9
 Blaeu*: (II) 127, 131
 Blake en Mortimer: (II) 74, 75
 Blanchaert, E.: (I) 134, (II) 9
 Blé, Le: (II) 155
 Blie, Jan de: (II) 12, 17
 Blondeel, Lanceloot: (II) 6
 Bluth, Don: (II) 63
 Bobbie: (II) 69
 Boccacio: (I) 30
 Boch, Eugène: (I) 20, 22
 Boch, Victor: (I) 20, 22
 Bode, Wilhelm: (I) 47
 Boeksent, Jan: (II) 7
 Boel, Pieter: (II) 105
 Boëtius à Bolswert: (I) 30
 Bofill, Ricardo: (I) 94, 94, 95
 Boissieu, Jean-Jacques de: (I) 30
 Boleyn, Anna: (I) 24
 Bollie en Billie: (II) 76
 Bom: (II) 59
 Bomberghen, Cornelis van: (II) 122
 Bomberghen, Karel van: (II) 122
 Bonaparte, Napoleon: (II) 4, 9
 Bondt, Werner de: (I) 118
 Bonifatius, Heilige: (I) 17
 Boogaerts, Jan: (I) 38
 Boonen, Willem: (I) 31, 34
 Borcht, Pieter van der: (II) 140, 142, 154
 Borluut: (II) 19, 24, 28
 Borluut, Elisabeth: (I) 129, (II) 6
 Borman, Jan: (I) 10
 Borromeus, Heilige: (I) 17
 Borromeus, Carolus: (II) 4
 Borsi, Franco: (II) 54
 Bosch, Hiëronymus: (II) 89
 Bosch, Carolus van den: (II) 4
 Boschmans: (I) 19
 Bosschaert, Thomas Willeboirts: (II) 150
 Bossuet, Fr.: (I) 35
 Botella, Juan Vincent: (I) 63
 Böttger, Johan: (I) 23
 Boucher, François: (I) 30

Boucq, Jacques le: (I) 129, (II) 11
 Boudewijn, Stichting Koning*: (II) 69
 Boulogne, Jean de: (II) 92
 Boulogne, Hugues de: (I) 129, (II) 4
 Bourdon, Armand: (I) 134, (II) 9
 Boureel, Ruffelaert: (II) 15
 Bouts, Albrecht: (I) 10
 Bouts, Dirk: (I) 2, 7, 10, 11, 27, (II) 38
 Bouts, Dirk de Jonge: (I) 10
 Bouts, groep: (I) 13
 Bražda, Jiri: (I) 74
 Bracq: (II) 3
 Bracquemond, Felix: (I) 31
 Braecke, Pierre: (I) 26
 Bramanti, Bruno: (I) 53, 60
 Bransby, James Hens: (I) 45
 Braspennincx, Willy: (I) 57, 78
 Braun, Emile: (I) 133, 135
 Brecht: (II) 158
 Bree, Van: (I) 32
 Bree, Mathieu van: (I) 26
 Brems, Walter: (I) 56, 76
 Bressers, Adrien: (I) 134, (II) 9
 Breughel I de Oude, Jan: (II) 95, 95
 Briedel, Jean: (II) 50, 51
 Briele, Luc van den: (I) 43, 48, 51, 52, 57, 61, 61, 62, 63, 65, 65, 66, 67, 68, 71, 72, 73, 75, 77
 Briene, Eustachius de: (I) 126
 Bril, Paul: (II) 94, 95, 96
 Bringing up Father*: (II) 42
 Brocaro, Arnaldus Guillelme de: (II) 153
 Broeck, S. van den: (I) 97
 Brogne, Gerard van: (I) 125
 Brogniart, Alexandre: (I) 19
 Bronzino, Agnolo: (II) 86
 Broucke, Pieter: (I) 103
 Brouwer, Adriaan: (II) 106
 Brouwer, Gerard: (I) 19
 Bruegel de Oude, Pieter: (II) 6, 86, 87, 89, 90, 94, 95, 106
 Bruggemans: (I) 100
 Bruno Brazil: (II) 75
 Brunovsky, Albin: (I) 54, 55, 60, 71
 Brusselmans, Jean: (I) 29
 Bruto, Giovanni Michele: (II) 122
 Bruycker, Jules de: (I) 5
 Bruyne, Gustaaf C. de: (I) 53, 78
 Buchmann: (I) 97
 Buck Danny: (II) 75
 Burdats, Pavol: (I) 71
 Buren: (I) 90
 Burgers, L.: (I) 68
 Buschmann: (I) 70
 Butkens: (I) 38
 Byrns, John: (I) 69

Cabat, Louis: (I) 4, 29
 Cain: (II) 29
 Calamity Jane: (II) 75
 Callot, Jacques: (I) 30
 Calvijn, Jan: (I) 130, (II) 6, 7
 Campen, Ghyselbrecht van: (II) 13
 Campin, Robert: (I) 10
 Canis, Cornelius: (I) 130
 Cantré, Jozef: (I) 29
 apova, Hana: (I) 55, 71
 Caravaggio: (II) 32, 98
 Carpentier, Evariste: (I) 4, 29
 Carracci: (II) 32, 98
 Carte, Anto: (I) 5, 29
 Casier, J.: (II) 6
 Castafiore, Bianca: (II) 60, 69, 74
 Casterman*: (II) 44
 Catharina, Heilige: (I) 17, (II) 9, 11
 Cauteren, Jan van: (I) 12
 Cauwelaert, Van: (II) 118
 Cauwer, J. de: (I) 11
 Çayas, Gabriël de: (II) 125, 147, 150
 CBA: (II) 64
 Cecilia, H.: (II) 151
 Cenis: (II) 91, 92, 92, 93
 Ceres: (II) 92, 93, 93
 Cervantes: (I) 55, 72
 Cesar: (II) 75
 Chagor*: (II) 64
 Chapront, Henry: (I) 50
 Chapuys, Eustachius: (I) 2, 5
 Charles Cinquième: (II) 122, 123
 Charles: (I) 84
 Charlet: (I) 31
 Charlie*: (II) 43
 Charlier, J.M.: (II) 42, 42
 Chez Nous*: (II) 74
 Chick Bill: (II) 75

Chippendale, Thomas: (I) 44
 Chlorophyl: (II) 76
 Christianus, Renatus: (II) 142
 Christoffel, Heilige: (I) 17
 Christus: (I) 10, 139, (II) 3, 4, 11, 13, 15, 17, 19, 20,
 21, 28, 29, 35, 38, 100, 102, 149, 156
 Cite, La: (II) 74
 Citterio, Antonio: (I) 118
 Claes, M.E.: (I) 36
 Clara, Heilige: (II) 22
 Claus, Hugo: (I) 60
 Claus, J.: (I) 102
 Cleef, Jan van: (II) 6, 19
 Cleopatra: (II) 64
 Clincart, Jacob: (I) 30, 34
 Cnudde, Louis: (II) 7, 10
 Cobbaert, Jan: (I) 29
 Cochin, Ch. N.: (I) 6
 Cock, Hiëronymus: (I) 29, (II) 86, 123
 Cock, Matthijs: (II) 85
 Coenen, Joannes Josephus: (II) 151
 Cohin, Charles Nicolas: (I) 30
 Colbert: (I) 30
 Coleta, Heilige: (II) 11
 Collaert: (I) 30
 Collart, Albert: (I) 72
 Collin, Jacques: (II) 3, 6
 Collodi, Carlo: (I) 78
 Colom, Maria Jozefa: (I) 56
 Columbus: (II) 150
 Comès: (II) 43
 Comic Art*: (I) 43
 Comme des Garçons*: (I) 116, 117
 Condillac: (II) 154
 Conigunda: (I) 9, 9
 Coninxloo, Gillis III: (II) 94, 95, 96, 96, 97
 Conroult, Philip: (I) 129
 Constantia: (II) 130
 Cooparch*: (II) 50
 Cooper, Dan: (II) 75
 Cooper, Garry: (II) 75
 Coornhert, Dirck Volckertszoon: (II) 86
 Coosemans, Joseph: (I) 29
 Coppejans, H.: (II) 10
 Coppens, Jacobus: (II) 3, 6
 Corentin: (II) 75
 Cornelis, Peter: (I) 117
 Corriere dei Piccoli*: (II) 43
 Corto Maltese*: (II) 43
 Cossmann, Alfred: (I) 49, 50, 74
 Cour, Jean del: (II) 4
 Courriot, Jules: (I) 26
 Courtens, Frans: (I) 4, 29
 Cousin jr., Jean: (II) 90, 90
 Couterel, Pieter: (I) 27
 Coxie, Michel: (I) 2, (II) 9
 Coxie, Rafaël: (II) 9
 Crab, Jan: (I) 6, 7, 8
 Craenhals: (II) 42, 75
 Cranach, Lucas d. Ä.: (I) 42, 44
 Crane, Walter: (I) 45, 50
 Crayer, Gaspar de: (I) 6, (II) 3, 6, 9, 10, 11
 Crepain, Jo: (I) 87, 97, 99, 110
 Cretté, Louis: (I) 23
 Creytens, Julien: (I) 29
 Cromhecke: (II) 58, 59
 Croy, Van: (I) 12
 Cruyl, Livinus: (II) 4, 5, 18
 Cruyt, D.: (II) 6
 Csuka, Lajos: (I) 49
 Culot, Maurice: (I) 94
 Cuma, Sybille van: (II) 28
 Cuvelier, Paul: (II) 42, 63, 75
 Cuyper, Jean Henri: (I) 26
 Cyrus: (II) 135, 137

Daele, Libertus van de: (I) 18
 Daem, Hilde: (I) 100, 107
 Dag, De*: (II) 42
 Dale, Van: (II) 53
 Dalton: (II) 75
 Damant, Pieter: (I) 130, (II) 9, 10
 Damme, Frank-Ivo van: (I) 51, 53, 74
 Damocles: (II) 134
 Dante Alighieri: (I) 32, 53, 55
 Daumier, Honoré: (I) 31
 David: (I) 26
 David, Louis: (II) 110
 Decaris, Albert: (I) 56
 Deceuninck, Philip: (I) 85, 100
 Declerck, O.: (I) 4
 Deconinck: (I) 108
 Defraeyne: (I) 100
 Deknop: (II) 118

Delacroix: (I) 31
Delaunoy, A.N.: (I) 18
Deleu, Luc: (I) 87, 99, 99
Delhay, Jean: (II) 50, 54
Delmulle, Frank: (I) 108
Delperée, Emile: (I) 26
Delvaux, Laurent: (I) 132, (II) 35, 36
Demarteau, Gilles: (I) 30
Demartelaere: (I) 100
Demunter, Victor: (I) 4, 4, 5, 6, 7, 19, 20
Despretz, A.: (I) 52
Destré, Pierre: (I) 157, (II) 9
Deutecum, Joannes à: (II) 123
Deutecum, Lucas à: (II) 123
Dickele, Boudewijn van: (II) 9, 32
Diderot: (II) 154
Dientje: (II) 75
Diepenbeek, Abraham van: (II) 2
Diependaal, Hendrik van: (I) 11
Disney, Walt: (II) 63
Dodoens, Rembertus: (I) 37, 38
Does, Jan van der: (II) 126
Dommel: (II) 64
Donnay: (I) 6
Doper, Johannes de: (I) 125, 139, 155, (II) 3, 11, 12, 13, (II) 22, 24, 28, 32
Doré, Gustave: (I) 31
Dorne, François van: (I) 26
Dorothea, Heilige: (I) 17, (II) 23
Dousa, Janus: (II) 126
Driessche, Charles van den: (I) 20
Drogo, Heilige: (II) 9
Ducharge, Gaspard: (I) 30
Ducq, J.F.: (II) 118
Duiwel, Geraard de: (I) 126
Dujardin, Karel: (I) 30
Dumbo: (II) 63
Dumélie, Jacques: (II) 72
Dunning, George: (II) 63
Dupuis*: (II) 42, 75
Duquesnoy de Jonge, Hiëronimus: (II) 4, 34, 35
Duquesnoy, Frans: (II) 4, 34, 35
Dürer, Albrecht: (I) 42, 43, 60, (II) 94
Dutrieux, Amable: (I) 24
Duval, Ferry: (II) 55
Duval, Yves: (II) 55
Dyck, Antoon van: (I) 98, 99, 99, 100, 105

Edelincq, Gerard: (I) 30
Eechaute, Joanna: (II) 15
Eersel, Govardus van: (II) 9
Ehringhausen, Willy: (I) 50
Eichmann, Eugen: (I) 52
Eisen, Charles: (I) 30
Elatus: (II) 93
Eleonora: (II) 16
Emens, Charles: (I) 22
Englebert: (I) 91
Ensor, James: (I) 5, 6, 33
Eppo*: (II) 74
Erasmus, B. van Rotterdam: (I) 6, 7, 38, (II) 143
Eremijt, Antonius: (II) 6, 7
Ermen, August van: (I) 5
Errara, Paul: (II) 85
Erythra, Sybille van: (II) 28
Esprit Superstore*: (I) 116, 118
Estrée, Pierre d': (I) 132
Eva: (II) 29
Eve, George W.: (I) 43, 45
Even, Maria van: (I) 5
Even, Edouard van: (I) 2, 3, 4, 5, 6, 19, 27
Even, Eugenia van: (I) 5
Eyck, Hubrecht van: (I) 129, 132, 135, 157, 158, (II) 2, 3, 6, 19, 24, 25, 26, 27, 29, 30, 31, 83
Eyck, Jan van: (I) 129, 132, 135, 157, 158, (II) 2, 3, 6, 24, 25, 26, 27, 29, 30, 31, 83, 84
Eycken, Charles van der: (I) 26
Eygen: Paul van: (I) 107
Eyskens, Gaston: (II) 75
Eysseleinck: (I) 89, 90

Fagonoaud, Jean Honoré: (I) 30
Faing, Philippe du: (II) 9
Farnese, Alexander: (II) 125, 149
Fébien: (I) 38
Feliens, Willy: (I) 65
Felix, Karol: (I) 54, 73
Fettweiss: (I) 91
Fievel: (II) 63
Filips de Goede: (I) 129, 130, (II) 19
Filips II: (II) 6, 7, 125, 126, 127, 147, 150
Fingesten, Michel: (I) 48, 74

Flash Gordon*: (II) 42
Floribertus: (II) 32
Floris, Cornelis: (II) 6
Floris, Frans: (II) 86, 88, 89, 90, 98
Fontaine, La: (I) 6, 22, 30
Forton: (II) 74
France, Michelle de: (II) 19
Francken II, Frans: (I) 6, 7
Francken, Frans: (II) 19
François, hertog van Anjou en Alençon: (II) 125
François, Hubert: (I) 30
Frank: (II) 56
Franquin, André: (II) 42, 43, 60, 63, 64, 72, 74, 75
Frisius, Gemma: (II) 152
Froissart: (II) 138
Funcken: (II) 42
Fyt, Jan: (II) 104, 105

Gable, Clark: (II) 75
Gabriël: (II) 25, 28, 149
Gali, Beth: (I) 87
Gallait, Louis: (I) 26
Galle, Cornelis II: (II) 150, 153
Galle, Philips: (II) 86
Galle: (I) 30
Ganton, G.: (II) 9
Garamond, Claude: (II) 155
Garemijn, J.A.: (II) 118
Gauchez, Leon: (I) 2
Gaudaen, Gerard: (I) 51, 53, 74, 78
Gauthier: (I) 118
Gazet van Antwerpen*: (II) 74
Gazovi, Vladimir: (I) 54, 73
Geedts, Pieter-Josse: (I) 26
Geefs, Guillaume: (I) 24
Geenen: (I) 91
Geerts, Charles Henri: (I) 5, 29
Geerts: (II) 59
Gees: (I) 100, 109
Geirnaert, Joseph: (I) 26
Gelder, Dirk van: (I) 53, 60
Génard, Pieter: (II) 132
Gendt, Van: (I) 74
Genisson, Jules Victor: (I) 26
Genoels, Abraham: (I) 30
Genoveva, Heilige: (I) 17
Gensfleisch, Johannes: (II) 156
Géricault: (I) 31
Geringer, C.: (I) 46
Gertie: (II) 64
Gertrudis: (I) 126, (II) 21
Getty, J.Paul: (II) 106
Geuzen, De: (II) 74
Gheyn II, Jacques de: (I) 29, (II) 92, 93, 93, 94
Ghisi, Giorgio: (I) 29, 30
Ghistel, Margaretha van: (I) 132
Giambologna: (II) 92
Giele: (I) 6
Gistel, Margaretha van: (II) 17
Giusto da Guanto: (II) 37
Godfried I: (I) 9
Goes, Hugo van der: (II) 37, 38, 83
Goes, Matthias van der: (II) 150
Goetghebuur: (I) 128, 139, 142, (II) 118
Goethals, A.: (II) 6
Goethals, Frans: (I) 149
Goethals, J.: (II) 6
Goethe, Joh. Wolfgang von: (I) 42, 72
Goethem, Nicole van: (II) 63, 64
Goffin: (II) 43, 59
Gogh, Van: (II) 158
Goltfman, Serge: (I) 72, 74
Goltzius, Hendrik: (I) 29, (II) 92, 93, 93
Gomer: (II) 96
Gonzaga, Vincenzo: (II) 101
Gool, Van: (I) 38
Goossens, Ray: (II) 64
Gossart, Jan: (II) 86
Goyen, Jan van: (II) 106, 107
Goyers: (I) 24
Granjon: (II) 155
Granvelle: (II) 125
Graphoui: (II) 64
Graton: (II) 42
Gravelot: (I) 30
Greg: (II) 75
Gregorius XII: (II) 122
Gregorius, Sint-: (II) 21
Greisch, René: (I) 91, 92, 114, 115
Greze, De: (II) 87, 102, 107, 118
Grieken, Jef van: (I) 56, 75
Groeneveld, J. H.: (I) 63

Guerin, Pierre-Narcisse: (I) 31
Guffens, Godfried: (I) 26
Guicciardini, Ludovico: (I) 38, (II) 154
Guido, Heilige: (II) 22
Guimard, B.: (I) 132
Gutenberg, Johannes: (II) 131, 133, 156, 157
Guus Slim: (II) 75
Guust Flater: (II) 75

Haas, Marieke: (I) 66
Haddock: (II) 69, 74
Haert, J. B. vander: (I) 27
Hagen, Louis: (I) 97
Hallet: (I) 6
Hals, Dirk: (II) 9
Hamme, Jean van: (I) 75
Hanicq, Hubert: (II) 6
Hankar, Paul: (I) 94, (II) 45
Hartitsch, Gabrielle de: (I) 26, 36, 36
Hausweiler, A.: (I) 62
Hebbelinck, Jan: (II) 3
Hecke, J. van den: (I) 4
Hee, M.-José van: (I) 100
Heemskerck, Maarten van: (I) 12
Heere, Lucas d': (I) 136, (II) 6, 17
Heere, Jan de: (II) 6, 16
Heiden, Clara van: (II) 16
Heijting, August: (I) 36
Heirbaut, Tom: (I) 78
Hejny, K.: (I) 63
Helderberghe, J.B.: (II) 10
Helderghe, Jan-Baptist: (II) 7
Helvetius: (II) 154
Hembyze, Jan van: (I) 130, (II) 6, 7
Hendrik VII: (II) 4
Hendrik I: (I) 17
Hendrik I: (I) 9
Hendrik VI: (I) 9, 9, 10
Hennebicq, André: (I) 26
Henquinez: (I) 19
Henry-André: (I) 50
Herain, Jean: (I) 26
Herckenrath, Adolf: (I) 53
Hercules: (II) 100, 103, 103, 130
Hergé: (II) 42, 43, 44, 50, 53, 58, 60, 62, 63, 64, 69, 71, 74, 75
Hermes: (II) 97
Heroic*: (II) 74
Herreyns: (I) 26
Hervai, Katalin: (I) 56, 66
Herzet: (I) 91
Hessels, Jacob: (II) 7
Heuvel, Antoon van den: (II) 6
Hirsch, Karl-Georg: (I) 53, 57
Hlavaty, Pavel: (I) 55, 60, 70
Hodru, Jean: (I) 5
Hoefnagel, Joris: (II) 6, 96, 97, 97, 98
Hoffmann, Jozef: (I) 100
Hogenberg: (I) 30
Holbein, Hans d. J.: (I) 42, 44
Hollanders de Ouderaen, A.: (I) 6
Homerus: (I) 46
Hondt, Cornelis de: (I) 130
Honor: (II) 130
Honthorst, G. van: (II) 6, 11
Hoof, P.C.: (II) 35
Hoorn, Melchisedech van: (II) 123
Hoorne, Emiel: (I) 56, 76
Hoppensbrouwers, Alfons: (I) 94
Horatius: (I) 30
Horenbaut, G.: (II) 16
Horn, Max: (II) 131, 156
Horta, Victor: (I) 90, 94, 100, (II) 42, 45, 47, 50, 52, 53, 54, 54, 58, 60, 69, 77, 78
Hoste, Wouter: (I) 118
Houbraken A.: (I) 6
Houbraken: (I) 38
Hout, Jan van: (II) 126
Hove, Louisa van: (II) 37
Hubinon, Victor: (II) 42, 74, 75
Hudson, Kenneth: (I) 2
Huffel, Pieter van: (II) 10
Hugenois, Lieven: (II) 13, 16
Hughe, Willem: (II) 12, 19, 20, 21
Hugheenois, Lieven: (I) 129
Hulst, Jan-Baptist van der: (I) 26, 36, 36
Humo*: (II) 74
Hustin, Jacques Antoine: (I) 5
Huyghebaert, Pierre: (I) 97
Huysmans, Camiel: (II) 75

Igler, Hans: (I) 42
Impe, Johannes van: (II) 16
Isabella: (II) 151
Isham, Thomas: (I) 60

Ivo, Sint-: (II) 9
Izakovi, Karol: (I) 78

Jacobs, Edgar Pierre: (II) 42, 44, 60, 62, 63, 66, 71
Jacobus, Sint-: (II) 22
Jacqmain, André: (I) 89, 89
Jaegher, Luc de: (I) 53
Jaegher, P. de: (II) 118
Jakubowski, Wojciech: (I) 56
James, Jesse: (II) 75
Jan I: (I) 30
Jan II: (I) 30
Jan IV: (I) 18
Jan, Sint-: (I) 122, 126
Jan Baptist de la Salle, Sint-: (II) 6
Jan de Evangelist, Sint-: (II) 28, 86, 88, 88
Jansen, Hendrik: (II) 142-143
Jansenius, Cornelis: (I) 130, (II) 6, 7, 19, 32
Janssens, Abraham: (II) 10
Janssens, J.: (II) 9
Janssonius, J.: (I) 30
Jaspaert, Dirk: (I) 104-105, 104, 105
Jaucourt: (II) 154
Jeanne: (II) 134, 135, 138, 139, 140, 142, 143, 145, 146, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 156, 157
Jenkins: (I) 69
Jery Spring: (II) 74
Jesse: (II) 9
Jibé: (II) 42, 63, 74, 75
Jobard, A.M.: (I) 33
Johannes, Evangelist: (II) 38
Jonge, Cornelis de: (I) 30
Joos: (II) 59
Jordaens, Jacob: (II) 98, 100, 101, 102, 105
Journal de Tintin, Le*: (II) 42
Jozef II: (I) 132
Jozef, Heilige: (I) 17, (II) 9
Judas de Makkabeer: (II) 11
Jullien: (I) 43
Jürgens, Harry: (I) 55, 66
Justus van Gent: (II) 19, 37

Kalasinikov, Anatoli: (I) 53, 58
Kanamori, Yoshio: (I) 77
Karel I: (II) 129
Karel III: (II) 129
Karel V: (II) 122
Karel VI: (I) 2
Karel, Keizer: (I) 122, 129, 149, (II) 6, 7, 9
Karel V: (I) 5, 12, 130
Karel Van Lotharingen: (I) 20
Kawakubo, Rei: (I) 116, 117
Kawasaki, Takao: (I) 117
Keere, Hendrik van den: (II) 155
Kelen-Mertens, Leopold vander: (I) 4, 5, 27
Kelen-Mertens, Victor vander: (I) 2, 5
Keller, Atelier Helen*: (II) 133
Kersesteeltje: (II) 75
Keyser, Nicaise de: (I) 26
Keyser, Pieter de: (I) 127
Khnopf, Fernand: (I) 56
Kid Cartoons*: (II) 64
Kiel, Cornelis: (II) 140, 142
Kilian: (II) 140
Killianus: (II) 140, 142
Kimedonckius, Jakob: (I) 130
Kimmendonck, Jakob: (I) 130
Klais, Johannes: (I) 157, (II) 9
Klinger, Max: (I) 47, 50, 74
Kmieliauskas, Antanas: (I) 55, 67
Knyff, Alfred de: (I) 29
Koelmeskenov, Serik: (I) 65
Koolhaas, Rem: (I) 87, 88
Kooning, Marc de: (I) 104-105, 104, 105
Kotte, Wouter: (I) 76
Kresse, Hans: (II) 61
Kroll, Lucien: (I) 98, 98
Kupka, Václav: (I) 73
Kubik, Jaromir: (I) 54
Kühne: (I) 21, 23
Kuiff: (II) 42, 43, 58, 60, 63, 64, 65, 66, 74, 75
Kuijlenberg, Jan Willem: (I) 104-105, 104, 105
Kulhànek, Oldřich: (I) 54, 71
Kuypers, Anneke: (I) 56
Kwik en Flupke: (II) 64, 75

Labaer, Jan de: (II) 118
Labouchere, Norma: (I) 69
Ladon, G.: (II) 3, 6
Laermans, Eugène: (I) 5, 33
Lagye, Victor: (II) 3

Lairesse, De: (I) 38
 Lairesse, G. de: (II) 118
 Laloux, Benoît: (I) 114
 Lambeaux, Jef: (I) 5, 24
 Lambert I: (I) 9
 Lambert: (II) 82
 Lambik: (II) 75
 Lambil: (II) 74
 Lambrecht: (II) 11
 Lammens, Bernard: (I) 22
 Landheer-Van der Vies: (I) 36
 Landowaldus, Sint-: (II) 10, 18
 Landy, John: (II) 134, 135, 138, 139, 140, 142, 143, 145, 147, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 158
 Langbein, Robert: (I) 50
 Langhe, Tessa de: (I) 76
 Langren, Van: (II) 152
 Laudy, Jacques: (II) 42, 63, 75
 Launay, Nicolas de: (I) 30
 Laurentius, Heilige: (II) 38
 Lausus: (I) 126, 155, (II) 12
 Law, J.: (I) 22
 Layens, Mathijs de: (I) 29
 Lazarus: (II) 6, 9
 Leempoel, Van: (I) 2
 Leemputten, Cornelis van: (I) 29
 Leemputten, Frans van: (I) 4, 29
 Leeu, Geraert: (II) 150
 Leloup, Roger: (II) 60
 Lelubre, Christian: (II) 52
 Lemmens, G.: (I) 75
 Lemonnier, François Joseph: (I) 5
 Leonardus, Heilige: (I) 17
 Leopold I: (I) 24
 Leopold, hertog van Brabant: (I) 24
 Lepère, Yves: (I) 91
 Lesteens, Joos: (II) 13, 15
 Letzer: (II) 59
 Leuridan: (I) 100
 Levich, Boris: (I) 78
 Lévy, P. E.: (I) 63
 Lewitt, Sol: (I) 90, 101
 Leys, Henri: (I) 26
 Liebaut, Eugene: (I) 100, 109
 Liemaeker, Nicolaas de: (II) 9, 11, 16
 Liesegang, Luise: (I) 45
 Lieven, Sint-: (II) 3
 Lievens, Sint-: (II) 9
 Lindanus, Willem: (I) 130, (II) 6, 19
 Lindemans, Karel: (I) 117
 Linden, Gerard van der: (I) 24
 Linus*: (II) 43
 Lion, Yves: (I) 87
 Lipsius, Justus: (II) 126, 129, 143, 145, 148, 149
 Livingstone: (II) 152
 Livinias, Heilige: (I) 17
 Livinus, Heilige: (II) 13, 15
 Ljoeksijn, Joert: (I) 55, 67
 Lobelius, Mathias: (II) 128
 Lobkowitz, Ferdinand de: (II) 9, 17
 Locquenghien, De: (II) 12
 Lodewijk XIV: (II) 19, 38, 109
 Lodewijk, Heilige: (II) 38
 Lodewijk van Frankrijk: (II) 37
 Logan, David: (I) 60
 Lohman, Heike: (I) 104-105, 104, 105
 Lombard*: (II) 42
 Lommel, Adriaan: (II) 2
 Loon, Theodoor van: (I) 6
 Loos, Adolf: (I) 99
 Loppa*: (I) 118
 Lorrain, Claude le: (I) 30
 Losson - Van Hove: (II) 135, 137
 Lotharius: (I) 125
 Louis XV: (I) 2, (II) 129, 134, 151
 Louis XIV: (I) 30
 Louis XVI: (I) 2, 22,
 Loup, Willy le: (II) 118
 Lowie-Derks: (I) 100
 Lucky Luke: (II) 63, 64, 75
 Lummene, Thomas van: (II) 16
 Luysterman, Arthur: (I) 155, 156
 Luyten, L.: (I) 98
 Lyra, Nicolaas de: (I) 30, 34

Macé II, Robert: (II) 122
 Macharius, Sint-: (II) 6, 9, 12, 14, 18
 Macherot, Raymond: (II) 42, 71, 76
 Madou, Jean-Baptiste: (I) 27, 36
 Maegh, Laurentius de: (II) 37
 Maenhout J.: (I) 97, 97
 Maes, Carolus: (II) 4, 32
 Maes, Luc: (I) 94

Magera: (I) 2
 Maki, Fumihiko: (I) 87
 Maie, Lodewijk van: (I) 126
 Manara: (II) 43
 Mander, Karel van: (II) 102
 Mann, Thomas: (I) 55
 Marchandise, Paul: (I) 72, 74
 Marcké, Charles van: (I) 23
 Mardaga*: (I) 91
 Margaretha, Heilige: (I) 155, (II) 9
 Margaretha van Antiochië: (II) 22
 Maria: (I) 10, (II) 21, 28, 35, 38, 100, 149
 Maria Magdalena: (II) 3
 Maria Theresia: (I) 5, 26
 Mariën-Meert: (I) 100
 Marilhat, Prosper: (I) 4
 Mariman, Guido: (I) 57, 75
 Marmontel: (I) 30
 Martens, Michel: (II) 9
 Martens, Philip: (II) 3
 Martin, Jacques: (II) 42, 63, 75, 80
 Martinus, Heilige: (I) 17
 Masereel, Frans: (I) 29, 52, 56
 Masereel: (II) 158
 Masson, Antoine: (I) 30
 Massys, Cornelis: (II) 85, 85, 86
 Maswiens, Joseph: (I) 4, 26, 35, 35
 Mathieu, Lambert: (I) 3, 26, 32
 Mattheus, Heilige: (I) 17
 Matthijs, Hendrik: (II) 9
 Mayer van den Bergh, Fritz: (II) 118
 McCay, Winsor: (II) 63, 64, 77, 78, 78
 McManus, George: (II) 42
 Meeus, Jan: (I) 53
 Meier, Richard: (I) 84
 Meissen: (I) 23
 Melan, Petr: (I) 54, 55, 70
 Mellan, Claude: (I) 30
 Mellery, Xavier: (I) 33, 25
 Mercatel, Rafaël de: (II) 15
 Mercator: (II) 152
 Mercurius: (II) 130
 Meriaan, Maria Sybilla: (I) 38
 Merian, C.: (I) 30
 Mertens, Maria: (I) 5, 27
 Metsijs, Quinten: (I) 6, 11, 27, (II) 85
 Metsys, Jan: (I) 2, 29
 Meulemans, Wout: (I) 73
 Meunier, Constantin: (I) 5, 24, 26, 29
 Meyer, Dirk de: (I) 117
 Meyer-Noirel, G.: (I) 68
 Meyere, De: (II) 12
 Meyere, Jan III: (II) 17
 Mézi, Zden k.: (I) 53, 61
 Michaël: (II) 83, 84
 Micheas: (II) 28
 Michelangelo: (I) 29, 118, (II) 7, 86, 90, 91
 Mierop, Caroline: (II) 77
 Mijs, Kris: (I) 98, 118
 Ming: (I) 22
 Minne, Joris: (I) 52, 56
 Minne, George: (I) 24
 Minnoye, Jean: (I) 27
 Mirevelt, Michel: (I) 5
 Misijn, Valer: (I) 52
 Misonne, Claude: (II) 63, 64
 Mitterand, François: (I) 84
 Moer, J.B. van: (I) 35
 Moere, Gilbert van der: (I) 72
 Moins, Philippe: (II) 64
 Mombaers, Philippe: (I) 19
 Mombaers*: (I) 20
 Mommen, Joris: (I) 57
 Momper, Joost de: (I) 6, (II) 118
 Mondriaan, Piet: (I) 74
 Mone, Jan: (I) 12
 Monsalvatje, Trinidad: (I) 49
 Monsalvatje, Joseph: (I) 47
 Mont, Pol de: (I) 49, 50, 70
 Montanus, Benedictus Arias: (II) 125, 126, 126, 147
 Montesquieu: (II) 154
 Montigny, Jules: (I) 29
 Moor, Bob de: (II) 42, 43, 50, 63, 75
 Mopsius: (II) 143
 Moraël, François: (I) 129, 148
 Morel: (I) 100
 Moretus, Albert: (II) 129
 Moretus, Balthasar I: (II) 127, 129, 130, 135, 137, 138, 139, 149, 150, 150, 156
 Moretus, Balthasar II: (II) 129, 135, 137, 150
 Moretus, Balthasar III: (II) 129
 Moretus, Balthasar IV: (II) 129
 Moretus, Edward: (II) 129, 135
 Moretus, Franciscus Joannes: (II) 129

Moretus, Frans-Jozef: (II) 129
 Moretus, Jacob Paul: (II) 129
 Moretus, Jan I: (II) 126, 127, 129, 142, 143, 146, 148, 148, 149
 Moretus, Jan II: (II) 127, 129, 138
 Moretus, Joannes Jacobus: (II) 129
 Moretus, Joseph Hyacinthe: (II) 129
 Moretus, Lodewijk-Frans: (II) 129
 Moretus, Melchior: (II) 127
 Morlion, J.: (I) 17, 97
 Morris: (II) 42, 60, 63, 73, 74, 75
 Mostien, Fons: (I) 97
 Moucheron, Isaac de: (II) 108, 108
 Moulineau, Heer van: (II) 19
 Mozes: (II) 38
 Müller, Léopold: (II) 134
 Munich, Lucas: (I) 129, (II) 19
 Munoz: (II) 43
 Muziano, Geralmo: (II) 94
 Mys: (I) 100

Naegels, M.: (II) 118
 Nagar Studio*: (II) 64
 Nanteuil, Robert: (I) 30
 Napoleon: (I) 31
 Naudts, Odile: (I) 52
 Navez, François-Joseph: (II) 110
 Neerman, Marc: (I) 102
 Neptunus: (II) 91, 92, 92, 93
 Nero: (II) 143
 Nero: (II) 43, 62, 74
 Nestor van Athene: (II) 101
 Neujean, Nat: (II) 60
 Neuss, Jacob van: (I) 34
 Neutelings, Willem-Jan: (I) 100, 104-105, 104-105
 New York Herald*: (II) 77
 Niclaes, Hendrik: (II) 122, 142
 Nicolaas, Heilige: (I) 17, (II) 6
 Nicolai, Arnold: (II) 154
 Nieuwdorp, H.: (II) 118
 Nieuwe Gids, De*: (II) 43
 Nijis, Rik: (I) 91
 Nijis, André: (I) 72
 Niven, David: (II) 75
 Nodier, Charles: (I) 56
 Nole, Norbert de: (II) 3
 Noordstar, Gent*: (I) 100
 Noordstar en Boerhave, Gent*: (I) 102
 Noort, Lambert van: (II) 87, 89
 Noot, Maximiliaan van der: (II) 7
 Noot, Philippus Erardus van der: (II) 6, 10
 Noter, J.B. de: (II) 118
 Nué, Hélène: (I) 56
 Nutius, Martinus: (II) 150

Oberlingen*: (II) 29
 Oevelen, Jef van: (I) 98, 100
 Offel, Edmond van: (I) 50, 49
 Ohee*: (II) 74
 Olbrechts: (I) 19
 Olivier, Louis: (II) 50
 Onghena, Jan: (I) 130
 Onze-Lieve-Vrouw: (II) 3, 4, 35
 Onze-Lieve-Vrouw ter Radiën: (II) 6
 Oostveen, Van-Wijnants: (I) 19
 Orfeus: (II) 98
 Orley, Barend van: (II) 86
 Orlik, Emil: (I) 48, 50, 60, 74
 Ortelius, Abraham: (II) 96, 97, 97, 152, 153, 153
 Osee: (II) 94, 95, 96, 96
 Ospovat, Henry: (I) 50
 Ost, Julie: (II) 126
 Ostade, Adriaen van: (II) 106, 107
 Ottevaere, Joseph: (I) 26
 Ovidius: (II) 91, 93, 102

Paalasmaa, Hannu: (I) 53, 62
 Paape: (II) 42, 74
 Paelinck, Jozef: (I) 26, (II) 11, 110
 Paerels, Willem: (I) 29
 Page, Harry: (I) 61
 Pálek, Jiří: (I) 54, 72
 Palladio, Andrea: (I) 87
 Palmirani, Remo: (I) 78
 Paneels, Willem: (I) 30
 Panorama*: (II) 74
 Paoiini: (I) 90
 Pape, Boudewijn de: (I) 126
 Parma, Margaretha van: (II) 147
 Parmentier: (II) 6
 Parmigianino: (II) 89, 91
 Paschale-Prosperus, Carmen: (II) 137, 138
 Pasquale, Nicolino de: (I) 67

Patenier, Joachim: (II) 85, 86, 94
 Pathie, Roger: (I) 130
 Pattyn, J.: (I) 102
 Pauli, A.: (I) 30
 Paulus III, Paus: (I) 129
 Paulus IV, Paus: (I) 130
 Paulus V, Paus: (I) 155
 Paulus, Sint-: (II) 3, 9, 35
 Pauw, C. de: (II) 118
 Pauwels, Franck: (II) 94
 Pauwels, Hedwig: (I) 57, 60, 62
 Pauwels, Rombout: (II) 4
 Peeters, Benoît: (II) 44, 53, 59, 63, 74
 Peeters I, Bonaventura: (II) 104, 105
 Peir: (I) 84
 Peiser, Kurt: (I) 33
 Pellens, Edward: (I) 50
 Pelt, Van: (I) 100
 Pepys, Samuel: (I) 44
 Perel, A.D.: (I) 30
 Permeke, Constant: (I) 29
 Perrenot de Granvelle, Nicolas: (II)
 Persoons, Jacob: (II) 3
 Petegem, L. van: (I) 27
 Peteghem, Lambertus Benoît van: (I) 157, (II) 9
 Peteghem, Leonce Albert: (I) 155
 Peterinck, François: (I) 23
 Petillon, René: (II) 61
 Petit XXIème, Le*: (II) 42
 Petrus, Sint-: (II) 3, 9
 Peynenburg, P.J.J.: (I) 73
 Peyo: (II) 42, 74
 Pfister, Albrecht: (II) 157
 Picha: (II) 63, 64
 Picq, Gély: (II) 4
 Pierin: (II) 3
 Pieter, Sint-: (II) 9
 Piles, De: (I) 38
 Pilote*: (II) 43, 69
 Pinocchio: (II) 63, 64
 Pisarek-Dassara, Danuta: (I) 56
 Plantijn, Christoffel: (II) 122, 123, 124, 125, 127, 128, 133, 138, 140, 142, 143, 145, 146, 147, 149, 150, 152, 153, 154, 155, 156, 158
 Plantijn, Margaretha: (II) 122
 Plantijn, Martina: (II) 127
 Plantin, Christophe: (II) 122, 142
 Plantin, Jean: (II) 122
 Plas, Paul vanden: (I) 6
 Plunck: (II) 59
 Poelman, Theodoor: (II) 137
 Poensgen, Martha: (I) 48
 Poesjkin: (I) 55
 Polet, Joseph: (I) 91
 Pompadour, Madame de: (I) 30
 Pontius, Paulus: (I) 30
 Pooter, Jan de: (II) 58
 Popeye: (II) 63
 Poppo van Deinze: (I) 126
 Porret, Pierre: (II) 122
 Portois, Augustin: (II) 6, 10, 11
 Poucke, Karel van: (II) 3, 5, 9
 Pourbus, Frans: (I) 130, (II) 6, 7, 9, 16
 Poussin, Nicolas: (I) 30, (II) 109
 Pratt: (II) 43
 Pré, Fr. de: (II) 6
 Premstaller, Ottmar: (I) 67
 Primiticcio, Francesco: (II) 90
 Pronk, C.: (I) 22
 Prosperus van Aquitanië: (II) 137
 Prudentia: (II) 87
 Ptolemeus: (II) 152
 Puget, J. du: (II) 9
 Puyenbroeck, Pierre: (I) 24

Qianlong: (I) 22
 Qing: (I) 22
 Queen's*: (I) 117
 Quellin, Erasmus II: (II) 130, 150
 Quijote, Don: (I) 72
 Quirinus, Sint-: (II) 6

Rafaël: (I) 29, (II) 86, 91, 103
 Raffet, Auguste: (I) 31
 Raimondi, Marcantonio: (I) 29
 Raphaelengius I, Franciscus: (II) 125, 127, 140
 Rassenfosse, Armand: (I) 5, 33, 56
 Rataplan: (II) 75
 Raymond, Alex: (II) 42
 Reding: (II) 75
 Reeth, bOb van: (I) 87, 99, 111
 Reeth, Marinus van: (I) 75
 Regout, Petrus: (I) 22

Reinhardt, Max: (I) 74
Remacle Leloup: (I) 22
Rembrandt: (I) 30, (II) 94
Rémy, Fanny: (II) 58
Renart, Joaquin: (I) 50
Reni, Guido: (I) 30
Renson, Roland: (I) 56
Reymer, Lucas: (I) **104-105**, 104, 105
Reysschoot, Pieter Norbert van: (I) 132, (II) 3, 4, 5, 118
Rezjitsjenko, Nikolaj Grigorovitsj: (II) **58**
Rhebergen, Jan: (I) 78
Richardson: (I) 38
Ridder, Joris de: (I) 42
Rijk der Vrouw, Het*: (II) 74
Rijm, Goessin: (I) 126
Rijm, Jordaen: (I) 126
Rijm, Simon: (I) 126
Rilke, Rainer Maria: (I) 55, 60
Rillaer de Oude, Jan van: (I) 12
Rillaer, Van: (I) 17
Ringers, Rik: (II) 75
Riquer, Alexander de: (I) 47, 50
Rivière, Jeanne: (II) 122, 145, 158, 158
Roba, Jean: (II) 42, 74, 75, 76
Robbedoes: (II) 43, 70, 74, 75
Robbrecht, Paul: (I) 100, 107
Robert en Bertrand: (II) 74
Roca, T.: (I) **48**
Rode Ridder, De: (II) 74
Rödel, Klaus: (I) 77
Rodin: (I) 24
Roelants, Louis: (I) 5
Roffiaen, François: (I) 29
Roger Rabbit: (II) 63
Roghman, Roeland: (II) 118
Romano, Giulio: (II) 91, 103
Rombouts, Klaas: (I) 11
Rombouts, Theodoor: (II) 9
Rooman, Joost: (I) 149
Rooms, Remi: (II) 11
Roose: (II) 11
Rooses, Max: (II) 118, 131, 132
Roosmalen, Van: (I) 99, 111
Rops, Félicien: (I) 4, 33, 34
Rops, Louise: (I) 4
Roqueplan, Camille: (I) 4
Rossem, Ru van: (I) 56, 68
Rossi, Aldo: (I) 87
Rosso, Fiorentino: (II) 90
Rotarius, Martinus: (I) 38
Rousseau, Antoine: (I) 30, 72, (II) 154
Rovezzano, Benedetto da: (II) 4
Roy, Le: (I) 38
Rubens, Filip: (II) 143, 149
Rubens, Pieter Paul: (I) 30, 132, (II) 3, 4, 9, 11, 16, 32, 33, 35, 98, 99, 100, 101, 101, 102, 103, 103, 105, 106, 109, 118, 118, 120, 124, 126, 129, 131, 135, 143, 144, 144, 148, 149, 158, 158,
Ruckers, Hans: (II) 151
Rudolf II: (II) 98
Rudolf II: (II) 91
Rueter, Pam: (I) 53, 54
Ruuck, Joachim de: (II) 16
Rym, Philip: (II) 15

Saba, Koningin van: (II) 6
Sabattini, Gino: (I) **48**, 57
Sadeler, Aegidius: (II) 94
Sadeler, Jan: (I) 91
Saeger, Kris de: (II) 63
Saenredam, Pieter: (I) 106, 107
Saez, Julio Fernandez: (I) 56
Saint-Aubin, A. de: (I) 6
Saint-Ogan: (II) 42
Saint-Roch: (II) 58, 60, 63
Salemi, Jean-Claude: (II) 72
Salomon: (II) 6
Salomon: (II) 87, 89
Salviati, Francesco: (II) 86
Sampayo: (II) 43
Samyn: (I) 91
Sanderus, A.: (I) 38, 143
Santen, Anne-Catherine van: (II) 58, 59, 72
Sapeur Camembert: (II) 42
Sattler, Josef: (I) 47
Savery, Jacob: (II) 97, 98
Savery, Roelandt: (II) 97, 98, 118
Schapiel, Victor: (I) 55
Schelderic: (I) 30
Schijvers, I.L.: (II) 114
Schirren, Ferdinand: (I) 29
Schmidt, Siegfried: (I) **66**
Schobbens, Alexander: (II) 3, 5

Schoenaerts, Julien: (I) 60, 70
Schoonland, Van-Charlier: (I) 19
Schotti, Jacob de: (II) 122
Schuiten, François: (II) 43, 44, 53, 60, 64, 77, 78
Schut, Pieter H.: (II) 137
Schutt-Kehm: (I) 76
Scott, J.: (I) 45
Sebastian, Sint-: (II) 9
Secchi, Bernardo: (I) 87
Sedulius, Caelus: (II) **137**, 138
Seghers, Gerard: (II) 9
Seneca: (II) 143, **144**, 149
Servaes, Albert: (I) 29, 157
Servais, Raoul: (II) 43, 63, 64
Severen, Dan: (I) 91
Severin, Mark F.: (I) 56, 63
Severin: (II) 59
Shakespeare: (I) 72
Sherborn, Charles William: (I) 43, 45
Sijssens: (I) 87
Silvestre, Isaak: (I) 30
Silvius, Willem: (II) 125, 154
Simon, Apostel: (II) 16, 22
Simoneau, Gustaaf: (I) 33
Sinia, Oscar: (II) 6
Sint-Sebastiaan: (I) 14
Sirius: (II) 42, 74
Sleen, Marc: (II) 43, 60, 62, **73**, 74, 75
Sluter, Claus: (II) 17
Smet, J.-B.: (II) 6
Smet, Henk de: (I) 83, 83, 100, 102
Smet, Wolfgang de: (I) 2
Smidt, Firmin de: (I) 134
Smits, Jacob: (I) 5
Smurfen: (II) 64
Sneeuwuitje: (II) 63
Snyders, Frans: (II) 103, 103, 105
Sokal: (II) 43
Solà-Morales, Manuel de: (I) 87
Solu, Stefaan: (II) 19
Solvay: (I) 100
Sonnius, Michiel: (II) 125
Spaarkrediet, Brugge*: (I) 100, 103, 107, 120
Speckaert, Hans: (II) 92
Spirou*: (II) 42
Spranger, Bartholomeus: (II) 91, 92, 92
Stabius, Johannes: (I) 44
Stals, Steven: (I) 82
Standaard, De*: (II) 74
Standaard Uitgeverij*: (II) 43, 44
Stanley: (II) 152
Stappen, Charles vander: (I) 24
Stassen, Franz: (I) 50, 74
Stassins, Jan: (I) 129, 148
Steelsius, Johannes: (II) 150, 154
Steenvoorden, Ab: (I) 56
Stehlik, Ctirad: (I) 55
Steinlen, Théophile: (I) 33
Steinmetz, John: (II) 118
Sterckx, Pierre: (II) 74
Stern*: (I) 44
Stevens, Alfred: (I) 29
Stevens, Jozef: (I) 29
Stevens, Hilde: (I) 57
Stijl*: (I) 117
Stijl+*: (I) 117
Stockt, Vrancke van der: (II) 83, 84, 84
Stoclet: (I) 100
Stomph, J. B.: (I) 51
Stone, Reynolds: (I) 53
Strauven, Francis: (I) 89
Srijdonck, Guillaume van: (I) 4, 29
Strik, Lou: (I) 56, 68
Stroobant, J.: (I) 33
Stuyvaert, Victor: (I) 52, 53
Synen: (I) 89
Suchanek, Vladimir: (I) 55, 73
Suske en Wiske: (II) 43, 64
Sutter, Pieter de: (I) 7
Swift*: (I) 94, 94
Sythen, Jan van: (II) 13

T.O.P. Office*: (I) 99
Tacitus: (II) 149
Tardi: (II) 43
Tardieu, Nicolas Henri: (I) 30
Teniers, David: (I) 30
Terentius: (II) 93
Theodoor: (I) 30
Thijs, Peter: (II) 156
Thimig, Hugo: (I) 69, 70
Thomyris: (II) 135, 137
Thulden, Theodoor van: (II) 118

Tibet: (II) 42
Tifous: (II) 64
Tillieux: (II) 42, 63, 74, 75
Titiaan: (I) 29
Titz, Louis: (I) 50
Toeput, Lodewijk: (II) 94
Toledo, Hernando de: (I) 7
Tom en Jerry: (II) 63
Ton en Tinneke: (II) 75
Top*: (II) 74
Torrés: (II) 43
Toulouse-Lautrec, Henri de: (I) 50
Toyo, Ito: (I) 86, 87
Transmar van Doornik en Noyon: (I) 125, 155
Triado, José: (I) 50
Triest, Antonius: (I) 122, 130, 131, 132, 152, (II) 2, 2, 3, 4, 6, 11, 32, 34, 35
Triest, Joost: (II) 35
Triest, Maximiliaan: (II) 15
Trotteyn, Jos: (II) 17
Turgot: (II) 154
Turner, J.: (I) 19
Turner, Tina: (I) **62**
Tytgat, Edgard: (I) 29

Uden, Lucas van: (II) 9, 118
Uilenspiegel: (I) 72
Unger, William: (I) 69
Urbino: (II) 38
Ursula, Heilige: (I) 17

Vaernewijck, Marcus van: (I) 130
Vaga, Perino del: (II) 89, 91
Vaillant, Michel: (I) 75
Valcke, N.: (II) 9
Valckenborgh, Lucas van: (II) 85
Vance, William: (II) 60, 63, 75
Vandenhove, Charles: (I) 82, 87, 90, 91, **93**, 101, 101
Vandersteen, Willy: (II) 42, 43, 43, 44, 63, 73, 74, 75
Vandevor, René: (II) 130, 130, 131, 157
Vangobbelschroy, Bernard: (I) 34, 35, (II) 118
Vasari, Giorgio: (II) 86
Vaugondy, Robert de: (II) 156
Vedastus: (I) 125
Velde, Henry van de: (II) 45
Velde, Ronny van: (I) 112, **113**
Velpius, Rutgerus: (I) 38
Ven, Zoltan: (I) 56, **66**
Venius, Otto: (II) 9
Venne, Adriaen van de: (II) 141, **141**
Venus: (II) 92, 93, 93
Veraart, Arch.: (II) 52, 60
Verbaeren, Ferre: (I) 98, 98
Verbiest, Maurits: (I) 29
Verbos: (II) 118
Verbruggen, Hendrik Frans: (II) 3
Vercammen, André: (I) 72
Vercholantsev, Michail: (I) 53
Verdonck, Rumoldus: (II) 149
Verhaeren, Emile: (II) 130, 130, 131, 157
Verhaeren, Marthe: (II) 157, 158
Verhaghen, Pieter-Jozef: (I) 5, 26, 26, **28**, 30
Verheyden, E.: (I) 4
Verhoeven, Abraham: (II) 151
Verlaine, Paul: (I) 56
Vermeulen, Paul: (I) 83, 83, 91
Vermeylen, François: (I) 24
Vermeylen, François Sr.: (I) 5
Vermeylen, Frantz: (I) 6, 24
Verschaffelt, Pieter Antoon: (I) 132, (II) 4, 7
Vervliet, H.D.L.: (II) 127, 132
Vervou, Pierre: (I) 33, (II) 118
Vida, Klara: (I) **66**
Vigne, Edmond de: (I) 132, 133
Vigne, Hugo de la: (II) 12, **14**
Vijd, Elisabeth: (II) 35
Vijd, Joos: (I) 129, (II) 6, 24, 25, 28, 35
Vilain, Gerard: (I) 155
Vililama, Elita: (I) 55
Villa, De: (I) 129, (II) 6
Village Voice*: (II) 145
Villanus, Jacobus: (II) 142
Villon: (I) 55
Vinci, Leonardo da: (II) 84, 94
Vincke, Jozef: (I) 29
Virton, J.P.: (I) 34
Visscher, N.: (II) 137
Vitruvius: (I) 83
Vjal, Gennadi: (I) 55, 65
Vlemingcx-Godenne: (I) 19
Vlijmen, Liesbeth van: (I) 57

Vlinder: (II) 75
Voet, L.: (II) 127, 132
Voigt, Paul: (I) 47
Volk, Het*: (II) 74
Volk, Ons: (II) 43
Volkamer, Oswin: (I) 55, 56
Voltaire: (I) 30, (II) 154
Volterra, Daniele da: (II) 91
Vorsterman, Lucas: (I) 30
Vos, De: (II) 27
Vos, Cornelis de: (I) 6
Vos, Gertrude de: (II) 21
Vos, Maarten de: (II) 90, 91, 97
Vos, Nelly de: (I) 57
Vos, Paul de: (I) 4, (II) 103, 105
Vos, Reinaert de: (I) 72
Vos, Willem de: (II) 6, 9, 15
Vriendt, Cornelis II Floris de: (I) 14
Vulder, Judocus de: (II) 16

Waal, Cor Vogel de: (I) 77
Wachter, De: (I) 99, 110
Walch, N.: (II) 118
Walthery: (II) 75
Wanli: (I) 22
Wappers, Gustaaf: (I) 26
Wardt, Van der-Servais: (I) 22
Washington, Georges: (I) 27
Wassenhove, Joos van: (II) 37, **37**, 38, **38**
Waterloo, Anthonie: (I) 30
Waterschoot, Jos van: (I) 68
Watteau, Antoine: (I) 30
Watteau, Jean-Antoine: (II) **108**, 109
Waucquez*: (II) 42, 45, 46, 47, 50, 51, 52, 53, 54, 58, 60, 77
Waucquez, Charles: (II) 45, 47, 54
Waucquez, Victor: (II) 54
Weinberg: (II) 75
Wenceslas IV van Bohemen: (II) 138
Westen, Walter van zur: (I) 74
Weyden, Rogier van der: (I) 2, 10, **13** (II) 38, 83
White, Robert: (I) 44
Wiedar: (I) 101
Wiertz, Anton: (I) 27
Wildens: (II) 118
Wilhelmina, Frederika Sophia: (I) 19
Will: (II) 42, 74, 75
Wille, Johan Georg: (I) 30
Willem I: (I) 26, 36
Willem II: (I) 26
Willem III: (II) 19
Willem IV: (I) 19
Willem V: (I) 19
Willem, Denyse: (I) 56
Willems, Joseph-Benoit: (I) 2
Williams, Richard: (II) 63
Winand, Louis: (I) 22
Winkler, F.: (II) 38
Wintermans: (I) 100
Woestyne, Van de: (II) 3
Wolffaerts, J.: (I) 4
Wolsey: (II) 4
Wolters, Mathias Jozef: (I) 133, 135
Wonderland*: (II) 42
Woody Woodpecker: (II) 63
Wordt Vervolg: 43, 69
Wouters, Jan: (I) 38
Wouters, Joseph: (I) 22
Wouters, Lode: (I) 97
Wouwer, Jan van de: (II) 129
Woverius, Joannes: (II) 129, 143
Wyatt, Leo: (I) 53
Wychuus, Joanna: (II) 19

Ximenes: (II) 153

Yongzheng: (I) 22

Zabeau, L.: (II) 118
Zacharias: (II) 28
Zee, Geerth v.d.: (I) 71
Zeman, Karel: (I) **54**, 55
Zemecskis: (II) 63
Zetti, Italo: (I) 53, 57, 60
Zichelen, Joris van: (II) 15, 18
Zigen Puce*: (II) 42
Zollikofer, Edouard: (I) 132, 133
Zonnebloem, Professor: (II) 69, 74
Zonneland*: (II) 74
Zoutman: (I) 19
Zuccaro, Federico: (II) 101, 102
Zwiers, Wim: (I) 56, 63

* Firma, uitgeverij, studio, merknaam, krant of tijdschrift

Provinciaal Museum voor Moderne Kunst, Oostende Het Afrikaanse gezicht van Corneille

21 maart tot 3 mei

De verzameling Afrikaanse kunstvoorwerpen van Corneille omvat 600 tot 700 stuks. Ze werden bijeengebracht vanaf het eind van de jaren vijftig tot vandaag. Uit de verzameling werd een keuze gemaakt van ruim 90 voorwerpen. Corneilles collectie is een eigenzinnige verzameling, bijeengebracht op basis van zeer persoonlijke voorkeuren en geheel anders dan de gebruikelijke volkenkundige collecties. Zijn motto is dan ook: 'Ik wil onafhankelijk naar Afrikaanse kunst kijken en niet door de ogen van kunsthistorici en antropologen.' Dit standpunt geeft hem de vrijheid ten volle zijn eigen creativiteit in deze Afrikaanse kunst te ervaren. Corneilles interesse werd vooral gewekt wanneer hij tegenover voorwerpen stond die hij nog nooit eerder had gezien en ook niet uit boeken kende. Dan vertrouwde Corneille op zijn eigen scherpe 'kunstenars-oog'

dat feilloos zocht naar het ongewone en het visueel originele. Het doel van de tentoonstelling is om niet alleen een idee te krijgen van wat Corneille aan Afrikaanse kunst heeft verzameld, maar ook om de relatie zichtbaar te maken tussen de schilder en de verzamelaar. Daarom wordt deze tentoonstelling aangevuld met een aantal schilderijen, gouaches en een overzicht van het grafisch werk van Corneille.

Voor deze tentoonstelling: 20 gratis tickets

Joseph Willaert
23 maart tot 3 mei

Joseph Willaert (* Leke, 1936): bekend omwille van zijn briefschilderijen, is de man die het alledaagse in eenvoudige beelden omzette en dat later environmentaal uitbreidde, de kunstenaar die in 1976 ons land met installatie van 18 lichtkasten op de Biënnale van Venetië vertegenwoordigde... Joseph Willaert van wie iedereen zich afvroeg of hij nog werkte. Na een periode van 8 jaar

berinzing startte Joseph Willaert begin 1992 met de productie van een nieuwe reeks. Van een breuk met het verleden is geen sprake. Evenmin kan gezegd worden dat de periode van non-actief tot nieuwe inzichten heeft geleid. De periode met integratie van reële voorwerpen is voorbij, het nieuwe werk is zuiver schilderkunstig. Toch is Willaert geen schilder 'pur sang'. Formeel is er verwantschap met de 'Nieuwe Visie', inhoudelijk zit hij meer op het spoor door Magritte aangezet. Picturale effecten vermijdt hij. Het werk is tot een duidelijk eenvoudig beeld

gereduceerd, de tekening is keurig en lineair, het kleurgebruik helder en zuiver. De thema's van toen zijn er nog steeds: koffiemolen, lei, riek, ijskreefmar,... Nieuw is het koorkeed, maar alle zijn het reminiscenties aan zijn jeugd, en daarmee refereert Willaert aan de zuiverheid en vooral de verwondering van de jeugd. Humor en poëzie vormen de kern van Willaerts werk. De kunstenaar wil een klare en verstaanbare taal spreken. In een sierlijk schools handschrift schrijft hij: 'Als U de woorden kent om te zeggen wat Kunst is, wilt U het mij zo vlug mogelijk laten weten astublieft ?'

Voor deze tentoonstelling: 20 gratis tickets

Provinciaal Museum voor Moderne Kunst
Romestraat 11 - 8400 Oostende
Open: alle dagen van 10.00 u. - 18.00 u.; gesloten op dinsdag
Toegang: 100,- fr.; reductiehouders en **houders van de Museumkaart: 50,- fr.**
Info: 059/50.81.18

Internationaal Exlibriscentrum, Sint-Niklaas Internationale Biënnale van de Kleingrafiek
21 maart tot 25 april

Tweejaarlijks organiseert het Internationaal Exlibriscentrum van Sint-Niklaas een thematische wedstrijd rond het exlibris. Als thema voor 1993 werd 'Mercator 1994' gekozen. In 1994 zal het inderdaad 400 jaar geleden zijn dat Gerard Mercator, filosoof, geograf, cartograaf, wiskundige, en astroloog overleed. Het Stedelijk Museum en de Koninklijke Oudheidkundige Kring van het Land van Waas bewaren sinds de 19de eeuw een uitgelezen collectie atlanten, globes, studies en publicaties van en rond Mercator. In 1994 wordt het herdenkingsjaar ingevuld met manifestaties rond de figuur van Mercator en de 16de eeuw. Uitschieter wordt wellicht de realisatie van een nieuw Mercatormuseum, naast een reeks van publicaties en tijdelijke tentoonstellingen. De exlibriswedstrijd is een eerste aanzet tot het Mercatorjaar.

Koninklijke Gilde van Vlaamse Antiquairs

23^e Kunst- & Antiekbeurs van Vlaanderen

6-14 februari 14 u. tot 21 u.

ST-PIETERSABDIJ GENT

KREDIETBANK

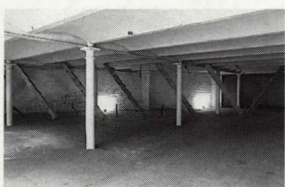
De Standaard • Het Nieuwsblad

Prijzen worden verleend aan hoogdruk, vlakdruk, diepdruk en fotografische technieken. Parallel met de tentoonstelling van exlibris in de nieuwe zaal van het Stedelijke Museum, lopen in het kader van de Biënnale nog twee andere tentoonstellingen. In de Cipierage toont graficus Martin Baeyens zijn werk. In het Exlibriscentrum is hedendaagse grafiek te zien uit Tsjechië en Slowakije.

Het Internationaal Exlibriscentrum te St.-Niklaas Regentiestraat 61-63
Tel.: (03)777.29.42
Open van ma-vrij:
14.00-16.30 u.
Vanaf 1 april t.e.m. 30 sept.
ook op za: 14.00-16.30 u.,
én op zo: 10.00-16.30 u.
Toegang: gratis
Info: 03/777.29.42
Stedelijk Museum,
Zamanstraat 49
Open: di.-za: 14.00 u. - 17.00 u.;
zo: 10.00 u. - 17.00 u.;
maandag gesloten
Toegang: gratis
Info: 03/776.07.53
Cipierage, Grote Markt
Open: di.-za: 14.00 u. - 17.00 u.;
zo: 10.00 u. - 17.00 u.;
maandag gesloten
Toegang: gratis
Info: 03/776.07.53

De Warande, Turnhout
Sculptuur
Marc Bogaerts, Raymond Minnen, Frank Prinsen
10 april - 23 mei

Marc Bogaerts onderzoekt de mogelijkheden om diverse technieken en materialen door elkaar aan te wenden. De vormgeving spruit voort uit het experimenteren. Niet zelden leidt dit tot verrassende en boeiende 'beelden'. Als figuratief kunstenaar vertrekt Raymond Minnen uit de dagelijkse realiteit. De banaliteit van het dagelijks leven verkrijgt in zijn sculpturen een ruimere dimensie waarin ironie en zin voor kritiek hun plaats vinden. Het plastisch denken in functie van de ruimte is het uitgangspunt van Frank Prinsen om zijn maatschappelijk engagement te vertalen in 'beelden'. Theatraliteit en soberheid in de beeldende middelen gaan bij hem hand in hand. Zo bestaat 'Sculptuur³' in feite uit drie aparte tentoonstellingen omdat er drie zeer diverse benaderingen van het driedimensionale kunstwerk worden vooropgesteld. Catalogus beschikbaar.

Simone Huby, Mathieu Schouteden, Francis Feidler, Wilfried Gentke, Benoît Christiaens
10 april - 23 mei

Door de federalisering van België weten we dikwijls meer over de artistieke prestaties in New York dan over de ontwikkelingen in de kunst aan de andere kant van de taalgrens. Door de discussies tussen de twee grote gemeenschappen in dit land, vergeten we makkelijk dat er ook nog een duitstalige gemeenschap is. De 'Oostkantons' zijn voor velen een geliefd toeristisch gebied, maar deze regio blijft cultureel onontgonnen. Het gebrek aan culturele infrastructuur is daar niet vreemd aan. Toch is de beeldende kunst daar nu levendiger dan ooit tevoren. Met deze tentoonstelling tracht de Warande een onbekende uit het artistieke leven in België aan het Vlaams publiek voor te stellen. Daarvoor selecteerden we vijf kunstenaars: Simone Huby, Mathieu Schouteden, Francis Feidler, Wilfried Gentke en Benoît Christiaens. Kunstenaars uit diverse generaties, met een uitgesproken authenticiteit, een voorliefde voor object en materie, en een fascinatie voor de spanningsvelden binnen hun werk maar ook voor het spanningsveld tussen hun werk en de ruimte waarin het wordt gepresenteerd. Catalogus beschikbaar.

Uitstap

Van Bruegel tot Rubens
Zaterdag, 27 februari 1993

Ter gelegenheid van de tentoonstelling "Van Bruegel tot Rubens" wordt een apart bezoek aan Antwerpen georganiseerd. Een wandeling langsheen enkele van de bekendste monumenten van de stad verdiept de bezoeker in het Antwerpen van de 16e en de 17e eeuw. De wandeling belicht de politiek-economische, de sociale en culturele aspecten in relatie tot de rijke kunstproductie in die periode. Meer nog dan een historische terugblik illustreert de wandeling, gekoppeld aan een begeleid bezoek aan de tentoonstelling "Van Bruegel tot Rubens".

Programma

10.00 u.
Vertrek voor het Stadhuis in Antwerpen.
Geleid bezoek langsheen het stadhuis, de kathedraal, de beurs, de Sint-Pauluskerk, de Sint-Jacobskerk.
Er is een middagpauze voorzien.

14.30 u.
Met de bus naar het Koninklijk Museum voor Schone Kunsten.
Rondleiding in de tentoonstelling.

16.00 u.
Einde bezoek en koffiepauze.

17.00 u.
Terug aan het Stadhuis

Het bezoek wordt geleid door Joost vander Auwera, kunsthistoricus.

Prijs
1.100,- fr.
In deze prijs zijn begrepen: alle toegangsgelden, de gids, verplaatsing met bus, brochure.

Inschrijving
Uitsluitend telefonisch bij Ars Una, 091/33.12.24 vóór 15 februari.
Organisatie: Ars Una, Predikherenlei 8, 9000 Gent
Haast u want de plaatsen zijn beperkt.

Bezoek

aan de tentoonstelling Jacob Jordaens Koninklijk Museum voor Schone Kunsten, Antwerpen

maandagavond 19 april 1993,
Cultureel Centrum Westrand, Dilbeek
Inleidende diavoordracht over de tentoonstelling.

Zaterdag 24 april 1993

Begeleid bezoek aan de Jordaens-tentoonstelling en aan de Carolus Borromeuskerk, de mooiste barokkerk uit de zuidelijke Nederlanden.

Prijs:
200,- fr.

Inschrijven
Culturama v.z.w., 02/569.27.74
Organisatie: Culturama v.z.w.
Baron de Vironlaan 140
1700 Dilbeek.

Museumnieuws

Een nieuwe start voor de Provinciale Musea Antwerpen

In het verleden kon vastgesteld worden dat het de provinciale musea ten dele ontbrak aan een duidelijke beleidslijn. Niet elk van de vijf musea beantwoordde aan de criteria die een museum kenmerken en de publieke belangstelling was niet steeds evenredig aan de grote waarde van de diverse collecties. Om hieraan te verhelpen werd een blauwdruk tot heroriëntatie van de provinciale musea uitgewerkt. Het resultaat is een nieuwe structuur en een nieuwe start voor de provinciale musea. Rode draad door het nieuwe structuurplan is het begrip 'Materie'. Waar elk museum voorheen één of meerdere deelaspecten van één of meerdere kunstambachtelijke of fotografische discipline als werktelein had, worden in het nieuwe model de collecties en taken herverdeeld rond de sleutelmaterialen zilver, textiel, diamant en fotografie. Elk museum krijgt een autonome beheersstructuur met nieuwe leidinggevende figuren die ingepast worden in het directiedomein van de provinciale cultuurdienst. De overkoepelende structuur verdwijnt en de huidige conservator van alle provinciale musea, Jan Walgrave, wordt belast met een nieuwe opdracht:

het realiseren van minstens één grote tijdelijke tentoonstelling van internationale allure, te houden tijdens de zomermaanden in de Provinciezaal, Jezusstraat in Antwerpen.

Het Museum voor Kunstambachten Sterckshof (Waalse Kaai 11, Antwerpen) wordt omgevormd tot **Museum Sterckshof, Zilvercentrum**, met de materie zilver als centraal thema. De werking van het museum zal zich voortaan toespitsen op drie deeltherieën: een historisch luik over zilver en tin, een educatief luik over de productie en verwerking van zilver en een sociologisch of sociografisch luik, dat de relatie tussen materiaal en maatschappij moet verduidelijken. Verantwoordelijke voor het Museum Sterckshof-Zilvercentrum wordt Leo De Ren, licentiaat oudheidkundige en geschiedenis. De deuren van het Museum Sterckshof, Zilvercentrum, gaan voor u open op 1 maart. Het museum is dagelijks (uitgezonderd op maandag) gratis toegankelijk van 10 tot 17 u.

In het **Textielmuseum Vrieselhof** (Schildestraat 79, Oelegem-Ranst) wordt gewerkt rond het thema textiel. De verzameling bevat naast oude wandtapijten, kostuums, kant en borduurwerk, ook hedendaagse textielkunst. In de toekomst zal het Textielmuseum er naar streven om in de afdeling kostuum ook de sociale aspecten naar voren te brengen. Zo zal er naast de ceremoniële kledij meer volkse kledij getoond worden. De collectie 'leder' nu in het Museum voor Kunstambachten wordt overgebracht naar het Textielmuseum. Frieda Sorber, textielspecialiste, blijft verantwoordelijk voor de leiding van het museum. Het Provinciaal Textielmuseum kan u gaan bezoeken vanaf 1 maart. Dagelijks (uitgezonderd maandag) gratis toegankelijk van 10 tot 17 u.

Het **Provinciaal Diamantmuseum** (Lange Herentalsestraat 31-33, Antwerpen) wordt in samenwerking met de Hoge Raad voor Diamant uitgebouwd tot een promotiecentrum voor diamant. Zenuwcel van het museum wordt de eerste verdieping, met steeds wisselende exposities over diamant en een 'schitterende' schatkamer. Sabine Denissen,

**Ook behoorlijk
slechte violisten komen
bij ons aan bod.**

Als u denkt dat we bij Radio 3 alleen tijd hebben voor violisten, componisten, trompettisten, pianisten, paukenisten of solisten, dan vergeet u iets: onze woordprogramma's. Daarin volgen we marxisten, dadaïsten, slavisten, naturalisten, sofisten, germanisten, expressionisten, alle boeiende kunstvormen en denkstromingen op de voet. Er zijn dagelijks culturele kronieken na het nieuws van 18 uur en we volgen de culturele actualiteit in "De Kunstberg" om 16.30 uur. De woordprogramma's van Radio 3. Verrassend veelzijdig en zonder grenzen.

PARTNERS IN CULTUUR

kunsthistoricus, neemt de touwtjes van het Diamantmuseum in handen. Het museum is dagelijks gratis toegankelijk van 10 tot 17 u.

Het **Museum voor Fotografie** (Waalse Kaai 47, Antwerpen) stelt zich tot doel zowel de technische als esthetische evolutie van de fotografie te schetsen. Inzake tentoonstelling wordt geopteerd voor jaarlijkse herstyling van de collectie, zowel qua apparatuur als beeld. Er zal minstens één tentoonstelling van internationaal niveau tot stand worden gebracht door het eigen personeel en één tentoonstelling gerealiseerd door derden. Om het Museum voor Fotografie op te tillen tot een instelling met Europese allure, zal de provincie een beroep doen op Marc Andries, die door zijn huidige werkgever, AGFA nv., gedurende drie jaar als adviseur ter beschikking van het Museum voor Fotografie wordt gesteld. Het Museum voor Fotografie is dagelijks (behalve op maandag) open van 10 tot 17 u.

De laatste in het rijtje van provinciale musea is het **Museum Emile Verhaeren** (Kaai 22, Sint-Amands-aan-de-Schelde). Dit museum wordt beschouwd als een vereringscentrum rond de persoon en het werk van Emile Verhaeren. Gezien de beperkte omvang van de aanwezige collectie zal er jaarlijkse één in relatie staande tentoonstelling worden gerealiseerd die het toeristische seizoen zal overspannen. Beleidsverantwoordelijke blijft Annemie Adriaenssens. Het museum is gratis toegankelijk. Van 1/3 tot 30/6 en van 16/9 bent u welkom van zaterdag en zondag van 12 tot 19 u. Tijdens het toeristisch seizoen (van 1/7 tot 15/9) kan u het museum elke dag bezoeken (uitgezonderd maandag en vrijdag).

Stedelijk Modemuseum Hasselt tijdelijk gesloten
Wegens verhuis en overplaatsing van het Stedelijk Modemuseum naar het oude gedeelte (1664) van het Oud-Gasthuis, waaraan momenteel de nodige renovaties en aanpassingswerken bezig zijn, zal het museum in 1993 gesloten zijn. De periode van inactiviteit wordt gebruikt voor 'tentoonstellingen op reis'.

Beurs

Aktuele Kunstmarkt, Brussel

23 tot 27 april
De 'Aktuele Kunstmarkt', die aan zijn dertiende editie toe is, vindt plaats van 23 tot 27 april in Paleis 12 van de Heizelgebouwen. Dit tweemaaljaarlijkse kunstgebeuren, uitsluitend voorbehouden voor hedendaagse kunst, is een initiatief van het Comité van de Vereniging van Galerijen voor Aktuele Kunst in België. Onder voorzitterschap van Albert Baronian, selecteert het comité 80 internationale galerijen voor de 'Aktuele Kunstmarkt'. Elke galerij krijgt een uniforme stand van 60m² om maximaal vijf kunstenaars voor te stellen. Naast internationaal gekende en gerenommeerde galerijen, biedt de 'Aktuele Kunstmarkt' de gelegenheid aan jonge, dynamische galerijen met een interessant programma om zich voor te stellen aan een ruim internationaal publiek. U kan de 'Aktuele Kunstmarkt' bezoeken van 11 tot 19 u. Op maandag 26 april blijven de deuren open tot 22 u. Toegangsprijs 200,- fr.

Voor deze tentoonstelling: 20 gratis tickets

Oproep

Het **Museum van Deinze en de Leiestreek** zal tijdens het najaar 1993 een retrospectieve tentoonstelling inrichten rond het oeuvre van **Franz Courtens**. Deze tentoonstelling wordt gehouden naar aanleiding van het verschijnen van een monografie over Courtens en wordt verzorgd door Prof. C. Van Damme (R.U. Gent). De monografie wordt gedrukt bij Moncarey N.V.. Mochten er lezers zijn die werken van deze kunstenaar in bezit hebben en eventueel bereid zijn die te ontlenen voor de periode van 7 oktober tot 19 november 1993, willen ze dan zo welwillend zijn het Museum van Deinze en de Leiestreek te contacteren. Ook documentatie is welkom.
Contactadres: Conservator Veerle Van Doome, Lucien Mattyslaan 3-5, 9800 Deinze. Tel.: 091/86.00.11

Fotografiecircuit

Aalbeke

O.C. Aalbeke, Krugerstraat 9
□ 6 febr. - 4 maart: Guido Haazen
□ 6 maart - 8 april: Eddy Wellens
□ 10 april - 6 mei: Jan Daneels

Antwerpen

C.C. Luchtbal, Columbiestraat 110
□ 5 febr. - 2 maart: Corneille Driezen
□ 5 maart - 6 april: Frank Toussaint
□ 9 april - 4 mei: Marleen Peeters
Elcker-Ik, Breugelstraat 33
□ 1 - 27 febr.: Jean Alleyn
□ 1 - 31 maart: Bob Van Den Bempt
□ 5 - 30 april: Marc Gomme
C.C. Bomem, St.-Amandsesteenweg 41
□ 3 febr. - 1 maart: Marleen Peeters
□ 3 maart - 5 april: Janou Slegers
□ 7 april - 3 mei: Jean Alleyn

Beringen

Galerij Casino Beringen, Kioskplein 25
□ 20 - 28 febr.: Vlaamse Fotografie
□ 20 febr.: Dag van de Vlaamse fotografie

Dilbeek

O.C. Westrand (galerij), Kamerijklaan z/n
□ 6 - 28 febr.: Confrontaties
Hasselt
C.C. Hasselt, Kunstlaan 5
□ tot 20 febr.: 5 fotografen
□ 26 febr. - 12 apr.: Paul Sochaki
□ 23 apr. - 23 mei: Dirk De Herder
□ tot 17 mei: Christian Carez
□ 22 mei - 21 juni: Maio Wassenberg

Heist-op-den-Berg

C.C. Zwaneberg, Bergstraat
□ 5 febr. - 2 maart: Nadine Tasseel
□ 5 maart - 6 april: Corneille Driezen
□ 9 april - 4 mei: Frank Toussaint

Heusden-Zolder

C.C. Heusden-Zolder, Dekenstraat 40
□ 5 febr. - 3 maart: Dirk Willemsen
□ 5 maart - 7 april: Nadine Tasseel
□ 9 april - 5 mei: Corneille Driezen

Hoeselt

C.C. Hoeselt, Europalaan 2
□ 5 febr. - 3 maart: Daniël Leppens
□ 5 maart - 7 april: Dirk Willemsen
□ 9 april - 5 mei: Nadine Tasseel

Knokke-Heist

C.C. Knokke-Heist
050-61.37.61, Meerlaan 30A
□ 6 febr. - 4 maart: Annie Van Gemert
□ 6 maart - 8 april: Annelies De Mey
□ 10 april - 6 mei: Daniel Leppens
Kortrijk
C.C. Kortrijk, Sint-Maartenskerkhof 8
□ 6 febr. - 4 maart: Eddy Wellens
□ 6 maart - 8 april: Jan Daneels
□ 10 april - 6 mei: Annie Van Gemert

Marke

O.C. Marke, Hellestraat 6
□ 6 febr. - 4 maart: Willy Truijens
□ 6 maart - 8 april: Guido Haazen
□ 10 april - 6 mei: Eddy Wellens

Menen

O.C. 't Ghelandt, Waalvest
□ 6 febr. - 4 maart: Peter Bodequin
□ 6 maart - 8 april: Willy Truijens
□ 10 april - 6 mei: Guido Haazen

Sint-Truiden

C.C. De Bogaard, Minderbroedersstraat 29
□ 5 febr. - 3 maart: Annelies De Mey
□ 5 maart - 7 april: Daniel Leppens
□ 9 april - 5 mei: Dirk Willemsen

Strombeek-Bever

C.C. Strombeek-Bever, Gemeenteplein
□ 3 febr. - 1 maart: Frank Toussaint
□ 3 maart - 5 april: Marleen Peeters
□ 7 april - 3 mei: Janou Slegers

Tielt

C.C. Tielt, St.-Michielsstraat 9
□ 6 febr. - 4 maart: Jan Daneels
□ 6 maart - 8 april: Annie Van Gemert
□ 10 april - 6 mei: Annelies De Mey

Turnhout

C.C. Turnhout, Warandestraat 42
□ 3 febr. - 1 maart: Janou Slegers
□ 3 maart - 5 april: Jean Alleyn
□ 7 april - 3 mei: Bob Van Den Bempt

Wevelgem

O.C. Wevelgem, Iepenstraat 20
□ 6 febr. - 4 maart: Christine Ployumers
□ 6 maart - 8 april: Peter Bodequin
□ 10 april - 6 mei: Willy Truijens

Tentoonstellingsagenda

België

Aalst

C.C. De Werf
053/76.13.11, Molenstraat 51
□ 5 maart - 4 apr.:
Tentoonstelling 5 jaar De Werf
Stedelijk Museum Oud-Hospitaal
053/70.26.60, Oude Vismarkt 13
□ jan. - febr.: Academie voor Schone Kunsten Aalst stelt tentoon
□ 5 maart - 18 april:
Gerestaureerde muurschilderingen uit Aalst
□ 22 april - 9 mei: Etienne Le Compte

Antwerpen

Koninklijk Museum voor Schone Kunsten
03/238.78.09 - 248.08.10, Plaatsnijdersstraat 2
□ tot 7 maart: Van Bruegel tot Rubens. De Antwerpse schildersschool (1550-1650) (zie Tentoonstellingsnieuws)
□ 27 maart - 27 juni: Jacob Jordaens (1593-1678) (zie Tentoonstellingsnieuws)
Museum Plantin Moretus en Stedelijk Prentenkabinet
03/233.02.94, Vrijdagmarkt 22
□ 13 maart - 13 juni: De botanica in de Zuidelijke Nederlanden (eind 15e eeuw - ca. 1650) (zie Tentoonstellingsnieuws)

Prov. Museum voor Fotografie
03/216.22.11, Waalse Kaai 47
□ tot 14 maart: Artsen zonder Grenzen in beeld (zie Tentoonstellingsnieuws)
□ 27 maart - 20 juni: Antwerpen '93, een stad gefotografeerd. Een Europees Fotoprojekt en Multi-Kultureel Foto-atelier (zie Tentoonstellingsnieuws)
Museum voor Hedendaagse Kunst
03/238.59.60, Leuvenstraat 32
□ 16-21 febr.: William Engelen (zie Tentoonstellingsnieuws)
Provinciaal Diamantmuseum
03/231.86.45, Lange Herentalsestraat 31-33
□ 5 febr. - 7 maart: Power of Love. Zes eeuwen diamanten verloovingsringen (zie Tentoonstellingsnieuws)
deSingel
03/248.28.00, Desguinlei 25
□ tot 7 febr.: Architectuur van Herzog & de Meuron (zie Tentoonstellingsnieuws)
□ 17 maart - 18 apr.: Architectuur van Martine de Maeseneer (zie tentoonstellingsnieuws)
□ 14 mei - 20 juni: Architectuur van José Van Hee (zie Tentoonstellingsnieuws)

Etnografisch Museum
03/232.08.82, Suikermui 19
□ tot 28 febr.: Fotografie van de herinnering. De Noordamerikaanse Indiaan als

blank concept, (zie Tentoonstellingsnieuws)
 □ 25 maart - 6 juni: Korea: natuur, religie en ceramiek (zie Tentoonstellingsnieuws)
C.C. Luchtbal
 03/542.49.40,
 Columbrastraat 110
 □ 5 febr. - 14 maart: 'Tunesië, van Bizerte tot Kavrouan', fotografie van Salman Erzammoury (ontmoetingsruimte CCL)
 □ 19 maart - 25 april: 'Ambachtelijke textieldruk'. Uit de zeedrukateliers van de Stedelijke Academie van Leuven en het TIKA Antwerpen (ontmoetingsruimte CCL)
Archief en Museum voor het Vlaamse Cultuurleven
 03/232.55.80,
 Minderbroedersstraat 22
 □ 6 maart - 26 apr.: Filip Tas portretteert Antwerpse Kunstenaars
 □ 15 mei - 28 aug.: De Antwerpse literaire avant-garde
Nationaal Scheepvaartmuseum
 03/232.08.50, Steenplein 1
 □ 7 mei - 31 dec.: Scheve Schepen. De vormenrijkdom van de Chinese scheepsbouw (zie Tentoonstellingsnieuws)
Provinciaal Museum voor Kunstambachten Sterckshof
 03/324.02.07 - 03/324.71.76,
 Hoofvanderlei 160 - 2100 Antwerpen
 □ open van 1 maart tot 1 apr., het museum sluit vanaf 1 apr. 1993 tot het voorjaar 1994.
Rockoxhuis
 03/232.47.51 of 231.47.10,
 Keizerstraat 10-12
 □ 15 mei - 27 juni: Rubensgrafiek
Rubenshuis
 03/232.47.51, Wapper 9-11
 □ 15 mei - 27 juni: Rubens Cantoor (zie Tentoonstellingsnieuws)
Museum van Douane en Accijnzen
 03/234.08.40 (tst. 332),
 Kattendijkdok, Oostkaai 22
 □ 14 mei - 30 juni: Belasting is troef, fiscale geschiedenis van het kaartspel
Antwerp Seafarers' Centre 'Stella Maris'
 03/233.34.75, Italiëlei 72
 □ 23 - 25 apr.: Mensen aan boord, en Kunstenaars uit de Antwerpse haven
't Stille Pand
 03/233.41.90 (na 20.00 u.),
 Rembrandtstraat 25
 □ 24 apr. - 22 mei: Tentoonstelling Religie en Cultuur
St.-Michielskerk
 03/237.42.05, Amerikalei 165
 □ 26 maart - 4 apr.: Postzegelentoonstelling, Christus als centrale figuur
St.-Pauluskerk

03/232.32.67, St.-Paulusstraat
 □ 11 april - 30 sep.: De schatten van Sint-Pauluskerk. De grote brand van de kerk in 1968
Bouwcentrum
 □ 19 - 21 maart: Postzegels en Postzegelentoonstelling voor Antwerpen 93
E Artiste Preuve, grafiekgalerie
 03/450.71.33 of 03/237.93.51,
 Oude Kerkstraat 64
 □ tot 14 febr.: Paul Delvaux
 □ 5 - 21 maart: Vladimir Gazovic (Cs)
 □ 25 maart - 11 apr.: Pol Mara
 □ 23 april - 9 mei: Tsanev Stoyan (Bul.)
 □ 14 mei - 6 juni: Paul Wunderlich (D)
Provinciaal Centrum Arenberg
 03/232.11.14, Arenbergstraat 28
 □ 17 jan. - 7 maart: Oude filmaffiches
 □ 12 maart - 30 mei: Theaterfoto's van Herman Selleslagers
Beringen
Galerij Casino Beringen
 011/42.15.26, Kioskplein 25
 □ 15 jan. - 7 febr.: Tentoonstelling Kunstkring Beringen
 □ 20-28 febr.: Vlaamse Fotografie met op zaterdag 20 febr. de 'Dag van de Vlaamse Fotografie'
 □ 5 - 28 maart: Ikonen, wandtapijten en aquarellen van Ella Nicolai
 □ 2 - 18 apr.: Jeanine Laenen en Frans Adelhof
 □ 24 - 25 apr.: Hypnaldagen
 □ 30 apr. - 16 mei: Schilderijen van Norbert De Clercq
Bornem
C.C. Ter Dift
 03/889.75.63, Sint-Amandsesteenweg 41-43
 □ 14 febr. - 7 maart: Schoon servies: werk van 12 keramisten (zie Tentoonstellingsnieuws)
 □ 13 maart - 4 apr.: Dioliba, het leven langs de Niger
 □ april: Lijn en lijnenspel in moderne en hedendaagse kunst
Brugge
Spaarkrediet
 050/33.71.81, Vlamingsstraat 62
 □ febr.: William Debruyne, schilderkunst
Brussel
Algemeen Rijksarchief
 02/513.76.80, Ruisbroekstraat 2
 □ tot 20 maart: Beelden van de verovering van Spaans-Amerika in de 16e eeuw
Belgische Centrum van het Beeldverhaal
 02/219.19.80, Zandstraat 20
 □ tot 21 febr.: 'Demonen en Wonderen', strips van Verli en beelden van Allivero
Centrum voor Amateurlust
 02/520.03.44, Veerveydestraat 24
 □ tot 15 maart: 'Foto &

Diafestival'
Goethe-Instituut
 02/230.39.70, Belliardstraat 58
 □ tot 27 febr.: Otto Hofmann, aquarellen, schilderijen en documenten (zie Tentoonstellingsnieuws)
Bibliotheca Wittockiana
 02/770.53.33, Bemelstraat 21
 □ tot 6 maart: Confrontatie
 □ tot 6 maart: Alina Sturdza: polychrome manuscripten
 □ 17 maart - 22 mei: Arrabal, kannibalen van het rioolnet
 □ 17 maart - 22 mei: Anne Goy kleedt de 'paquettes volantes'
Heyzel
 02/477.02.77
 □ 23 april - 27 april: Aktuele kunstmarkt, een selectie van 80 internationale galerijen
Koninklijke Musea voor Schone Kunsten van België, afdeling Moderne Kunst
 02/508.32.31, Koningsplein 1-2
 □ 5 maart - 30 mei: Kunst in België na 1980
Koninklijke Bibliotheek Albert I
 02/519.53.11, Keizerslaan 4
 □ 12 febr. - eind maart: Van Praag tot Bratislava: Het Tsjechisch en Slovaakse boek
 □ 13 febr. - 27 maart: Het Yiddische boek. Verzameling Jacques Lew
Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis
 02/741.72.11, Jubelpark 10
 □ tot 21 maart: 'Gouden Lotus', erotische schilderkunst uit China (zie Tentoonstellingsnieuws)
 □ tot 14 maart: Speurwerk: archeologische monumentenzorg in de Euregio Maas-Rijn
 □ 13 febr. - 25 apr.: Hofkunst van de Sassanieden (224-652) (zie Tentoonstellingsnieuws)
Japanse Toren
 02/268.16.08, Van Praetlaan 44
 □ 15 febr. - 15 juli: Chinees porselein
Paleis voor Schone Kunsten (hall)
 02/507.84.66, Ravensteinstraat 23
 □ 26 febr. - 23 mei: Edward Hopper (zie Tentoonstellingsnieuws)
 □ 26 febr. - 11 apr.: Isa Genzken
Bellevuemuseum
 02/511.44.25, Paleizenplein 7
 □ 20 febr. - 20 juni: Van Goud en Zwart. Pendules met 'Indianen en Negers'
De Markten
 02/507.85.88,
 Oude Graanmarkt 5
 □ tot 14 febr.: Mexicaanse Fotografie 1920-1992
Instrumentenmuseum
 02/512.08.48, Kleine Zavel 17
 □ tot 30 mei.: De Javaanse Gamelan
Het Kindermuseum
 02/640.01.07,
 Burgemeesterstraat 15

□ Open van september tot juni: Een levendig museum voor kinderen van 2 tot 12 jaar (zie Tentoonstellingsnieuws)
Stedelijk Museum voor het kostuum en de kant
 02/512.77.09, Violetstraat 6
 □ tot 7 maart: Kostuum, Toneelspel, Marionetten en Toone
Fondation pour l' Architecture
 02/649.02.59, Rue de l' Ermitage, 55
 □ 2 maart - 25 april: De constructieve kleuren. De polychromie in de architectuur en meubelkunst der jaren 1920 (zie Tentoonstellingsnieuws)
Autoworld
 02/736.41.65 of 736.56.20,
 Jubelpark 11
 □ 3 - 10 febr.: FI Car (Formule One & Jacky Ickx Story)
 □ 3 maart - 26 april: Oude affiches
KB-Galerij
 02/517.56.72, Grote Markt 19
 □ 10 maart - 18 april: Bakeliet. Een nostalgische terugblik (zie Tentoonstellingsnieuws)
Galerij van het Gemeentekrediet
 02/222.47.07, Passage 44,
 Kruidtuinlaan 44
 □ tot 28 febr.: Dodelijk mooi: wapens uit Centraal-Afrika (zie Tentoonstellingsnieuws)
VUB, Trefcentrum Y
 02/641.23.25, Pleinlaan 2
 □ tot 12 febr.: Ronald Pirson, schilderijen
 □ tot 28 febr.: Noël Drieghe
 □ 10 maart - 23 april: Axel Claes
 □ 11 febr. - 30 maart: Eldert Willems - Hetzelfde Anders (Bibliotheek)
Fotogalerie Contretype
 02/538.42.20, Av. de la Jonction, 1 - 1060 Brussel
 □ tot 7 maart: Barbara en Michael Leisgen: Ecritures de lumière
Deinze
Museum van Deinze en Leiestreek
 091/86.00.11, Lucien Matthyslaan 3-5
 □ 13 febr. - 15 maart: Deinze, de Leiestreek en Vlaanderen op oude en nieuwe kaarten (zie Tentoonstellingsnieuws)
 □ 27 maart - 25 apr.: Schilderijen en tekeningen van Arie Van de Giessen
Deurle
Museum Dhondt Dhaenens
 091/82.51.23, Museumlaan 14
 □ 14 febr. - 14 maart: Marcel Maeyer
 □ 21 maart - 25 april: Jonge kunstenaars en het Landschap
 □ 2 mei - 27 juni: FTI-tentoonstelling
Dilbeek
O.C. Westrand (galenij)
 02/466.20.30, Kamerijklaan 7/n
 □ 6 - 28 maart: Confrontaties:

Architectuur: genius loci, Xaveer De Geyter, bob Van Reeth
 □ 3 apr. - 2 mei: Confrontaties: Taktiele kunst i.s.m. Licht en Liefde
Geel
Kunstencentrum
 014/58.27.51, Doelenstraat 41
 □ 6-28 febr.: Willy Branckaerts, schilderijen
 □ 6-28 maart: Leo Jacobs, schilderijen
Geluveld
O.C. Geluveld
 □ 12-19 maart: Groepstentoonstelling Beeldende Kunsten - Poëzie weekend
Gen
Gele Zaal
 091/35.37.01, Nonnemeersstraat 26
 □ 5 maart - 17 apr.: Dirk Boes, Turnhouts kunstenaar
Museum van Hedendaagse Kunst
 091/21.17.03, Hofbouwlaan 28
 □ tot 14 febr.: Nieuwe aanwinsten, de collectie 1989-1992
 □ 13 maart - 9 mei: Lifestyle (zie Tentoonstellingsnieuws)
Museum voor Schone Kunsten
 091/22.17.03, Citadelpark
 □ 20 maart - 6 juni: Theo van Rysselberghe. Retrospectieve (zie Tentoonstellingsnieuws)
Museum Arnold Vander Haeghen
 091/25.79.37, Veldstraat 82
 □ 13 febr. - 13 maart: Geschiedenis van het ziekenhuiswezen in de Gentse regio
 □ 26 maart - 25 apr.: Het Willemsfonds in de Vlaamse sociale strijd
 □ 30 apr. - 6 juni: Kunstschatten van Oekraïne uit het Museum van Kiev. Met holografische toepassingen
Centrum voor Kunst en Cultuur (Sint-Pietersabdij)
 091/22.07.62, Sint-Pietersplein 9
 □ 6-14 febr.: 23ste Kunst- en Antiekbeurs van Vlaanderen
 □ 1 - 30 april: 'De Wereld van Anne Frank, 1929-1945'
Museum Wetenschap en Techniek
 091/64.67.54/58, Korte Meer 9
 □ tot mei: Van Telraam tot Computer
Museum voor Sierkunst
 091/25.66.76, Jan Breydelstraat 5
 □ tot 28 febr.: Rauh aber Herzlich: Meubeldesign in Duitsland uit de jaren 80.
 Vormgeving en milieu: het Duitse industriedesign op weg naar de ecologie (zie Tentoonstellingsnieuws)
 □ 12 maart - 18 april: Sierkunst uit Melanesië
 □ 12 maart - 18 april: Zilver in beweging. Zestig hedendaagse zilversmeden
Museum voor Industriële

☆☆☆☆
KURHOTEL
 BAD EMS

Bad Ems, nabij Koblenz, is gelegen midden in het natuurpark Nassau, aan één der meest idyllische rivieren van Duitsland: de Lahn.

Omgeven door het ca. 460 m hoge beboste Taunusgebergte en het Westerwald, behoort Bad Ems terecht tot één der bevoorrechte bestemmingen in Duitsland. Deze wondermooie plek geniet tevens van een mild klimaat. Mooie parken, gezellige promenades, rustige wandelwegen, sport- en ontspanningsmogelijkheden staan garant voor een aangenaam verblijf.

Het Kurhotel Bad Ems is een éénmalig gerestaureerd palace-hotel, gelegen aan de oevers van de Lahn.

Infrastructuur

- Gezellig ingerichte kamers, alle voorzien van kleuren-T.V., wekkerradio, telefoon, minibar en een badkamer met bad of douche en WC.
- Lift • Receptie • Uitstekend restaurant 'BENEDETTI'.
- Gezellige hotelbar • Rustig café met terras • 'Gemütliche' wijn- en bierstube

Gratis sport- en ontspanningsmogelijkheden in het hotel

- Overdekt thermaal zwembad • Sauna

Sport- en ontspanningsmogelijkheden tegen billijke vergoeding

- Solarium • Schoonheidsinstituut

Sport- en ontspanningsmogelijkheden in de onmiddellijke omgeving

- Vele kilometers uitgestippelde wandelwegen • Fietsverhuur • Motorbotenverhuur • Tennis (overdekt en openlucht) • 18-holes golfbaan op ca. 8 km • Paardrijden • Kano- en kayakvaren • Vissen • Minigolf

Interessante niet te vergeten uitstappen

In Bad Ems zelf:

- Kurhuis met de mooiste marmerzaal in Duitsland • Het casino • De Romeinse bron • De Benedettisteen • De Russische kerk • Het keizerstandbeeld • De Bronnentoren • De Bismarktoren

In de omgeving:

- De 'schiefs' Torenn het Zwitserse dal • De Romeinse wachttoren • Het wondermooie Westerwald • Enz, enz...

Alle toeristische informatie over Duitsland kan U gratis bekomen op volgend adres:

Deutsche Zentrale für Tourismus
 Luxemburgstraat 23 - 1040 Brussel
 (02) 512 77 44

Reservaties zijn mogelijk bij alle erkende reisbureaus.

Archeologie en Textiel

091/23.59.69, Minne-meers 9
 □ tot eind '93: Leder: geloooid van huid tot riem
Museum voor Stenen Voorwerpen (Oude Sint-Baafsabdij)
 091/25.15.85, Gandastraat 7
 □ het museum is gesloten vanaf 3 nov.1992 t.e.m. 31 maart 1993
Museum voor Volkskunde
 091/23.13.36, Kraanlei 65
 □ geen tentoonstellingen t.e.m. juni

Oudheidkundige Musea
 091/25.11.06, Godshuizenlaan 2
 □ 3-30 apr.: Lichtweefsel: hedendaagse en oude kunst uit Sardinië
Amsab-museum
 091/24.00.79, Bagattenstraat 174
 □ tot 15 maart: Rode Rariteiten
Opus Operandi, Studicentrum hedendaagse kunst
 091/25.57.58,
 Tentoonstellingslaan 32
 □ tot 7 febr.: Honoré d'O, collectief onslag

Hasselt

Cultureel Centrum
 011/22.99.31, Kunstlaan 5
 □ tot 7 maart: Herman Gordijn (NL), schilder
 □ tot 20 febr.: Koppel-Tekens, 5 critici-5 fotografen
 □ 12 maart - 12 apr.: Op zoek naar een Schoon Servies, tentoonstellingsproject gewijd aan keramiek van Vlaamse kunstenaars (zie Tentoonstellingsnieuws)
 □ 23 apr. - 23 mei: Antoon De Clerck. Retrospectieve tentoonstelling
Provinciaal Museum en Actualiteitscentrum
 011/21.02.66, Zuivelmarkt 33
 □ tot 28 febr.: Euregionale (zie Tentoonstellingsnieuws)
Nationaal Jenevermuseum
 011/24.11.44, Witte Nonnenstraat 19
 □ 31 jan. - 14 maart: Jeneverproducent La Capucina (Tervuren) te gast te Hasselt
 □ 3 apr. - 16 mei: Jeneverproducent Braeckman (Nederzwalm) te gast te Hasselt
Stedelijk Museum Stellingwerff-Waerdenhof
 011/24.10.70, Maastrichterstraat 85
 □ tot 28 maart: Miet Schreurs (ceramiek) en Marc Cox (tekenkunst)

Vereniging voor culturele informatie & actueel prentenkabinet in Limburg v.z.w.
 Zuivelmarkt 44
 □ tot 27 febr.: Gery De Smet
Hasseltse Vormingcentrum
 Gouverneur Verwiltensingel 40
 □ 6 febr. - 4 april: Raf Stesmans, modeontwerpen

Heerlent
 Lakenhalle (oude Stadhuys)

014/21.28.27, Grote Markt
 □ 6-28 febr.: Louis Verheyen
 □ 6-28 maart: Jan Carsau
 □ 3-25 apr.: Robert Meis
 □ 1-23 mei: Patsy De Peuter

Hoegaarden

Bier- en Streekmuseum
 't Nieuwhuys
 02/734.81.63, Ernest Ourystraat 2-4
 □ tot 26 febr.: België - bierland

Hoeseel

K.C. Ter Kommen
 011-41.63.58, Euroopalaan 2
 □ 30 apr. - 2 mei: Bloemschikken
 □ 4-14 mei: Parels voor de kleinen, kinderboekillustraties
 □ 20-31 mei: Internationale tentoonstelling over kalligrafie
Houthalen-Helchteren
Museum Jos Tysmans
 011/52.49.80, Vredelaan 36
 □ 26 febr. - 21 maart: Grafiek van Willem Vermandere

Kortrijk

C.C. Kortrijk
 056/22.07.68, Benedengalerij, Hazelaarstraat 7
 □ 6 - 28 febr.: Provinciale prijs niet-multipliceerbare kunst

Kruishoutem

Stichting Veranneman
 091/83.52.87, Vandevoordeweg 2
 □ tot maart: Groepstentoonstelling van kunstenaars van de stichting
 □ 27 maart - 30 apr.: Bayard, Boisrond, Combas

Leuven

Provinciemuseum P. van Humbeek - M. Piron
 016/22.28.93, Mechelsevest 108
 □ 5-28 febr.: Afdeling beeldende kunsten, P.I.T.T.E.L.
 □ 5-28 maart: TRIAD. Drie Europese Kunstenaars
 □ 2-25 apr.: Josepha Vermeyen:
 Collage - Assemblage
 □ 7-30 mei: Luk Mutsaerts
ABB-Galerij
 016/24.37.72, Diestsestraat 269
 □ 30 jan. - 5 maart: Felix de Boeck

Mechelen

Speelgoedmuseum
 015/20.03.86, Nekkerspoel 21
 □ tot 21 maart: Steiff-knuffeldieren (zie Tentoonstellingsnieuws)

Menen

O.C. 't Ghelandt
 056/51.58.91, Waalvest
 □ 17-23 febr.: Natuurtentoonstelling: De Leimeersen
 □ 26 febr. - 14 maart: Laureaten Zomer '92
 □ 19-28 maart: Schilderijen Breughelpalet
 □ 3-12 apr.: Paastentoonstelling Lukasgilde
 □ 1-9 mei: Wereldoorlog I
Neerpelt
Dommelhof

011/64.27.05, Toekomstlaan 5
 □ tot 7 febr.: One size, many views: werk waarvan enkel de grootte van het kader het identieke uitgangspunt is
 □ 13 maart - 18 apr.: Dany Tulkens, beelden

□ 24 apr. - 23 mei: Micaela Velazquez Rodriguez, hedendaagse kunstvormen
 □ 24 apr. - 23 mei: Nina Haveman, schilderijen
 □ 24 apr. - 23 mei: Ann Francx, wandsculpturen in lood

Oostende

Museum voor Schone Kunsten
 059/80.53.35, Wapenplein
 □ 6-28 febr.: Laureaten van de voorbije 15 wedstrijden voor beeldhouwkunst van het Vermeylenfonds Oostende.
 □ 3 apr. - 31 mei: 100 Jaar Museum voor Schone Kunsten Oostende. Historische tentoonstelling

Prov. Museum voor Moderne Kunst
 059/50.81.18, Romestraat 11
 □ tot 8 maart: 'Il Guardino delle Delize' & Enrico Baj - Mark Kostabi, David Palterer (zie Tentoonstellingsnieuws)

Overijse

CCVG De Bosuil
 02/657.31.79, Witherendreef 1
 □ tot 31 jan.: Kunstkring Sakura
 □ 6-21 maart: A. Campo
 □ 27 maart - 4 apr.: Van Brabant Nadine en Gregoire Helene
 □ 10-25 apr.: Vlogaert

Sint-Amands-aan-de-Schelde

Emile Verhaerenmuseum
 052/33.08.05, Kaai 22
 □ 1 maart - 30 juni: Documenten van en herinneringen aan E. Verhaeren (1855-1916)

Sint-Gillis

Kultureelcentrum Pianofabriek
 02/538.09.01, Fortstraat 35a
 □ 6-21 febr.: Tafos, volksfotografen uit Peru

Sint-Niklaas

Stedelijk Museum
 03/777.29.42, Regentiestraat 61-63

□ tot 28 febr.: Retrospectieve Edmond Verstraeten (1870-1956) (zie Tentoonstellingsnieuws)
 □ 21 maart - 25 apr.: Biënnale van de Kleingrafiek. Internationale exilbristwedstrijd 'Gerard Mercator en de cartografie'

Sint-Truiden

Cultureel centrum de boogaard
 011/68.79.59, Minderbroedersstraat 92
 □ 18-28 febr.: kunstschilder John Dix
 □ 05-14 maart: Agnes Delhaze, tekeningen
 □ 18-28 maart: Henri Roland, kunstschilder
 □ 02-18 april: retro Lemmens

Wie publiceert die blijft. 'Een kunstenaar zonder publikaties, dat kan niet meer. Een galerij zonder publikaties, dat kan ook niet meer. Van uitnodiging tot brochure tot boek... goede publikaties vestigen sneller een grotere reputatie. GalleryPack is de ideale oplossing: al uw quadri's in verbluffend getrouwe kleuren, met bijzondere scherpte, en snel geleverd, aan een merkwaardig lage prijs. GalleryPack is voor de snelle beslissers. Wie quadri's nodig heeft binnen 24 uur is hierbij aan het goede adres. GalleryPack is een nieuwe efficiency-filosofie in kleurenreprografie. Het Belgische fotogravurebedrijf 'Photogravure DBL' heeft met zijn grote ervaring een unieke configuratie van de allerlaatste technologie samengesteld om een efficiënter en flexibeler

PHOTOGRAVURE

DBL

lithoprodukt en -service aan te bieden. GalleryPack is bedoeld voor alle opdrachtgevers en uitvoerders van offsetdrukwerk, drukkers, uitgevers van boeken, tijdschriften, kranten, posters... kortom, allen die prijs stellen op een probleemloze, snelle en prijsgunstige fotogravure met welomlijnde mogelijkheden: losse scannings, series van gelijk formaat, eenvoudige montage...

GalleryPack selecties worden geproofd op Kodak Signature, de nieuwe standaard in de industrie. Photogravure DBL kan ook uw proeven op uw oplagepapier afdrukken. Wie meer ingewikkelde montage van beeld en tekst of beeldmanipulatie nodig heeft, kan uiteraard bij onze afdeling 'Imaging' terecht',
Lieven De Buck.

GalleryPack

Bel, schrijf of fax ons nu! U bekomt onze documentatie, of, zo u wil, een bezoek van onze afgevaardigde.

Photogravure DBL - Kortrijksesteenweg 1142A

9051 St.-Denijs-Westrem (Gent) België - Tel. 091/20.40.40 - Fax 091/22.90.67

□ 24 april tot 02 mei: A. Embrechts, kunstschilder
Strombeek-Bever
C.C. Strombeek-Bever
02/267.41.56/57, Gemeenteplein
□ tot 11 febr.: Schoon servies:
werk van 12 Belgische
keramisten (zie
Tentoonstellingsnieuws)

Turnhout
C.C. De Warande
014/41.94.94, Warandestraat 42
□ 3-18 apr.: Wit over Zwart
□ 10 apr. - 16 mei: Actuele kunst
uit de Duitstalige gemeenschap
□ 10 apr. - 16 mei: 3 x actuele
beeldhouwkunst uit de Kempen

Vaalbeek
Kunstcentrum
016/22.62.08, Prosperdreef 9
□ 7-21 febr.: Pierre Claes
(schilder en Amaat Hullebroeck
(beeldhouwer)
□ 7-21 maart: Ward Lernout
(schilder)
□ 11-25 apr.: Etnische Kunst
□ 9-23 mei: Jos vanbekbergen
(schilder)

Vorst
C.C. Ten Weyngaert
02/347.16.86, Bondgenotenstraat
54

□ tot 5 febr.: Schildersatelier
Academie Anderlecht
□ 16 feb. - 19 maart:
Hedendaagse Roemeense Kunst
Waasmunster

Kasteel Blauwendael
□ tot 28 febr.: Retrospectieve
Edmond Verstraeten (1870-
1956), de meester van Sombek
(zie Tentoonstellingsnieuws)

Waregem
Kultuurcentrum De Schakel vzw
056/62.13.40, Schakelstraat 8
□ 29 jan. - 28 febr.: Jean Georges
Massart
□ 03-28 maart: Kleurig
□ 31 maart - 25 apr.: Jef Mouton

Wemmel
*C.C. van de Vlaamse
Gemeenschap, De Zandloper*
02/460.73.24, Kaasmarkt 75
□ 5-15 febr.: Raymond de
Roeck, schilderijen
□ 5-21 maart: Anders met
energie, tentoonstelling voor
scholen
□ 7-23 apr.: Pia Bunick,
glasramen

Nederland

Amsterdam
Van Gogh Museum
00-31-20-570.52.00, Paulus
Potterstraat 7
□ tot 7 febr.: Glasgow 1900 Art
& Design. Schilderijen,
tekeningen, akwarellen en
toegepaste kunst uit de periode
1880-1914
□ 12 febr. - 18 apr.: Van Pissaro
tot Picasso
□ 26 febr. - 31 mei: Walter

Sickert
Rijksmuseum
00-31-20-673.21.21,
Stadhouderskade 42
□ tot 14 febr.: Waaiers en
waaierbladen van 1600 tot
1800
□ tot 7 maart: Schilderen zonder
penseel. Gao Qipei (1660-1734)
en de Chinese

vingerschilderkunst
□ tot 7 maart: Dageraad der
Gouden Eeuw
□ tot 2 mei: Kunst, kennis en
commercie. De kunsthandelaar
J.H. de Bois (1878-1946)
□ 4 apr. - 23 mei: Ontmoeting
van Meesterwerken III
Tropenmuseum
00-31-20-56.88.200,
Linnaeusstraat 2

□ tot 23 febr.: Estampas
Mexicanas, negentiende eeuwse
prenten uit Mexico
□ tot 31 mei: Urbane
Vertellingen: foto's van
Mexicaanse topfotograaf Pablo
Ortiz Monasterio
□ tot 22 aug.: Adivasi - Het
andere India

□ tot 9 okt.: 500 Jaar
Tabakscultuur
Stedelijk Museum
00-31-20-573.29.11, Paulus
Potterstraat 13
□ tot 7 febr.: Aanwinsten (1985-
1992) in eigen collectie
□ tot 7 febr.: Anthon Beeke,
'Pennies from Heaven'
□ tot 7 maart: 'Voorzien',
toegepaste kunst uit de collectie
van Benno Premesela

□ tot 14 maart: Annie Leibovitz,
foto's 1970-1990
□ tot 28 maart: Ilya Kabakov,
'Russian World'
*Vlaams Cultureel Centrum 'De
Brakke Grond'*
00-31-20-622.78.60, Nes 45
□ 16 jan. - 7 febr.: Thè van
Bergen, schilderijen

□ 13 febr. - 7 maart: Willy De
Sauter, schilderijen
□ 13 maart - 4 apr.: Marcuse,
schilderijen
□ 10 apr. - 9 mei: Luc
Coeckelberghs, schilderijen
Joods Historisch Museum
00-31-20-625.42.29, Jonas Daniël
Meijerplein 2-4
□ tot 4 apr.: Oog voor het
portret. Vier eeuwen
Nederlands-joodse portretten
□ tot 4 apr.: Andy Warhol,
joodse kopstukken
□ 23 apr. - 28 nov.: Joden in de
Islam

Breda
Stedelijk Van Abbemuseum
00-31-40-38.97.30, Bilderdijklaan
10
□ tot 7 febr.: Marcel
Broodthaers, diawerken
De Beyerd
00-31-76-22.50.25, Boschstraat 22

□ tot 28 febr.: Bakeliet
Ontworpen, een keuze uit de
collectie Becht
□ tot 28 febr.: Krzysztof Malec,
winnaar van de Georges
Boudailleprijs 1991
Breda's Museum
00-31-76-22.31.10,
Grote Markt 19
□ gedurende heel 1993: 'Oog
op het Hof, een beeld van Breda
als eerste residentie van het Huis
Oranje in Nederland
□ tot mei: 'Keuze uit eigen
kollektie'
□ tot december: 'Speelgoed op
zolder'

Cahen
Breda's Museum
00-31-76-22.31.10, Grote Markt
19

□ 1 febr. - 15 juni: Keuze uit
eigen collectie, met restauraties
en belangrijke aanwinsten, zoals
het schilderij 'De aanbidding der
Herders' door Petrus van
Schendel (1806-1870)

Dordrecht
Dordrecht's Museum
00-31-78-13.41.00,
Museumstraat 40
□ tot 28 febr.: 'De Zichtbare
Werelt', schilderkunst uit de
Gouden Eeuw in Hollands
oudste stad

Eindhoven
Stedelijk Van Abbemuseum
00-31-40-38.97.30, Bilderdijklaan
10

□ tot 14 maart: Rondon Moholy
Nagy's 'Licht-Raum-Modulator'
□ 13 febr. - 18 maart: Pieter
Laurens Mol,
éénmanstentoonstelling
□ 13 febr. - 18 maart: Marcel
Broodthaers, diawerken
□ 13 febr. - 18 maart: Hans
Waanders, kleine presentatie
werk op papier
□ 20 maart - 16 mei: 'Nature
libre'

□ 24 apr. - 20 juni: Dan Graham,
éénmanstentoonstelling
□ 24 apr. - 20 juni: Marcel
Broodthaers, diawerken

Groningen
Groninger Museum
00-31-50-18.33.43,
Praediniussibgel 59
□ 31 jan. - 25 apr.: Spiegel van
het Oosten: Aziatische kunst uit
het Rijksmuseum Amsterdam

Helmond
Gemeentemuseum
00-31-4920-47475,
Kasteelplein 1
□ tot 14 maart: 'Visies', recente
schilderingen en tekeningen van
Joop Vugs
's Hertogenbosch
Noordbrabants Museum
00-31-73-13.38.34,
Verwersstraat 41
□ tot 21 febr.: Roma Veduta.
Rome gezien door Nederlandse

meesters uit de 16e en 17e
eeuw. Tekeningen en aquarellen
van de Farnesina te Rome
□ tot 21 febr.: Hedendaagse
Kunst, selectie uit de vaste
collectie hedendaagse kunst uit
Noord-Brabant
□ 1 febr. - 14 maart: Jardin des
Plantes. Plant- en
bloemmotieven in het werk van
hedendaagse kunstenaars
□ 5 maart - 6 mei: Hedendaagse
kunst uit Noord-Brabant, o.a.
J.C.J. van der Heyden, Jan van
den Dobbelssteen, Peer
Veneman, Henk Visch, Roos
Theuws
□ 15 maart - 31 dec.: Het Rijks
op reis. Landschappen van PRIX-
de-Rome winnaars (ca. 1800)

Leiden
Rijksmuseum voor Volkenkunde
00-31-71-21.18.24, Steenstraat 1
□ tot 7 febr.: Onder Indianen: de
antropoloog Herman F.C. Ten
Kate en zijn veldonderzoek
onder stammen in het westen
van de Verenigde Staten
□ tot 28 febr.: Van Kust tot Kust.
Pre-Columbiaanse aardewerk
sculpturen uit Meso-Amerika
(Centraal-Mexico en
aangrenzende zuidelijke streken)

*Rijksmuseum Het Koninklijk
Penningskabinet*
00-31-71-12.07.48, Rapenburg
28

□ tot 31 dec: Kunst voor de
hand. 2600 jaar vormgeving in
het Penningskabinet
□ tot 22 maart: Nederlandse
Penningskunst 1890-1990

Middelburg
Zeeuws Museum
00-31-1180-266.55, Abdij 3
□ tot 8 febr.: Vier eeuwen
Lutherse gemeenten in Zeeland,
250 jaar Lutherse Kerk in
Middelburg
□ 3 apr. - 5 sep.: In Naam van
Oranje, Zeeuwse wandtapijten

Otterlo
Rijksmuseum Kröller-Müller
00-31-8382.12.41,
Houtkampweg 6
□ tot 7 febr.: De Kröllers en hun
architecten

Rotterdam
Museum Boymans-Van Beuningen
00-31-10-441.94.00,
Museumpark 18-20
tot 28 febr.: Lotti van der Gaag,
tekeningen, schilderijen en
beelden
□ tot 7 maart: Met rood krijt
getekend, een nieuw verworven
tekening van Edmé Bouchardon
1698-1762

□ tot 7 maart: Franse
schilderkunst uit Nederlands
beziit 1600-1800
□ tot 21 maart: Nederlandse
kunst 1850-1925, van
Klinkenberg tot Van der Leek
□ tot 14 febr.: Peiling 92, 9 jonge

Nederlandse kunstenaars
□ tot 28 febr.: Liefde en
ledigheid, James Tissots etsen van
de Engelse society, 1875-1885
□ 7 febr. - 4 apr.: De
Noordelijke traditie, Leen Quist,
keramiek & De
keramiekverzameling Koster en
Quist
□ 28 febr. - 25 apr.: Ger van Elk,
Sandwiches 1991-1992
□ 14 maart - 30 mei: Verzameld
werk 5, aanwinsten stadscollectie
1992

□ 15 maart - 2 mei: Joost van
Rooijen, tekeningen
□ 21 maart - 23 mei: Kees
Timmer, schilderijen, aquarellen,
tekeningen
□ 6 apr. - 30 juli: Van Cobra tot
Systematische kunst

Museum voor Volkenkunde
00-31-10-411.10.55,
Willemskade 25
□ tot de zomer: Suriname en
haar identiteit
□ tot 31 dec. '94: Leeuwen en
draken: de mythische relatie
tussen mens en dier
*Belastingmuseum prof. dr. Van der
Poel*
00-31-10-436.56.29
□ tot 2 mei: Belasting is troef,
fiscale geschiedenis van het
kaartspel

Tilburg
Nederlands Textielmuseum
00-31-13-42.22.41, Goirkestraat
96

□ tot 14 maart: Waaiers
□ tot 21 maart: Stoffige
schoenen en kleurige beesten
□ 21 maart - 13 juni: USA
Today, hedendaagse
Amerikaanse textielkunst

Utrecht
Centraal Museum
00-31-10-30-36.23.62,
Agnietenstraat 1
□ tot 21 febr.: Grote Rietveld-
retrospectieve

Vianen
Stedelijk Museum Vianen
00-31-34-737.16.48, Voorstraat
103
□ tot 13 maart: 'Een brug
dichterbij'. De brug van Vianen,
een kunstwerk met toekomst.

Ateliers, cursussen en performances

Antwerpen

Project Antwerpen 93

□ Van 16 mei t.e.m. 3 oktober wordt de ARK, oorspronkelijk een tankduwbak en omgebouwd tot een drijvend theater, het podium voor jonge theatermakers uit 14 verschillende wereldsteden. Elke curator stelde een programma van één week samen dat de creativiteit van de nieuwe generatie artiesten reflecteert. Info: 03/234.11.88

□ De SPITS, het binnenschip van Antwerpen 93 maakt in 1993 een tweede promotietocht. Info: 03/234.11.88

Museum voor Fotografie

03/216.22.11, Waalse Kaai 47
□ Museumateliers voor jongeren rond het thema 'zelf de fotografie opnieuw uitvinden', telkens in reeksen van 4, nl. 4 woensdagmiddagen (11-14 jaar) en 4 zaterdagmiddagen (15-18 jaar)

Kon. Museum voor Schone Kunsten

03/238.78.09, Leopold de Waelplaats
□ 28 jan., 4 en 11 febr., of 31 jan., 7 en 14 febr., telkens om 10.30 u.: Van Bruegel tot Rubens. De Antwerpse schildersschool 1550-1650. Deze 3-ledige lessenreeks belicht de verschillende genres (het kunstkabinet, de portretten, de stilleven, de historische-schilderkunst, het landschap en de genre-schilderkunst) van de Antwerpse schildersschool. Ook het aan de Italiaanse renaissance ontleende fenomeen van het kunstatelier komt aan bod. Prijs: 850,- fr.

□ Inschrijven vanaf 1 januari, bij de Educatieve Dienst, Koninklijk Museum voor Schone Kunsten, Plaatsnijdersstraat 2 - 2000 Antwerpen

□ maart: 4 lessen over Jacob Jordaens

□ apr. - mei: 3 lessen drukgrafiek op zondag

□ apr. - mei: schilderijen en hun reputatie, lessenreeks op donderdag

Brussel

Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis,

Jubelpark 10 - 1040 Brussel
□ 7, 14, 21 en 28 febr. van 10.30 u. - 12.30 u.: Museumateliers (bij publicatie waren de thema's nog niet bekend)

Info: Educatieve dienst, 02/741.72.14

Filmmuseum

02/507.83.70, Baron Hortalaan 9
□ 17 febr. - 31 maart: Het acteren in de film, gegeven door Dirk Lauwaert

Gent

Museum voor Schone Kunsten

091/22.17.03, Citadelpark
□ Ateliers voor kinderen van 6 tot 12 jaar; telkens op zaterdag tussen 10.00 u. - 12.00 u. én op woensdag tussen 14.00 u. en 16.00 u.
Prijs: 160,- fr. per keer; telefonisch in te schrijven per trimester

□ Jeugdateliers tijdens de schooluren voor kinderen en jongeren van 5 tot 21 jaar, aangepast aan het niveau en telkens voorafgegaan door een rondleiding over een bepaald thema of een bepaalde periode
Prijs per leerling: 100,- fr.; gratis voor Gentenaars en Gentse scholen (behalve tijdens tentoonstellingen)
Aanvragen minstens 14 dagen op voorhand

Houthalen-Hechteren

Cultureel Centrum De Drij Berlengs

011/52.49.80, Vredelaan 36 - 3530 Houthalen
□ 11 maart van 10.00 tot 12.00 u.: Kunstatelier met Willem Vermandere voor 11 van 14 tot 16 jr. (met kunstvakken in hun programma)

Prijs: 30,- fr per leerling

Temse

Boot vzw
Secretariaat: 03/774.44.70,
Negenoostraat 30 - 9140 Steendorp

□ 14-17 maart: Mark Van Hove geeft een workshop 'Monotype'

Wandelvoordrachten

Antwerpen

Project ANTWERPEN 93

□ In het kader van Forum Open Stad wordt vanaf 19 apr. t.e.m. 28 juni een reeks 'stadsvertellingen' georganiseerd. 20 persoonlijkheden uit de wereld van de kunst en cultuur geven hun visie op het lot en de toekomst van hun stad.

10 Lezingen zijn voorzien, telkens op maandagavond (gratis), anderzijds 10 stadsparcours, max. 20 deelnemers, telkens op zondagochtend, prijs 200,- fr. Info: 03/234.11.88

□ 10 maart om 14.15 u.: wandelvoordracht door het Archief en Museum voor het Vlaams Cultuurleven. Afspraak aan de ingang van het museum, Minderbroederstraat 22 - 2000 Antwerpen
Prijs: Toegangspreis voor het museum

Brugge
□ 31 maart om 14.15 u.: Museum voor Volkskunde. Afspraak aan de ingang van het museum, Rolweg 40 - 8000 Brugge.
Prijs: 130,- fr.

Brussel

□ 3 febr. om 14.15 u.: Leven en werk van de Art Nouveau-architect Victor Horta.

Afspraak aan de ingang van het Hortamuseum, Amerikaansestraat 25 - 1050 Brussel
Prijs: 200,- fr.

□ 24 febr. om 14.15 u.: Belgisch Centrum van het beeldverhaal. Afspraak aan de ingang van het museum, Zandstraat 20 - 1000 Brussel.

Prijs: 175,- fr.
□ 17 maart om 14.15 u.: Jeroen Bosch, tussen volksleven en stadscultuur. Afspraak aan de ingang van het Koninklijk Museum voor Schone Kunsten van België, Regentschapsstraat 3 - 1000 Brussel.

Prijs: 120,- fr.
□ 14, 28 febr. telkens om 14.30 u.: wandelvoordracht, info via de Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis, Jubelpark 10, 02/741.72.14

□ 14 febr. tussen 12.00 - 17.00 u.: opendeurdag Koninklijke Bibliotheek Albert I, Keizerslaan 4 - 1000 Brussel, info: 02/519.53.11

Deinze
□ 17 febr. om 14.15 u.: De verzameling van het Museum van Deinze en Leiestreek, afspraak aan de ingang van het museum, L. Matthyslaan 3-5 - 9800 Deinze.
Prijs: 100,- fr.

Gent
□ 10 febr. om 14.15 u.: Het Bijlokekemuseum. Afspraak aan de ingang van het Bijlokekemuseum, Godshuizenlaan 2 - 9000 Gent.
Prijs: 100,- fr.

Kortrijk
□ 24 maart om 14.15 u.: Rondleiding in het Nationaal Vlamuseum. Afspraak aan de ingang van het museum, Etienne Sabbelaan 4 - 8500 Kortrijk
Prijs: 100,- fr.

Tienen
□ 3 maart om 14.15 u.: Stedelijk Museum het Toreke. Afspraak aan de ingang van het museum, Grote Markt 6 - 3300 Tienen.
Prijs: gratis

Lezingen

Antwerpen
Project ANTWERPEN 93
□ In het kader van Forum Open Stad wordt vanaf 19 apr. t.e.m. 28 juni een reeks 'stadsvertellingen' georganiseerd. 20 persoonlijkheden uit de wereld van de kunst en cultuur geven hun visie op het lot en de toekomst van hun stad.

10 Lezingen zijn voorzien, telkens op maandagavond (gratis), anderzijds 10 stadsparcours, max. 20 deelnemers, telkens op zondagochtend, prijs 200,- fr. Info: 03/234.11.88

Brussel
20 deelnemers, telkens op zondagochtend, prijs 200,- fr. Info: 03/234.11.88

Koninklijke Musea voor Schone Kunsten, Antwerpen
Open: 14.00-21.00 u.
□ 13 maart - 21 maart: 'The European Fine Art Fair' in het MECC, Maastricht, Nederland.

De stad Antwerpen is eregast op deze belangrijke kunst- en antiekbeurs.
Toegang: 20,- tot 75,- gulden. Open: ma. tot vrij, van 11 tot 20 u., zat. en zon. van 11 tot 18 u.

Catalogus: 75,- gulden voor België, Nederland en Luxemburg, verzendkosten + 1 entreekaart inbegrepen.
Info: 02/218.72.41 of 00-31-73-14.51.65
□ 23-27 april: 'Aktuele Kunstmarkt', Heizel, Paleis 12, Brussel.
Zie artikel: 'Beurs'

Beurzen
□ 6-14 februari '23e Kunst- en Antiekbeurs van Vlaanderen' Sint-Pietersabdij, Gent
Open: 14.00-21.00 u.

□ 13 maart - 21 maart: 'The European Fine Art Fair' in het MECC, Maastricht, Nederland.
De stad Antwerpen is eregast op deze belangrijke kunst- en antiekbeurs.

Toegang: 20,- tot 75,- gulden. Open: ma. tot vrij, van 11 tot 20 u., zat. en zon. van 11 tot 18 u.

Catalogus: 75,- gulden voor België, Nederland en Luxemburg, verzendkosten + 1 entreekaart inbegrepen.
Info: 02/218.72.41 of 00-31-73-14.51.65

□ 23-27 april: 'Aktuele Kunstmarkt', Heizel, Paleis 12, Brussel.
Zie artikel: 'Beurs'

Op de valreep
Museumleven.
Jaarboek van de Vlaamse Museumvereniging, 1991.

Willy Dezutter, hoofdredacteur Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap
28 x 21 cm, 80 blz., illustraties in zwart-wit, paperback
Prijs: 400,- fr., te storten op PCR 000-2001586-88

Op deze editie komen wij uitvoeriger terug in ons volgend nummer. Hoofdthema's van het jaarboek zijn het statuut van de museumconservator (opleiding, taakomschrijving, honorering, ...) en het verzamelbeleid in onze musea voor wetenschap en techniek.

Op deze editie komen wij uitvoeriger terug in ons volgend nummer. Hoofdthema's van het jaarboek zijn het statuut van de museumconservator (opleiding, taakomschrijving, honorering, ...) en het verzamelbeleid in onze musea voor wetenschap en techniek.

Op deze editie komen wij uitvoeriger terug in ons volgend nummer. Hoofdthema's van het jaarboek zijn het statuut van de museumconservator (opleiding, taakomschrijving, honorering, ...) en het verzamelbeleid in onze musea voor wetenschap en techniek.

Op deze editie komen wij uitvoeriger terug in ons volgend nummer. Hoofdthema's van het jaarboek zijn het statuut van de museumconservator (opleiding, taakomschrijving, honorering, ...) en het verzamelbeleid in onze musea voor wetenschap en techniek.

Op deze editie komen wij uitvoeriger terug in ons volgend nummer. Hoofdthema's van het jaarboek zijn het statuut van de museumconservator (opleiding, taakomschrijving, honorering, ...) en het verzamelbeleid in onze musea voor wetenschap en techniek.

Op deze editie komen wij uitvoeriger terug in ons volgend nummer. Hoofdthema's van het jaarboek zijn het statuut van de museumconservator (opleiding, taakomschrijving, honorering, ...) en het verzamelbeleid in onze musea voor wetenschap en techniek.

Op deze editie komen wij uitvoeriger terug in ons volgend nummer. Hoofdthema's van het jaarboek zijn het statuut van de museumconservator (opleiding, taakomschrijving, honorering, ...) en het verzamelbeleid in onze musea voor wetenschap en techniek.

Op deze editie komen wij uitvoeriger terug in ons volgend nummer. Hoofdthema's van het jaarboek zijn het statuut van de museumconservator (opleiding, taakomschrijving, honorering, ...) en het verzamelbeleid in onze musea voor wetenschap en techniek.

Op deze editie komen wij uitvoeriger terug in ons volgend nummer. Hoofdthema's van het jaarboek zijn het statuut van de museumconservator (opleiding, taakomschrijving, honorering, ...) en het verzamelbeleid in onze musea voor wetenschap en techniek.

Openbaar Kunstbezit in Vlaanderen v.z.w. zoekt een

REDACTIESECRETARIS M/V

Openbaar Kunstbezit in Vlaanderen is een v.z.w. onder de auspiciën van de Vlaamse provincies en i.s.m. de BRTN. De v.z.w. is de uitgever van het oudste nog bestaande kunsttijdschrift in Vlaanderen met dezelfde naam. De periodiciteit van het tijdschrift is driemaandelijks. Doel van de editie is om een zo breed mogelijk publiek een introductie te bieden tot de kunstschat in openbare verzamelingen en te informeren over het actuele tentoonstellingsgebeuren.

Uw functie

U wordt verantwoordelijk voor het redactiesecretariaat. U bent de draaischijf tussen auteurs, fotografen, corrector en produktie. U verzorgt de telefonische en schriftelijke contacten met de abonnees. Kantoorwerkzaamheden behoren eveneens tot uw takenpakket.

Uw profiel

U bent een dynamische persoonlijkheid met een sterke zin voor organisatie en administratieve nauwkeurigheid. U bent maximum 35 jaar en behaalde een diploma regentaat of AI (secretariaat, communicatiewetenschappen,...). Uiteraard heeft U een uitgesproken culturele interesse. U bent bereid om binnen een haalbare afstand van kantoor te wonen.

U solliciteert

U stuurt uw handgeschreven brief (met CV en pasfoto) aan de heer Rudy Vercruyse, directeur, Kasteelstraat 97, 8700 Tielt.

Ons aanbod

U maakt deel uit van een dynamische kern die tal van freelance medewerkers coördineert. U ontvangt een aangenaam salaris voor een uitdagende en afwisselende taak.

Abonneer je NU op Ons Erfdeel

WIE ZICH NU ALS NIEUWE ABONNEE MELDT VOOR 1993,
ONTVANGT GRATIS ALS WELKOMSTGESCHENK:

VAN NU EN TOEN, STAALKAART VAN ARTIKELEN UIT ONS ERFDEEL

Een unieke bloemlezing van 360 bladzijden, met artikelen uit 32 jaargangen (1957-1989) van het algemeen-Nederlands cultureel tijdschrift Ons Erfdeel.

Uit deze periode is een keuze van veertig artikelen gemaakt. Deze hebben betrekking op een breed scala aan onderwerpen:

de kunsten, media, internationale culturele betrekkingen, geschiedenis, culturele samenwerking, taal- en cultuurpolitiek en diverse algemeen-maatschappelijke vraagstukken.

Daarmee geeft deze staalkaart een adequaat beeld van de veelzijdigheid van *Ons Erfdeel*, dat door zijn algemeen-Nederlands karakter en cultuurpolitiek engagement een eigen plaats verwierf in het culturele leven van Nederland en Vlaanderen.

Dit aanbod geldt uitsluitend voor nieuwe abonnees die het afgelopen jaar geen abonnee zijn geweest. Toezending van het geschenk gebeurt onmiddellijk na ontvangst van het abonnementsgeld.

Stuur de bon (of een kopie) naar:
Stichting Ons Erfdeel,
Murissonstraat 260, B-8931 Rekkem.

ONS ERFDEEL

JA, NOTEER MIJ ALS NIEUWE ABONNEE OP ONS ERFDEEL 1993:
Abonnementsprijs 1.800 BF voor 5 nummers (800 blz.)

NAAM: _____

STRAAT: _____

POSTCODE: _____ PLAATS: _____

IK STORT HEDEN 1.800 BF OP POSTREKENING 000-090700-53 VAN STICHTING ONS ERFDEEL

IK BETAAL NA ONTVANGST VAN DE FACTUUR.

Datum:

Handtekening:

